

**ВІЗУАЛЬНІ ТА МЕНТАЛЬНІ
ГОРИЗОНТИ МАЙБУТНЬОГО:
ВІД МИСТЕЦТВА ДО БІОПОЛІТИКИ**

**ВІЗУАЛЬНІ ТА МЕНТАЛЬНІ
ГОРИЗОНТИ МАЙБУТНЬОГО:
*від мистецтва до
біополітики***

Колективна монографія

*Київ
Видавничий дім "Інтернаука"*

*Veliky Novgorod
Yaroslav-the-Wise Novgorod State University
2021*

ББК 87.6

Друкується за рішенням РВР НовДУ

Ві41

Учбово-методична лабораторія
“Берестяная грамота”

Рецензенти:

*доктор філософських наук, доцент **О. О. Труфанова** (Інститут
філософії РАН);*

*доктор філософських наук, професор **Б. В. Марков** (СПбДУ).*

Візуальні та ментальні горизонти майбутнього: від мистецтва до біополітики: колективна монографія / Базикян Ст. О., Доніна І. О., Корешков П. В., Лосєв Д. В., Луковицька О. Г., Лук'янова Н. О., Рвалов П. М., Маленко С. А., Некита А. Г., Семенова О. Л., Смирнов В. А., Спорник О. П., Федіна О. В., Хачатурова К. Р., Шипулін В. О., Широкова О. В. ; переклад з рос. С. А. Маленка, А. Г. Некити ; редактори-упорядники С. А. Маленко, А. Г. Некита. Київ: Інтернаука; Великий Новгород: НовДУ ім. Ярослава Мудрого, 2021. 199 с.

ISBN 978-966-97817-7-2

ISBN 978-5-89896-749-9

DOI: 10.25313/978-966-97817-7-2

Книга присвячена філософсько-культурологічному розгляду різних аспектів формування актуального соціокультурного простору. На підставі виокремлення принципів функціонування сучасного суспільства досліджуються різні стратегії аплікації «м'якої сили», які представлені у візуальних та цифрових контекстах сучасної масової культури. Зроблений аналіз дозволяє окреслити провідні соціальні тенденції та охарактеризувати образи людини, суспільства і культури у найближчому та віддаленому майбутньому.

Видання орієнтоване на фахівців в області філософії, культурології, соціології, медіакомунікації, мистецтвознавства та кінознавства.

При оформленні обкладинки використано кадри з фільму «Післязавтра» (реж. Р.Еммеріх, 2004). Джерело: «Яндекс-малюнки».

ББК 87.6

ISBN 978-966-97817-7-2

ISBN 978-5-89896-749-9

© Інтернаука, 2021.

© Yaroslav-the-Wise Novgorod State University, 2021.

© Автори, 2021.

© Обкладинка С.А. Маленко, 2021.

ЗМІСТ

Передмова.	5
<i>Маленко С.А., Некита А.Г. Людство на роздоріжжі: похмурі прогнози та парадоксальність морального вибору</i>	
Глава 1.	8
Соціальне пізнання: до сенсів через терени стереотипів	
Корєшков П. В.	8
<i>Естетика ілюзії VERSUS естетика істини</i>	
Спорник О.П.	17
<i>Влада і наука: взаємодія або експлуатація на благо (?) цивілізації</i>	
Глава 2.	28
«М'яка сила» – новий інструмент примусу сучасної цивілізації	
Базикян Ст. О.	28
<i>Реклама як інструмент презентації та трансформації соціокультурних цінностей</i>	
Смирнов В.А.	36
<i>Теоретичні підходи до аналізу аплікації ненасильницьких інструментів («м'яка сила») у практиці соціального управління.</i>	
Смирнов В.А.	46
<i>«М'яка сила» Європи як соціокультурний механізм корекції історичного розвитку Росії</i>	
Глава 3.	55
Масова культура: художня привабливість та апологія візуального насильства	
Маленко С.А., Некита А.Г.	55
<i>«Протокол про наміри»: місія артефактів у голлівудських стратегіях візуалізації насильства</i>	

Некита А.Г., Маленко С.А.	74
«Ігри у порядок»: діалектика «мисливця» та «здобичі» у американському фільмі жахів	
Широкова О.В.	90
Візуальна реміфологізація культу Діонісу у просторі масової культури, або як цифрова реальність намагається перезавантажити саму себе	
Глава 4.	107
Нова соціальна реальність: антропологічні очікування та їх цифрові сліди	
Лук'янова Н.О., Рвалов П. М.	107
Конструювання «гіперреальності» як механізм політичного маніпулювання в мережевому суспільстві.	
Доніна І. О. , Хачатурова К. Р.	127
Творчість сучасного вчителя: традиції та інновації	
Федіна О. В.	136
Природа та сценарії соціокультурних очікувань в цифровому середовищі	
Глава 5.	147
Людина майбутнього: мрії за межами дійсності	
Лосєв Д.	147
Постлюдина. Образ людини майбутнього в філософії трансгуманізму	
Луковицька О.Г.	160
Спосіб життя студентства в США – підходи до вивчення	
Семенова О.Л.	168
У пошуках «Нової людини»	
Спорник О.П.	177
Від (анти)утопічних сценаріїв до реальної біополітичної практики	
Шипулін В. О.	189
Футурологія про трансформацію сценаріїв комунікації та її соціальні наслідки	

ПЕРЕДМОВА

ЛЮДСТВО НА РОЗДОРІЖЖІ: ПОХМУРІ ПРОГНОЗИ ТА ПАРАДОКСАЛЬНІСТЬ МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ

Цивілізоване людство на початку ХХІ століття виявилось з головою зануреним у безодню нових, небачених раніше соціальних і технологічних процесів, з якими воно ще ніколи стикалося. Справа у тому, що сучасний етап науково-технічної революції значно ускладнюється не тільки безперервно посилюваною неготовністю людини, а також усієї системи соціальних і політичних інститутів до змін, що відбуваються, але й хронічною відсталістю матеріально-технічної бази для вже цілком назрілих соціокультурних змін. До цих обставин додається і традиційна консервативність системи комунікації, яка продовжує наполегливо транслювати практично весь спектр історично сформованих, раніше апробованих, та часто-густо вже дискредитованих часом соціальних і економічних укладів, трагічний розрив між якими лише погіршує і без того вкрай небезпечну соціальну та світоглядну ситуацію.

Стратифікаційні та корпоративні суперечності, які лише посилюють жахливий парадокс «нового Середньовіччя», не тільки не зникають, але з плином часу набувають нових, ще більш витончених можливостей, щоразу додаючи гостроти та нечуваного трагізму до і без того непростих конфігурацій як глобальних, соціально-політичних, так і повсякденних, «звичайних» відносин на нашій планеті. Системний антагонізм багатства та бідності, як і у попередні «темні» епохи залишається ганебною візитною карткою людської цивілізації, проте сам розрив між ними тільки незрівнянно збільшується, серйозно погрожуючи і політичній, і економічній, і культурній, і загальноцивілізаційній стабільності. Більш того, отримуючи з часом усе нові техніко-технологічні ресурси, можновладці, проте, тільки продовжують направляти їх виключно у площину посилення наявних, та розширене відтворення нових соціальних конфліктів, лише з кожним разом збільшуючи дисбаланс як на глобальному, так і на будь-яких регіональних та корпоративних рівнях соціальної комунікації, у політичному, економічному, військовому, комунікативному та інших можливих аспектах.

Іноді створюється враження, що сучасна політична влада і справді вирішила демонстративно, як кажуть на зло ретельно «відпрацювати» всі найбільш «чорні» передбачення та попередження фантастів,

творців численних антиутопічних і постапокаліптичних творів, нібито навмисне перетворивши геополітичний і соціокультурний простір Землі на випробувальний полігон смертельної конкуренції депресивних, похмурих та деструктивних футурологічних прогнозів. Подібні політико-ідеологічні експерименти, які сьогодні можна спостерігати у просторі масової культури практично повсюдно, безсумнівно, спираються на певний історичний досвід, і ті антропологічні, світоглядні, соціально-філософські, сцієнтистські, естетичні підстави, на яких стоїть уся масова культура.

Та й сучасна наука, яка повсюдно перетворилася на провідну продуктивну силу, стрімко звільняється від пут соціального досвіду, від застарілого баласту вікових релігійно-моральних обмежень та корпоративних норм, стаючи вирішальним фактором повсюдної трансформації класичної системи соціального управління. При цьому, потенціал усіх головних соціально-біологічних і антропологічних відкриттів XIX-XX століть, парадоксальним чином ідеологічно інтерпретується, а потім направляється виключно на модернізацію системи управління з метою надання їй видимості латентного та демонстративно «ненасильницького» контролю за соціальною системою, який, на превеликий жаль, незмінно тяжіє виключно до тотальних форм.

Сформована на основі вищезазначених ідей і відкриттів так звана «м'яка сила» *плавно*, але ж невинно трансформується у провідний тренд владної модернізації усієї системи соціального управління, який повсюдно транслює її принципи в самих різних сферах соціального буття сучасної масової людини. Слід зазначити, що соціальна база для подібної практики дуже велика, а нові візуальні і цифрові можливості остаточно перетворюють її на небачений раніше інструмент тотального впливу і регулювання в принципі будь-яких процесів, пов'язаних з біологічними, соціальними або духовними сценаріями керування буттям людини, соціальних груп і всього суспільства.

Повсюдна та підозріло наполеглива, а тому дуже швидко поширювана від офіційних приміщень до побутових просторів, візуалізація принципів «м'якої сили», яка спирається на нові електронні технології, дозволяє владі формувати та просувати актуальні соціальні стереотипи, безпечні, але значною мірою навіть «вигідні», комерціалізовані шаблони індивідуальної та масової поведінки. При цьому, саме найбільш видовищні наукові і технологічні «новації» сучасності – кінематограф, телебачення, Інтернет, комп'ютерні ігри тощо, (всередині яких фактично і створюються та удосконалюються подібні управлінські технології), перетворюються на

найголовніші засоби генерації, популяризації та просування таких соціально-політичних та ідеологічних завдань.

Повсюдне, фактично «побутове» маніпулювання соціальним простором дозволяє владі конструювати і просувати нову діджитальну «соціальну» реальність, яка, крім об'єктивних процесів, що відбуваються у суспільстві, спирається на навмисне спрощені симулятивні схеми, що дозволяють надійно закріплювати в системі соціального управління найбільш вигідні вигадки і прибуткові несвідомі ілюзії, яким надається статус провідних мотивів соціальної комунікації. Зазначені процеси відразу ж стають не тільки професійним «хлібом» штатних і позаштатних політтехнологів, але й предметом міждисциплінарної рефлексії широкого кола гуманітаріїв і діячів мистецтва, які провокуються до проектування можливих соціальних станів, спираючись на власне розуміння актуальних соціально-політичних і культурних закономірностей.

Тому, поява, а потім і надзвичайне поширення жанру постапокаліпсису в сучасній масовій культурі стало не тільки безперечним свідченням актуальних художніх новацій, але й, безумовно, виступило пронизливою спробою екстремального залучення уваги пересічної масової людини до тих найгостріших і, на жаль, поки що нерозв'язних суперечностей, з якими, як виявилось, сучасна цивілізація зіткнулася далеко не випадково. Міждисциплінарному аналізу широкого кола зазначених проблем і присвячена ця книга. Автори висловлюють надію на те, що їх роздуми сформулюють певну «ланцюгову реакцію» у свідомості читачів, яка спонукає їх до підвищення рівня критичності до існуючих соціальних практик і явищ у всіх сферах актуальної культури, а також дозволять задуматися про власну моральну місію у сьогоднішній, вкрай непростий для людської цивілізації час.

*Сергій Маленко, Андрій Некита,
Великий Новгород, травень 2021 року.*

**ГЛАВА 1.
СОЦІАЛЬНЕ ПІЗНАННЯ: ДО СЕНСІВ ЧЕРЕЗ ТЕРЕНИ
СТЕРЕОТИПІВ**

Корешков П. В.¹

ЕСТЕТИКА ІЛЮЗІЇ VERSUS ЕСТЕТИКА ІСТИНИ

*Сказали мені, що ця дорога
Мене призведе до океану смерті,
І я з півдороги повернула назад.
З тих пір всі тягнуться переді мною
Криві, глухі обхідні тропи ...
Йосано Акіко*

«Істина посередині» – говорить відома буддійська мудрість, і вона, здавалося б, є тривіальною: вирішення спору – в компромісі між його учасниками, свого роду середнє арифметичне усіх думок. На перший погляд такий підхід може здатися цілком виправданим з позицій формальної логіки, проте так чи так це насправді? І який зв'язок є між буддійським висловом і проблемами естетики ілюзії і істини? Відповіді на ці питання представляють для нас особливу цінність, оскільки вони підведуть нас до фундаментального розуміння проблеми, що розглядається і допоможуть уникнути відносності, дуалізму трактувань, властивих діалектиці і навколишнього (або оточуючого?) нас світу – цілком діалектичному простору.

Отже, «Істина посередині», серединний шлях – який зв'язок із естетикою ілюзії і істини? З огляду на давньосхідну релігійно-філософську традицію, до якої відноситься теза про локалізацію істини,

¹ Магістр кафедри філософії, культурології та соціології. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.

ми не можемо не звернути увагу на антропологічну модель, гармонійно включену в модель онтологічну. Система енергетичних центрів – чакр – виявляється в межах індуїстської традиції підставою для існування людини, а також – якості цього існування. При цьому центральною чакрою є серцева чакра – Анахата, яку також називають серединною чакрою, що «співвідноситься з абсолютним тілом Будди» [9, С. 66]. Гармонізуючи космічне і земне в людській істоті, Анахата, центр любові і краси, висвітлює, навіть – освячує істинний шлях у метафізичному сенсі. Любов і краса – центр буття земного – відкриває буття небесне, його усвідомлення і розуміння трансцендентного творчого, абсолютно прекрасного його заснування. Осягнення підстави, відповідно до Аристотелю, є мистецтво; воно «має предметом загальне і складається в знанні того, чому що-небудь є» [2, С. 26].

Мистецтво апріорно співвідноситься з прекрасним як у творчому, так і у споглядальному аспектах. Онтологічною підставою мистецтва є істина; підставою для прояву мистецтва у феномені є здатність до сприйняття істини, тобто здатність бачити загальне – прекрасне і справжнє. Іншими словами, для сприйняття прекрасного необхідна наявність цього прекрасного у самій людині, яке локалізується в її серці – в центрі її істоти, в центрі, що зв'язує небо і землю. Таким чином, істина, що знаходиться посередині, виявляється істиною любові і краси самої людини. Любов і краса знаходять зв'язок із істиною, стаючи підставою для справжнього життя. Це дає нам можливість зробити проміжний висновок про те, що краса виявляється невіддільною від істини, а здатність бачити красу – так само невіддільною від здатності бачити істину. Має сенс зауважити, що у такому розумінні вислів про «істину посередині» не тільки не передбачає будь-якого компромісу, але і зовсім виводить нас за рамки суперечки як простору ймовірності істинності різних думок в онтологічний простір, у єдине – загальне і досконале. На феноменальному рівні істина локалізується поза аргументації і розуму і виявляється синонімічною швидше по відношенню до краси, ніж виявленої – і прийнятої – реальності.

Естетика істини – власне, естетика взагалі – являє собою трансцендентальну красу, яка й є атрибутом істини. Істина виступає підставою для естетики і онтологічною підставою краси. У такому дискурсі естетика виявляється практично ідентичною онтології, а естетичний простір – простору онтологічному. Це видається вкрай значущим моментом, оскільки дозволить нам екстраполювати деякі властивості онтологічного простору на простір естетичний. І це підводить нас до необхідності зазначити також і такий принципово важливий момент, як співвідношення естетики і свободи. Воно

виражається в незворотному «сплетінні» краси і свободи, оскільки тільки у свободі можливе досягнення краси, і тільки через красу (любов) ми можемо знайти свободу всередині себе.

Саме свобода є, на наш погляд, підставою для розкриття людиною самої себе у трансцендентному змісті і, отже, для набуття бачення істинної краси. І, безумовно, свобода не передбачає страх – антипод любові, краси, свободи і істини. Страх виявляється фактором девальвації, знищення істинно прекрасного в людині і в світі, на який вона дивиться. Як пише Крішнамурті Джидду в книзі «Свобода від відомого», «розум, вільний від страху, здатний на велику любов» [7, с. 16]. Ми говоримо про таку свободу, при якій відсутній будь-яке знання, що має своєю основою щось зовнішнє, про таку свободу, при якій свідомість людини не апелює до знання або розуміння навіть самої цієї свободи.

В естетичному сенсі мова йде про свободу бачити прекрасне поза діалектики, дихотомії прекрасного і потворного – про свободу бачити істину. Фактично, ми говоримо про ідентичність свободи, любові і краси, поза якою справжня естетика неможлива. Іншими словами, онтологічною підставою естетичного є свобода любити; антропологічною, навіть індивідуальною – здатність любити. Справжня естетика апелює (або повинна апелювати) до підстав і неспотворених форм, здатність бачити які метафізично укладена в серці того, хто дивиться – в його власних красі і любові. У цих припущеннях полягає свого роду ценз для входження в естетику, а саме: подоланий страх і внутрішня любов відкривають істину і виводять у естетичний простір, розвитку до досконалості істини любов і красу дослідника.

В етичному відношенні цей ценз можна висловити більш точно, цитуючи Конфуція: «Каркас світу і людської природи утворюють п'ять етичних норм (гуманність, справедливість, благоговіння, мудрість і щирість) ... Щирість синтезує в собі і чоловічий, і жіночий принципи і відповідає центру» [10, С. 66]. І ця «центральна позиція» щирості співвідносить її з любов'ю і красою, так само як і з подоланим страхом. Дійсно, брехня як антипод щирості заперечує любов як щирість позамежну. Брехня заперечує також і красу, оскільки є прямим спотворенням істини. Але брехня, що ґрунтується на страху перед істиною, виявляється фактором його розвитку та зростання. Страх виявляється підставою для будь-якої ілюзії, та будь-якої брехні в граничному значенні терміну; страх заперечує, знецінює свободу, любов і красу – знищує істину. Етично страх представляється нам

протилежністю не тільки онтологічного, але і діалектичного, оскільки він блокує свободу, в тому числі – і свободу вибору.

Для більш докладного розкриття даної проблеми ми вважаємо за необхідне звернутися до ще однієї не менш цікавої традиції, а саме – до традиції таро, оскільки саме в ній у символічній формі розкривається онтологічна модель буття. І, кажучи про естетику, ми не можемо не приділити особливої уваги саме шостий карті таро під назвою «Закохані», які позначають возз'єднання, тобто подолання дихотомії страху і любові. Це возз'єднання ґрунтується на магії – магії прийнятого рішення, що виражається в реалізації свободи вибору. Вибір любові трансформує простір саме на естетичний, знищує страх і виводить людину на магичний шлях самовдосконалення, розкриття духовного початку – свого і загального; вибір неприйняття рішення, навпаки, викликає удар блискавки, руйнування людини і життєвого простору і повторення циклу [8, С. 131]. Іншими словами, мова йде про розкриття краси у самій людині; небуття ж асоціюється з простором ілюзії, яке не має онтологічної підстави і майже існує. Краса і любов, вірніше, їх прийняття, виявляються аспектом посвяти в їх таємницю – в естетику істини. Естетика ілюзії, тобто естетика заперечення, страху, неприйнятого рішення, виявляється лише ширмою, за якою діють деструктивні механізми світобудови, справедливості яких, тим не менше, прекрасна. Іншими словами, сама естетика ілюзії полягає в її подоланні, в подоланні страху – в силі меча, розсікає сумнів, народжене страхом [1, С. 31]. І це підводить нас до необхідності розглянути силу, міць.

Згідно Папіусу, саме аркан «Сила» вбирає в себе свободу і силу діяти і ризикувати на підставі абсолютної віри [8, С. 148], тобто бачення серцем – бачення істини через любов і красу. Тут конфлікт між естетикою ілюзії і естетикою істини проявляється найбільш яскраво: сила має специфічну красу, приховану в її основі – в істині беззбройного переможця. Естетика оголення перед небезпекою, апелювання лише до сили віри в любов і красу, виявляється неочевидною, на перший погляд, однак, вона все ж безумовна: якщо любов виявляється початком посвяти, то сила є вже його реалізацією. Краса сили виявляється доступною лише для того, хто відкрив у собі красу через прийняття любові, через розривання пут страху. Сила і її краса стають фактором очищення і осягнення трансцендентальної істини, що виражається в наступному сюжеті, який нас найбільш цікавить, що представлений у аркані під назвою «Суд».

Цей аркан символізує сходження до божественного, усвідомлення «природних» – тобто граничних – підстав власного буття через

оновлення, подолання старого: «життя оновлюється своїм власним рухом» [8, С. 172]. На цьому етапі символічно реалізується любов і сила, відбувається їх об'єднання, зникає діалектичне простір. Відбувається трансгресія Духу і відкривається «Світ», останній елемент системи таро, що символізує трансцендентний простір божественного, творчого абсолютного потенціалу – простір ідей. «Світ» включає в себе досконалість і достаток, об'єднує «макрокосм і мікрокосм, Бога і Творіння, Закон і Абсолют» [8, С. 174] і ілюструє фактично не тільки Досконалість, а й ...занепад. Дійсно, ідеал у діалектичному просторі може виявитися вкрай негативним фактором. Оголошення ідеалу недосяжним і ефемерним може привести (і часто призводить) до його заперечення і навіть знищення у різних сферах життєдіяльності людини. Ми не можемо не звернутися до ідей французького філософу Ж. Бодрійяра, який назвав можливість досягнути реальність фантазмом [3, С. 188] і описав світ як симуляцію. Безумовно, його геніальна робота «Симулякри і симуляція» (1981 р.), проте, виявилася фактором посилення процесів заперечення істини, її девальвації.

Підсумком цих процесів стало те, що сьогодні істина сприймається як певний атавізм, який нікому не потрібний, оскільки він не приносить реальної користі. Любов стає лише статусом в соціальних мережах і сюжетом фільмів, які, в свою чергу, транслиють лише образи любовних відносин, формуючи стереотипи. Слово «любов» стає непристойним ознакою слабкості, визнання в любові часто сприймається підставою для маніпулювання. Любов, яка є онтологічної істиною, розглядається як фактор обмеження особистої свободи для себе і для іншого. Проте, ілюзія любові все ж таки присутня в якості примари, сліду на піску, поки ще не стертого хвилею. Така любов є результат боягузтва, неприйнятого рішення, непройденої, неприйнятої посвяти любов'ю та красою. Це любов Майстра і Маргарити з роману Булгакова: «Він не заслужив світла, він заслужив спокій» [4, С. 377]. Майстер не заслужив світла тому, очевидно, що відкинув Посвяту – відступив перед страхом. А боягузтво, як говорив Ієшуа, одна з найстрашніших вад. Ці стереотипи, на наш погляд, засновані на уявленні про світ як глобальну ілюзію і, отже, на усвідомленні людиною себе як ілюзії. Більш пильний і глибокий погляд всередину себе, ніж той, який не порушує комфорт і не виявляється чинником «виклику» Посвяти, тобто зламу минулого, спалювання мостів, все ж дозволяє побачити істину в собі через власне серце – через ініціацію любові і краси.

Варто, однак, відзначити те, що ця теза про ілюзорність світу і людини стає все більш популярною завдяки, з одного боку, стрімкої

інтелектуальної деградації суспільства, яким маніпулюють через ілюзії ідеалів свободи і демократії, з іншого – деградацією людини, яку можна звести до конформізму і пошуку «легких» шляхів, до підробки себе і своєї реальності. До трансформації себе, духовної істоти, у симулякр.

Симулякр людини являє собою лише його еґо – фактично, «машину бажань» [6]. Прагнення до саморозвитку виявляється підміненим бажанням самореалізації і визнання. Претензії на значущі ролі, в тому числі і в духовній сфері, виявляються обґрунтованими не внутрішньою повнотою, необхідністю ділитися прекрасним, але, навпаки, порожнечою і страхом невизнання. Сьогодення – любов, краса – викликає страх. Ілюзорна, комфортабельна і конформістська буденна свідомість, яка не володіє баченням істини і навіть не бажає їм володіти, біжить: необхідність вирішення жахлива для симулякра людини, для його еґо, оскільки любов є його вбивцею. М'яка сила любові, її віра і свобода, підпорядковують собі еґо, яке спрагло влади і всездозволеності замість свободи. Варто відзначити, що еґо само по собі є чинником недосяжності любові, краси, сили або свободи, оскільки воно є лише ілюзією всередині людської психіки.

Як пише Е.Нойманн, створення колективної ідентичності на підставі розщепленого (спочатку – цілісного) «Я» відбувалося і відбувається у процесі апеляції до еґо. У такому контексті здаються цілком зрозумілими тенденції заперечення любові істинної на користь прийняття лише її ілюзії, що не розвиваючої, але тішачи еґо, яка доставляє виключно позитивні емоції. Любов як підстава для зростання і розвитку виявляється відірваною. Краса також виявляється девальвованою, оскільки для її досягнення необхідно глибинне бачення через внутрішню любов і красу. Сила прориву – посвята – сприймається грубою і неетичною, тривожною та небезпечною; сила викликає відторгнення і страх.

Простір ілюзії, що виник на основі непройдених присвят, як ми згадували раніше, виявляється простором брехні. Політична риторика все рідше орієнтується на істину, звертаючи увагу на очікування народних мас, які є за своєю суттю згодними її споживати. Саркастичний вираз «Я – господар свого слова: хочу – даю, хочу – забираю назад» стає чинником посилення: слово втрачає свою цінність, та з аспекту творчості перетворюється на банальну брехню. Брехня при цьому стає підставою для зради. Відзначимо, що зрада виявляється завжди виправданою вищими ідеалами або ілюзорністю світу. Любов, сприймається як казка для дітей і також стає брехнею. Краса стає лише поверхнею, «нова» естетика перестає дивитися «в» і починає дивитися «на»: естетика втрачає глибину, її об'єктом стає лише образ – ілюзія,

позбавлена справжньої глибини в онтологічному сенсі. І якщо Р.Генон писав про «повстання кшатріїв» [10, С. 15], то зараз, ймовірно, має сенс говорити про «повстання недоторканих» з їх ілюзорною культурою і відсутністю справжніх етики та естетики, заміненої на їх ілюзію через неможливість досягнути істини.

Власне віртуальний простір – простір ілюзії можливостей. Фактично ж – простір швидше неможливості, що віддаляє свідомість, яка занурюється у нього від істини. Комп'ютерна гра лише симулює реальність, але сама не є нею, і ігровий прогрес являє собою ілюзію ілюзії, того поля, на якому розгортаються процеси посвяти, ініціації; поля, на якому героїзм виявляється справжнім актом подолання людиною себе і своїх страхів, а підлість, боягузтво і зрада приносять свої плоди. Гра на полі ілюзії реальності виявляється аспектом і фактором розвитку свідомості і духу, його саморозвитку і, отже, підставою для справжнього становлення, досягнення такої міці, при якій відбувається справжнє звільнення від омани, якою фактично і є ілюзія.

Таким чином, конфлікт між естетикою ілюзії і естетикою істини полягає у тривіальних і огидних людських якостях: брехні, страху і безсиллі. Той, хто вибирає естетику істини, прагне до власного внутрішнього світу чистоти, любові і краси, у той час як той, хто вважає за краще естетику ілюзії – естетику брехні – виявляється схильним ницим прагненням, що походить із страху як глобальної парадигми земного існування (але не буття); парадигми, яка руйнує красу істини і істину буття. І це, на наш погляд, має величезне значення щодо розвитку як окремої людини, так і цивілізації в цілому. При цьому відзначимо важливість звернення уваги на образи, які створюються та функціонують у просторі симуляції.

Образ являє собою свого роду маніфестацію людини, спрямовану зовні, і спочатку, естетично коректно сприймати образ як відображення людини в собі. Однак це не завжди виправдано в актуальній реальності. Пов'язано це, на наш погляд, із тим, що для маніфестації істинного естетичного образу необхідна цілісна особистість в духовному, культурному, інтелектуальному і психічному відношеннях. В ілюзорному просторі часто відбувається навпаки: недостатньо розвинений індивід, бажаючи отримати або ілюзорно бути – тобто здаватися – ким-то іншим, ніж він є, принаймні – на даний момент, маніфестує за посередництвом образу не самого себе, а скоріше те, чим він хоче бути, не докладаючи для цього реальних зусиль усередині себе – уникнувши посвяти. У таких випадках виникає дисонанс між тим, ким людина здається і тим, ким вона є.

Культура, як традиційний регулятор діяльності людини і суспільства в подібних відносинах, сьогодні виявляється відомою тенденціями, властивими ілюзорному простору і виявляється найбільш ураженою. Наприклад, людина може вести себе бездоганно по відношенню до іншого, дотримуватися всіх формальних правил пристойності і поведінки, проте може брехати, зраджувати, або ж просто приховувати свої емоції, тобто – перебувати у страху. Етично і естетично – в істинному розумінні – це виявляється неприйнятним. Брехня ж, як зазначалося вище, виявляється чинником деградації не тільки самого індивіду, а й його відносин зі світом та іншими людьми, роблячи його персональну культуру ілюзною, яка не має під собою підстави. Іншими словами, естетика виявляється ілюзією, навіть брехнею, яка прикривається маніфестованою, але не підтвердженою любов'ю та красою образу. Справжня естетика, дивлячись углиб, не може бути обманута зовнішньою красою, оскільки вона співвідноситься з онтологічним фактом [5, С. 21], тобто з істиною. Більш того, справжня естетика являє собою свого роду панацею від ілюзії, і це, на наш погляд, є підставою для позитивного погляду в майбутнє.

Ми виходимо з того, що саме естетика істини може стати підставою для зникнення естетики ілюзії і, отже, і самої ілюзії. Важливо також і те, що побічно естетика сама виявилася причиною виникнення ілюзій: підробка реальності, підробка краси і підробка любові виникли на підставі прагнення до них. Посвята – фактично смерть – мала стати підставою для розвитку; страх – своєрідним маяком, що сигналізує вірний напрямок руху на шляху саморозвитку, мир і гармонія – результатом шляху. І ми переконані в тому, що ніколи не пізно почати цей шлях.

Примітки.

1. Антонов В. С. Бхагават-Гита с комментариями. Bancroft, Ontario, Canada: New Atlanteans, 2008. 132 с.
2. Аристотель. Метафизика /Пер. с греч. П. Д. Первова и В. В. Розанова. М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2006. 232 с.
3. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / Пер. с фр. А. Качалова. М.: Постум, 2017. 320 с.
4. Булгаков М. А. Мастер и Маргарита. Рига: Лиесма, 1986. 416 с.

5. Генон Р. Символика креста. М.: Прогресс-Традиция, 2003. 704 с., илл.
6. Делез Ж., Гваттари, Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения /Пер. с франц. И послесл. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов. Екатеринбург: У-Фактория, 2007. 672 с.
7. Джидду К. Свобода от известного. М.: Амрита-Русь, 2017. 176 с.
8. Папюс. Таро и астрология для посвященных /Пер. с англ. Л. И. Здановича. М.: АСТ: Астрель, 2006. 416 с.: илл.
9. Торчинов Е. А. Религии мира: Опыт запредельного: Психотехника и трансперсональные состояния. СПб.: Центр «Петербургское востоковедение», 1998. 384 с.
10. Эвола Ю. Герметическая традиция. Воронеж: TERRAFOLIATA, 2015. 272 с.

Спорник О.П.¹

**ВЛАДА І НАУКА: ВЗАЄМОДІЯ АБО ЕКСПЛУАТАЦІЯ НА БЛАГО (?)
ЦИВІЛІЗАЦІЇ**

Знання сила.

Фр. Бекон

Наука: на шляху до сакралізації

У 1620 році побачила світ фундаментальна праця одного з найвидатніших британських філософів Френсіса Бекона «Новий Органон». Цей трактат, що фактично презентує нове розуміння суті науки, основною метою якої проголошувалося панування над природою, заклав основи сцієнтизму, які визначали науку головною цінністю і найважливішим способом орієнтації людини у світі.

Протягом майже чотирьох століть потому наука як форма організації пізнавальної діяльності та як соціальний інститут прагнула стати системною основою світогляду, послідовно витісняючи інші його форми, що особливо яскраво проявилось вже у спробах реалізації «проекту Просвітництва». Вже у XVIII столітті наука з її претензіями на універсальність у поясненні світу та віру в прогрес починає трактуватися як універсальний засіб вирішення взагалі всіх проблем і відповіді на всі виклики. Але подібна віра в науку як у граничну концентрацію безмежного розуму пред'являє їй певні до неї вимоги. Саме тут й оформляються ключові функції науки: пізнавальна, світоглядна, виробничо-технологічна, управлінська та інші, в рамках яких наука розгортається як один з ключових для свого часу чинників розвитку цивілізації.

Незважаючи на те, що агресивне витіснення інших видів світогляду постійно супроводжувалося спробами тотальної секуляризації свідомості середньостатистичного обивателя, механіцизм, який став ядром новоєвропейського світогляду, фактично підмінив собою релігію: віра у прогрес і непогрішність механістичної програми була дуже схожа на релігійну віру і, подібно до того, як остання приваблювала теологію для свого обґрунтування, перша в якості опори використовувала відповідну філософію науки. Можна

¹ Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, культурології та соціології. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.

сказати, що процеси перетворення науки на своєрідну «священну корову» почалися ще з середини XIX століття, коли О. Конт у роботі «Дух позитивної філософії» запропонував ідею нового напрямку, що одержав назву «позитивізм». Розглядаючи контовську програму «позитивної філософії», слід звернути увагу на його бачення історичного процесу, засноване на еволюції знання і описуване як послідовна зміна трьох стадій (теологічної, метафізичної, позитивної), кожна з яких супроводжується розвитком знання: від його найнижчої форми, до вищої (тобто, від релігії до науки).

Наука в інтерпретації Конта і його послідовників розуміється як єдино вірний спосіб ставлення до дійсності, здатний описати реальність достовірно і несуперечливо у формі загальних законів (сциєнтизм). Більш того, ця форма є самодостатньою, оскільки визначає всі сфери життєдіяльності людини, але при цьому сама не залежить ні від яких соціокультурних явищ. У той же час і сама дійсність може бути раціонально описана мовою природних наук, із застосуванням їх методів. Оскільки сформувалася установка на можливість отримання об'єктивного знання про світ, досягнення абсолютної істини, що, у свою чергу, передбачає наявність об'єктивної реальності, існування чогось справжнього, незмінного, загального для всіх, єдино вірного.

Можна констатувати, що панування позитивістської установки, що заперечує релігію і філософію, які звинувачуються у догматизмі та безглуздості суджень, що вводять в оману і відводять від дійсності, призвело до парадоксальної ситуації: сам позитивізм згодом придбав характерні риси догматизму. О.Ф. Філіппов, кажучи про розвиток позитивістської установки Конта, зазначає, що соціологія «стає на місце не тільки колишньої метафізики, а й колишньої релігії, у позитивістів своя віра і свій культ. Таким чином, соціологія, визнавши себе раціональною наукою, намертво зв'язала себе з модерном, одночасно виявивши тенденцію до сакралізації себе самої» [15]. І ці висновки легко розповсюджуються на позитивістську науку в цілому – вона дійсно «успадкувала завдання релігії щодо забезпечення нашому існуванню і історії сенсу. <...> Експерти – нові священнослужителі, наші провідники в питаннях духовності і моралі, що пояснюють і наставляють нас з приводу інформації, яка знову виникає. Статистика – мова цієї касти оракулів, а інформація представлена у вигляді науки» [2, С. 61-62]. Наука, по суті, поступово займає звичну «екологічну нішу» релігії, витісняючи останню з панівних позицій у світоглядному базисі.

І, як раніше релігія, наука позиціонується як доля присвячених: вітчизняний соціолог В.С. Вахштайн зазначає, що «скільки б ми не

говорили про те, що «сектантство» в науці жахливо, погано, потворно, але секта – це те, що передує інституту і дозволяє говорити про сакральність виробництва знання до будь-якої раціональної інституційної його організації. <...> Якщо ми звернемося до чисто соціологічного визначення поняття «секта», то побачимо, що це не більше ніж замкнута група людей із сильною солідарністю, механізмом згуртування якої є прихильність ритуалу. Таким чином, секта – це зовсім не обов'язково релігійна група. Для існування секти досить існування загального культу. У цьому сенсі культ магічного преіснування ідіота в кандидати наук цілком може бути такою підставою солідарності. Іншими словами, культ обдарування ступеня і посвячення в сан, достатній, щоб навколо нього утворилася секта» [15].

Логічним наслідком такого стану речей стає технократизм як «принцип пояснення суспільного розвитку, згідно з яким влада у суспільстві повинна належати технократам – носіям технічного прогресу, вищим верствам технічних фахівців» [18.]. Вплив ідей технократизму можна простежити в теорії «стадій зростання» У. Ростоу, у різних концепціях індустріального і постіндустріального (інформаційного) суспільства (А. Берлі, Дж. Бернхем, Р. Арон, Дж. Гелбрейт, Д. Белл, Е. Тоффлер, Ж. Фурст, Е. Масуда, А. Турен, З. Бжезинський та ін.), у творах художньої літератури і кінематографії від Жюль Верна до братів (а тепер вже сестер) Вачевські.

Примітно, що технократизм не залишився тільки теоретичним принципом: У.Ростоу та З. Бжезинський, наприклад, у різні роки були радниками американських президентів із національної безпеки, відіграючи важливу роль у світовій політиці, а словосполучення «молоді технократи» (яким зазвичай позначають фахівців у галузі економіки та управління, найманих керівництвом країни для вирішення конкретних управлінських завдань), можна сказати, сакралізувалось у політичному дискурсі таким же чином, як колись «молоді реформатори», «міцні господарники» та «ефективні менеджери». За влучним зауваженням користувача порталу AfterShok.news, «молоді технократи» сьогодні – це «чарівники в ореолі святості, які наповнені вищим знанням і несуть користь» [12]. За цим саркастичним визначенням криється вельми важливий момент: визнання владою сили наукового знання і віра в те, що наука здатна змінити життя на краще.

Таким чином сучасна влада, звертаючи увагу на колосальний управлінський потенціал науки, намагається максимально використовувати його у своїх цілях. Ця ситуація породжує два, на перший погляд суперечливих, але насправді доповнюючих один одного

тренда. З одного боку, апеляції влади до науки надають їй додаткової легітимності, із раціоналістичних позицій «санкціонуючи» ту чи іншу управлінську дію, так само, як і колись подібна санкція виходила від релігії. З іншого – спостерігається криза науки, як внутрішня, яка визначається особливостями її розвитку, так і зовнішня – що проявляється у способах її репрезентації в суспільстві, в тому числі, як одного з традиційних та значних ресурсів влади. Примітно, що вже з кінця ХХ століття «віра в науку» тісно межує зі скептичним і навіть нігілістичним ставленням до неї. Як наслідок суперечливості прогресу, виникає новий образ науки: в якому її претензії на універсальність і використання як стратегічного ресурсу влади та інструменту управління починають сприйматися негативно. У критичній теорії Франкфуртської школи досить чітко фіксується перетворення науки і технології на нову форму тоталітарної ідеології – «технічний розум» стає новою формою соціального контролю, «технічна реальність» «використовує наукове підкорення природи для наукового поневолення людини» (Маркузе) [9, С. 260].

Результатом втрати віри у всемогутність науки стає поява «альтернативних» світоглядних моделей і концепцій, які називаються «атинаукою» («псевдонаукою», «лженаукою»). У статті «Що таке «антинаука»?» Дж. Холтон пише, що «феномен антинауки ні в якому разі не є неповною, ущербною або неосвіченою версією «правильного» наукового світогляду, що, як вважає більшість вчених, висловлює суть нашої цивілізації на даному етапі історичного розвитку. <...> в своїй найбільш глибокій і витонченій формі так звана антинаука є <...> заявкою на ясне, чітке, конструктивне і функціональне, потенційно всеосяжне альтернативне світорозуміння, в рамках якого декларується можливість «науки», вельми відмінної від тієї, яка відома нам сьогодні; стверджується, що історичне значення цього альтернативного світобачення полягає ні в чому іншому, як у тому, щоб відкинути, розвінчати, подолати класичну західну науку в широкому сенсі цього поняття. Причому подолання і заперечення поширюється як на онтологічні, так і на гносеологічні основи і принципи науки, і перш за все на її традиційні, невід'ємно і органічно властиві їй експансіоністські амбіції визначати і вказувати сенс і напрямок прогресу людського суспільства» [21]. Можна констатувати, що «антинаука» намагається проникати не тільки в уми широких мас як світоглядний базис кожної людини, але і постійно бути «при владі», що, втім, вже сталося: оскільки астрологи, ворожки, екстрасенси та інші представники альтернативних науковим формам знання до сих пір займають привілейоване місце «біля трону».

На службі влади: від сакралізації до

Констатуючи той безперечний факт, що сучасні соціальні (в тому числі, владні) трансформації здійснюються відповідно до останніх досягнень науки, слід розглянути найважливіші наслідки функціонування науки як одного з основоположних для людської цивілізації інструментів управління. Уже в 1930-40 рр. XX ст. спостерігається величезний інтерес до управлінського потенціалу таких наук як теорія систем і кібернетика: «у перспективі кібернетичного погляду світ постає в якості багатовимірної сукупності найскладніших динамічних систем» [6, С. 274]. Вивчення таких систем дозволяє здійснювати не тільки прогнози щодо їх діяльності, тим самим виконуючи попереджувальний вплив, а й активно втручатися в існуючі всередині них складні зв'язки та відносини, здійснюючи необхідну настройку, програмуючи на заздалегідь запланований результат.

Однією з особливостей нинішнього етапу розвитку науки як соціального інституту і сфери людської діяльності є її опора на високі технології і тісний зв'язок із виробництвом. Саме нерозривний зв'язок науки і технологій робить можливим існування настільки ефективних способів управління діяльністю, збудованих на «науковій основі». Однак «сучасне, високотехнологічне виробництво, яке вийшло свого часу з діяльності, повністю підпорядкувало і в решті решт «розклало» її саму. Технології, що нарешті отримали самостійність, трагічно втратили людиновимірність. Почавши розвиватися за власними, автономними законами, вони поставили під загрозу саме існування природи і людини» [6, С. 279]. Людинонесоразмірність технологій, перш за все в тих галузях, втрата контролю над якими є найбільшою загрозою (від атомної енергетики до генної інженерії), змушує інакше дивитися на проблеми безпеки. Так, «трагедія 2011 року (Фукусіма, Японія) підірвала довіру громадськості не лише до ядерної технології, але також, в ширшому плані, до науки і технологій, проте багато хто продовжує покладати на науку великі надії, розраховуючи, що тільки наукові методи здатні охопити множинні і різноманітні факти реальності, узгодити суперечливі інтереси дійових осіб» [13, С. 140]. Вимога безпеки особливо гостро ставиться в ситуації важко прогнозованого поведінки тих чи інших систем, а також в ситуаціях високого ступеня невизначеності в їх поведінці. Виникає парадоксальна ситуація: з одного боку, невизначеність є невід'ємною властивістю природних і соціальних систем [див. наприклад 5; 10; 17],

яку необхідно враховувати при взаємодії з ними, з іншого – основне завдання як наукового управління, так і владного впливу – мінімізація невизначеності, вимога добитися максимальної передбачуваності поведінки системи.

Управління ризиками та мінімізація невизначеності у біополітичному контексті означає конструювання такої соціальної реальності, яка відповідає вимогам передбачуваності поведінки для можливості контролю. Іншими словами, необхідна така рекомбінація соціальних відносин, керуючий вплив на які був би максимально непомітним для їх учасників, або, навіть взагалі не розглядався як керуючий вплив. Реалізація керуючого (а в даному контексті – і контролюючого) впливу здійснюється тим непомітніше і ефективніше, ніж більший інституційний обхват він отримує. Природно, що соціальні інститути, як формальні (офіційні), так і неформальні (неофіційні), виконують функції закріплення і відтворення суспільних відносин, а також регулюють поведінку учасників соціальних відносин в їх рамках. Соціальні інститути завжди, в залежності від ступеня суспільної значущості або від ступеня впливу на індивіда, вибудовуються у певні ієрархії, що є справедливим як для формальних, так і для неформальних інститутів.

Так, наприклад, воістину колосальний керуючий вплив має сьогодні медицина. Безумовно, медицину важко назвати неформальним соціальним інститутом, проте вона і не є в повній мірі формальним інститутом влади. А. Желнін констатує тенденцію медикалізації, стверджуючи, що «все більшу кількість проблем розглядається як такі, що лежать у сфері медицини» [3, С. 323]. Дійсно, медицина пронизує буквально все існування і діяльність людства: від народження (і навіть раніше) [14; 22] до смерті (і навіть після) [16]. Медицина найтіснішим чином виявляється пов'язаною з фармацевтичними компаніями, дослідницькими лабораторіями, страхуванням, системою державної охорони здоров'я, приватним бізнесом і таке інше – в цьому і полягає головна сила її керуючого впливу.

Як технологія, медицина пов'язана з одного боку, з Big Data та IT [23], а з іншого – спирається на останні досягнення в галузі біологічної науки, перш за все біоінженерії. Інженерний підхід у медицині стає домінуючим: якщо досліді над людиною та її ДНК поки знаходяться під заборонаю в більшості розвинених держав, то створення інших генетично модифікованих організмів із заданими властивостями, наприклад, у сільському господарстві, стало вже повсякденною практикою. Використання великих даних дозволяє збирати і

обробляти величезний масив відомостей: генетичних, клінічних і життєвих даних сотен мільйонів людей. З одного боку, це відкриває масу можливостей для раннього діагностування та боротьби з багатьма, в тому числі, спадковими, захворюваннями, роблячи ще один крок до персоналізованої медицини, з іншого – створює небачений досі управлінський потенціал, у порівнянні з яким маніпулятивні дії сучасних засобів масової комунікації можуть здатися лише дитячою забавою.

Штучне стає природним: техніка змінює життя

Техніка і технології настільки глибоко проникли у наше життя, що «повсякденна реальність вже не відділяється від реальності віртуальної, реальний світ віртуалізується» [20, с.28]. Панування технологій у науці та побуті істотно змінює традиційний уклад життя сотен мільйонів людей не тільки в технологічно розвинених країнах, але і на периферії світової цивілізації. В результаті впливу технологій, перш за все, інформаційних, формується новий тип суспільства, в соціологічній літературі названий «постіндустріальним», «інформаційним» [11]. Головною характеристикою такого типу суспільства стає домінування наукового знання та високотехнологічних, наукомістких виробництв, перш за все у сферах ІТ та біотехнологій. Важливо відзначити, що «процеси інформатизації, цифровізації та технізації виробництва і процеси технологізації соціальних практик завжди накладаються на процеси проникнення і насичення технологій досягненнями науки. Наука через інноваційні технології, що базуються на наукових досягненнях, активно формує образ, а також структурну і функціональну основу сучасного постіндустріального суспільства» [11, с.104]. В останні роки можна зустріти й інші метафори, що позначають вектор розвитку інформаційного суспільства – «цифрове», «мережеве» [4; 7; 20], які описують не тільки його виробничу сферу, але й вже соціальну структуру.

Наслідком трансформації принципів побудови соціальних зв'язків усередині мережевого суспільства стає зміна принципів і правил організації вертикальних і горизонтальних зв'язків між індивідами, соціальними групами та інститутами. Сетевізація принципово змінює ставлення людини до світу, трансформує взаємини між людьми як в рамках однієї соціальної групи, так і в практиках міжгрупової взаємодії. Міняються і відносини в рамках системи індивід-інститут: домінуючі колись вертикальні зв'язки все більше

відходять на другий план, поступаючись місцем зв'язкам горизонтальним, що носять, здебільшого, неформальний характер: світ як би повернувся до «традиційного «сільському» укладу, де всі знають про всіх, де немає нічого захованого, таємного» [7, С. 77]. У мережевому суспільстві спостерігається поступове скорочення числа, а то і повне зникнення посередників між виробником і споживачем, громадянином і державою за рахунок впровадження різноманітних інформаційних сервісів та інтернет-додатків. Даний процес можна охарактеризувати як «рестайлінг» мегамашини [8] – складної ієрархічної організацій людської діяльності. З одного боку, це істотно полегшує життя індивіда, з іншого – створює нечуване досі поле контролю і простору для повсюдного здійснення «м'якого» управління.

Політична сфера, слідом за економікою і соціальними відносинами, також піддалася певним трансформаціям в мережевому суспільстві. Класичні форми політичних відносин поступаються місцем іншим форматам репрезентації влади. Сучасні біополітичні сценарії є «яскравим різновидом «м'якої влади», яка не передбачає прямий контроль і експлуатацію, а діє опосередковано: наприклад, через штучне конструювання і нав'язування нових потреб, просування нових видів товарів і послуг. Незважаючи на свою «м'якість», біовлада не припиняє бути владою, так як зберігається асиметрія між її суб'єктами і об'єктами» [3, С. 320]. Як резюмує К.Ю. Аласанія, «біовлада працює таким чином, що об'єкт, підлеглий владному впливу, просто перестає відчувати будь-який тиск, усвідомлюючи те, що відбувається щось, що властиве йому» [1, С. 75].

Владні відносини проникли й у взаємини людини та техніки. Мова тут йде, в першу чергу, про залежність людської повсякденності від сучасних гаджетів і інформаційно-комунікативних технологій. Людина сьогодні просто змушена майже повсюдно покладатися на техніку, перш за все, електроніку, контролюючи, в буквальному сенсі слова, кожен її крок (мова йде про навігатори, фітнес-трекери, планувальники, різного роду медичну техніку та ін.) Якщо раніше техніка була допоміжним інструментом, «органопроєкції», то тепер вона перетворилася на середовище існування людини, і поза техніки людину та її діяльність помислити зараз практично неможливо. Більш того, сьогодні розвивається так звана «розумна техніка», в основі якої лежить штучний інтелект, що перевершує людський за багатьма параметрами. Таким чином, владне підпорядкування можливостей штучного інтелекту відкриває, безмежні можливості і в галузі управління.

Аналогічна ситуація відбувається і з біотехнологіями: «сучасна техніка, так, як вона представлена в біотехнологіях, робить інвалідизуюче вторгнення в єство людини тотальним, що зачіпає і його сутність, і його існування. При цьому, чим багатший світ техніки – тим більш вразливим, в більшій мірі недієздатним і неповноцінним (інвалідизованим) повинен бути людський індивід як її споживач» [19, с.90]. Усюди чути тривожні голоси щодо небезпеки ГМО, клонування, штучних частин тіла з одного боку і повсюдного використання технологій Big Data, штучного інтелекту на основі нейронних мереж і багатьох інших досягнень прогресу в науці і техніці (технофобія). Техногенні катастрофи останніх років підірвали довіру суспільства до науки і технологій (а також політиків і військових), що підігрівається індустрією кіно і серіалів у жанрі фантастики, включаючи супергероїку, трилери та хоррори. У центрі сюжету такої історії завжди знаходиться якась технологія, здатна знищити або поневолити світ, якщо вона потрапить не до тих рук, а також герої, які зобов'язані своїми здібностями аналогічним комп'ютерним або ж біотехнологіям.

У той же час «багато хто продовжує покладати на науку великі надії, розраховуючи, що тільки наукові методи здатні охопити множинні і різноманітні факти реальності, узгодити суперечливі інтереси дійових осіб» [13, С. 140]. Наука набуває статусу «рятівника людства»: саме на науковій основі, з цієї точки зору, можна виробити єдино вірний спосіб вирішення глобальних проблем, свого часу породжених саме наукою і технікою. Оскільки головними проблемами, крім загрози тотального ядерного знищення є екологічна, демографічна, продовольча і проблема ресурсозабезпечення, надії людства як раз і пов'язані з біотехнологіями та інженерним підходом до забезпечення функціонування промисловості, сільського господарства і сфери послуг на основі енерго- і ресурсозбереження.

Перегляд підстав соціальної структури та виробництва, змісту політичних відносин і принципів управління призводить і до трансформації самої людини, набору її ідентичностей, навіть – онтологічного статусу. Техніка, що розуміється в широкому сенсі як штучне середовище існування людства і як специфічний інженерний спосіб взаємодії зі світом, рішення пізнавальних і виробничих завдань, стаючи технологією влади вщерть перелицьовує контури існуючої реальності. Біополітичні способи управління і контролю спираючись, перш за все, на останні досягнення науки і техніки, роблять можливим тотальний контроль не тільки над людською поведінкою, за допомогою маніпулювання її бажаннями і потребами вже зараз. Але, в перспективі, дають можливість виробляти людей із наперед заданими

властивостями. У цьому полягають і великі можливості для поліпшення життя людства, пов'язані з рішенням цілого ряду глобальних проблем, і величезна небезпека виходу технології з-під контролю, що може загрожувати повним знищенням не тільки людства, але і всієї біосфери планети.

Примітки.

1. Аласания К.Ю. Философская концепция биовласти: истоки и перспективы. // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. 2018. №4. С. 70-77.
2. Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма. СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. 252 с.
3. Желнин А.И. Биополитика и биополитическая экономия: сущность концептов. // Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. 2019. №3. С. 320-330. DOI: 10.17072/2078-7898/2019-3-320-330
4. Иоселиани А. Д. Особенности повседневной жизни человека в цифровом мире // Манускрипт. 2020. Т. 13. № 4. С. 115-119.
5. Карабанов А. П. Современные подходы к пониманию концепта неопределенности // Шаги/Steps. 2017. №3(1). С. 49-63.
6. Кобылин И. Игры методологов: Мишель Фуко и «оргуправленческий» проект Георгия Щедровицкого. // Логос. Философско-литературный журнал. 2019. №29(2). С. 268-288. doi: 10.22394/0869-5377-2019-2-268-285.
7. Лысак И. В. Сетевизация культуры: на пути к обществу взаимной прозрачности. // Манускрипт. 2018. №4(90). С. 75-79. doi: 10.30853/manuscript.2018-4.16
8. Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества /Пер. с англ.: Т. Азаркович, Б. Скуратов. М.: Логос, 2001. 416 с.
9. Маркузе Г. Одномерный человек // Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества /Пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдина; сост., предисл. В. Ю. Кузнецова. М.: АСТ, 2003. 526 с.
10. Михина М. В. Неопределенность: основные характеристики и определение // Инновационная наука. 2018. №2(5). С. 140-143.
11. Пелевин С. И. Постиндустриальное общество в условиях цифровизации. // Манускрипт. 2020. №13(7). С. 101-104. doi: 10.30853/manuscript.2020.7.18

12. Постмодерн-спик. Молодые технократы // AFTERSHOCK/ URL: <https://aftershock.news/?q=node/681189&page=1>
13. Пястолов С. М. Генезис и перспективы трансдисциплинарности // Terra Economicus. 2016. №14(2). С. 139-158. doi: 10.18522/2073-6606-2016-14-2-139-158
14. Сакевич В. И., Денисов Б. П., Ривкин-Фиш М. Непоследовательная политика в области контроля рождаемости и динамика уровня абортот в России // Журнал исследований социальной политики. 2016. №14(4). С. 461-478.
15. «Сакрализация рационального знания и логика осквернения институтов». Материалы круглого стола в «Русском журнале» 18.02.2010 // Центр фундаментальной социологии. URL: <https://cfs.hse.ru/news/137876260.html> (дата звернення: 27.06.19 р.)
16. Скопин Д. Управление умершими: дисциплина и биополитика // Логос. Философско-литературный журнал. 2019. №29(2). С. 82-103. doi: 10.22394/0869-5377-2019-2-82-101
17. Соколова О. И. Понятие «неопределенность» в контексте взаимодействия субъекта и объекта научного познания // Вестник Мининского университета. 2018. №6(2). С. 17. doi: 10.26795/2307-1281-2018-6-2-17
18. Титаренко Л. Г. Технократизм / Социология: Энциклопедия. URL: <http://sociology.niv.ru/doc/encyclopedia/sociological/articles/312/tehnokratizm.htm> (дата звернення: 12.03.21 р.)
19. Тищенко П. Д. Био-власть в эпоху ботехнологий. М.: ИФРАН, 2001. 117 с.
20. Фролов А. В. Экзистенция и мир в цифровую эпоху // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. 2018. №3. С. 18-30.
21. Холтон Дж. Что такое «антинаука»? /Пер. с англ. Толстов А. Б. // Вопросы философии. 1992. № 2. с. 26–58. URL:<http://psylib.org.ua/books/holto01/txt03.htm>
22. Kapoor P. Communicating Gender, Race and Nation in the Purvi Patel case: The State, Biopower, and the Globality of Reproductive Surveillance. // Gender and Women's Studies. 2018, №1(1). doi: 10.31532/GendWomensStud.1.1.004
23. Sharon T. When digital health meets digital capitalism, how many common goods are at stake? // Big Data & Society. 2018. doi: 10.1177/2053951718819032

ГЛАВА 2.
«М'ЯКА СИЛА» – НОВИЙ ІНСТРУМЕНТ ПРИМУСУ СУЧАСНОЇ
ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Базикян Ст. О.¹

РЕКЛАМА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ
СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

*Реклама – це відмінний спосіб
змусити людину відчайдушно потребувати того,
про що вчора вона навіть не чула.*

Мартті Ларни

«Про ідеали нації говорять її рекламні оголошення.

Жан-Марі Дрю

Складні та досить суперечливі процеси соціалізації та інкультурації в XXI столітті відтепер здебільшого відбуваються в медіа-просторі. Соціальні мережі, відеоігри, стрім, месенджери, виявляються основними джерелами отримання інформації, каналами взаємодії людей. В епоху переспоживання та перевиробництва не тільки товарів і послуг, але й інформації «достукатися» до потенційних споживачів стає все складніше – тому медіапростір виявляється просто перенасичений рекламою: банери, тизери, відеосюжети тощо. Особливий інтерес представляє контекстна реклама, яка ґрунтується на відстежуванні запитів відвідувачів інтернет-ресурсів та їх подальшому «переслідуванні» у мережевих пошукових системах.

¹ Кандидат філософських наук, доцент кафедри журналістики. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.

Реклама в сучасній гуманітарній науці та в соціокультурному просторі переважно розглядається як суто економічний інструмент регулювання попиту та пропозиції. Подібна поверхнева позиція видається автору досить спрощеною і обмеженою. Адже вже з XIX століття відбувається безперервна трансформація рекламної комунікації з суто економічного інституту на потужний соціокультурний механізм управління морально-ціннісними установками споживача та усього суспільства. В межах цього утилітарно-інформаційного заклику до споживацької дії реклама перетворюється на носій «додаткової» культурної інформації про прийняті та заохочувані в споживацькому суспільстві норми поведінки і духовні цінності. Відтепер об'єктом купівлі стає вже не стільки сам товар і певні його матеріальні характеристики, а культивовані рекламою штучні товарні іміджі, які часто-густо не збігаються з їх реальними змістами, але дуже послідовно передають і фіксують санкціоновані соціальною системою переконання, оцінки, стандарти.

Тобто, будь-яка пересічна товарна форма «раптово» починає заповнюватися не тільки природньо властивими для неї, але ще й додатково надзвичайно ефективними з точки зору управління споживачами міфізованими змістами. У подібних світових соціокультурних трансформаціях рекламної індустрії Росія взагалі займає особливе становище, оскільки формування стереотипів про символічну цінність міфів про товари, (а отже, і перетворення реклами на пріоритетний простір соціалізації індивіду, а також ідеологізації та меркантилізації його життєвого простору) відбулося тут набагато пізніше, ніж у розвинутих країнах Західної Європи. Більш того, на глибоке переконання автору, саме реклама виявилася тим провідним інститутом, який сприяв у перехідний період новітньої історії Росії (епоха «перебудови» 1985-1991 рр.) докорінній зміні світогляду та ціннісних орієнтацій суспільства.

На вкрай нестабільному та суперечливому соціокультурному просторі пострадянської Росії процеси реформування політичної системи, економіки, соціальної сфери здійснювалися на тлі масштабного зростання ролі масової культури – незмінного супутника системи ринкових відносин, яка розгорталася у нашій державі. У свою чергу, провідним засобом доведення до споживача цінностей цієї масової культури виявилася рекламна комунікація, яка за допомогою презентації стандартизованих моделей поведінки, прийнятих у західному суспільстві, нівелювала унікальну російську культуру, фактично звівши її архетипічно неминущі цінності до нагальних капризів молодого, а тому й «хижого» приватного бізнесу.

Показово, що подібна рекламна уніфікація складної та багатогранної російської ментальності в новітній історії Росії здійснювалася та здійснюється за рахунок комерційного, а тому часто відверто спекулятивного використання основних положень класичного психоаналізу, зокрема, фрейдистських і юнгіанських теорій міфу, як у розробці глобальних стратегій трансформації соціокультурного простору, так і безпосередньо у корпоративних рекламних практиках.

Кардинальні зрушення в рекламній діяльності були викликані «перебудовою», яка розпочалася у СРСР в 1985 році. Закон «Про кооперацію» 1988 року практично вперше з часів НЕПу повернув до правового простору приватно-підприємницьку діяльність. Однак у нових ринкових умовах рекламувати свою досить «чужу» для пострадянської людини торгово-підприємницьку діяльність повинні були не тільки учасники бізнесу, а й державні структури. Те, що раніше завжди забезпечувалося тотальним дефіцитом та розподільними балансами Держплану, раптово зажадало різкого посилення рекламної активності.

Головними засобами просування реклами стали новонароджені незалежне телебачення та преса (газети загальнополітичної спрямованості, журнали, а також численні комерційні видання, які щойно виникли). Велику комунікаційну роль виконували й спільні та приватні рекламні агентства, товарні біржі, які з'явилися на той час у великій кількості («Аврора», «NTD», «Premier SV», «Відео Інтернешнл»). Боротьба за увагу цільових аудиторій і конкуренція між виникаючими рекламними агентствами вимагала зовсім нових прийомів позиціонування та просування товару серед споживачів.

Замість нейтральних закликів до дії та сухого перерахування достоїнств товару з'являються телевізійні рекламні кліпи, образний ряд яких тепер уже базується на спеціально міфах про товар і яскравих, загальновідомих архетипічних символах. Найбільш наочним прикладом трансформації реклами в міфічну медіа-індустрію можна назвати перші всесоюзні огляди-конкурси рекламних фільмів (1984, 1987, 1991, 1992 рр.) «Відео-92», «Золотий соловей» та інші Проведення подібних конкурсів-фестивалів послужило відправною точкою для формування стереотипу про те, що реклама – це самостійний вид мистецтва.

На початку 90-х років вагомий внесок у перетворення традиційно буденних та нудних рекламних роликів на справжні культурні «шедеври» внесли режисери Ю.Гримов і Т.Бекмамбетов, багато з яких отримали призи російських і міжнародних фестивалів. Безумовно,

участь професійних режисерів відіграла позитивну роль у становленні та подальшому розвитку вітчизняної школи аудіовізуальної реклами, за рахунок прагнення вже не просто продати товар, але і створити естетично привабливу та оригінальну рекламу. Але в той же час і сама реклама поступово починає претендувати на роль провідного культурного інституту, активно мімікрує під «твір» масового мистецтва.

За умов сучасного дефіциту істинно культурних подій реклама починає все активніше видавати себе за абсолютно культурний феномен, але при цьому залишаються в «тіні» її справжні функції. В цьому аспекті є достатньо цікавим запуск у 2006 році національної програми «Бренди Росії». Якщо традиційно соціокультурний образ країни складався з таких неофіційних символів, які стали архетипічними, оскільки найбільш точно і яскраво відбивали світогляд, традиції, цінності російської людини (кремль, береза, Достоевський, самовар тощо), то тепер «імідж» країни формується найбільш економічно прибутковими товарними марками («Еріх Краузе», «майл.ру», «Балтика», «Однокласники», «Перший канал» і т.ін.).

Таким чином, російська культура нової доби поступово перетворюється на полігон конкуренції традиційного, символічного змісту речей, предметів, явищ із оплаченими, фіктивними цінностями товарних знаків. При цьому основним способом рекламного спотворення архетипічних образів у рекламі стає підміна сакральних сенсів культури поточними, буденними товарними значеннями. Отже, еволюція рекламної комунікації в перехідний період російської історії зводиться до відпрацювання механізму заміщення архетипічних символів свідомості їх товарними симулякрами – відбувається цілковита меркантилізація і примітивізація довічних архетипічних сенсів.

Ще однією передумовою перетворення російської рекламної комунікації на міф є поява так званої іміджевої реклами. Як відомо, основною рисою радянської комерційної реклами була її принципова позабрендовість. Із 1995 року на російському рекламному ринку з'являються найбільші рекламодавці – іноземні корпорації, які вперше за всю вітчизняну історію починають просувати бренди у таких товарних категоріях, як «косметика та гігієна», «продовольчі товари», «кондитерські вироби», «безалкогольні напої», «побутова техніка» тощо.

Взагалі бренд являє собою певну ідею, своєрідний міф товару, ідеалізований іміджевий образ (гештальт), що виділяє його серед

конкурентів і часто не має нічого спільного з об'єктивними характеристиками продукту. В рамках брендіджу в першу чергу враховуються почуття споживача, які викликає (провокує) культурна міфологія того чи іншого бренду, відповідно з цим і формується статус товару, представлений, в першу чергу, звичайно ж, його ціною.

Сутність подібного феномену дуже влучно відобразив справжній «гуру» американського рекламного ринку Д.Огілві: «Я міг би позиціонувати мило «Дав» як миючий засіб для чоловіків після брудної роботи, однак замість цього вирішив називати його туалетним милом для жінок із сухою шкірою» [2]. Саме так товар стає символом певного психологічного типу людини, а реклама символічно закріплює за тією чи іншою товарною маркою конкретний стиль поведінки. Образ, який використовується в рекламі, конструється як вкрай бажаний для всієї цільової аудиторії. У той же час перенесення фундаментальних культурних символів трансцендіювання у безмежну повсякденну реальність товарних знаків, перетворення їх на «розкручені» бренди (приклади: Ісус Христос, хрест, рай, ангел, пекло, диявол і т.ін.), закріплення їх за певними психологічними типами споживачів закономірно призвело до трагічного спустошення архетипічних образів.

Автор переконаний, що справжній глибинний архетипічний образ неможливо рекламно та комерційно позиціонувати – його не можна зобразити за допомогою наспіх окультурених і найбільш прибуткових на даний момент імаго сексуальності, агресії, любові, чистоти. З 1995 р беззмінним лідером російського ринку стали компанії «Procter&Gamble» («P&G») і «Wimm-Bill-Dann», рекламні «історії» яких дуже активно експлуатували архетипічні цінності та казкові сюжети російської культурної традиції.

Дуже показовими, наприклад, є рекламні кампанії «P&G» для пральних порошків, де основний акцент робиться на сімейних цінностях: жінки-господині завдяки порошку «Tide» швидко справляються зі пранням і можуть приділити набагато більше часу своєї сім'ї. Герої ж усіх роликів порошку «Міф» – це середня російська сім'я, яка не може дозволити собі покупку дорогих пральних порошків і миючих засобів: «Міф-універсал» зберігає капітал», «Чисто ідеально, і ціна реальна». А сам «Міф» – веселий анімаційний персонаж, дуже схожий на знаменитого Мойдодира, рекомендує їм універсальний і недорогий засіб збереження у власній будівлі чистоти та можливість відчувати «свіжість морозного ранку».

З початку 90-х років характерною рисою російської реклами стає цілеспрямоване приписування унікальних сакральних значень

повсякденним стандартизованим речам, а також використання трансцендентного символу в якості форми для комерційних або ідеологічно-вигідних значень, що і стає основою для фабрикації споживчих міфів як у часи «перебудови», так і сьогодні. Причому, показово, що найбільш затребуваним як у «перебудовній», так і в сучасній рекламній фантасмагорії виявився абсолютно архетипічний міф про «воскресіння».

Як відомо, саме образ постійного відновлення виконував функцію центрації усієї архаїчної онтології. Статичне первісне суспільство організовувало час відповідно до свого досвіду безпосередньої комунікації з природою, за моделлю циклічності. Вона лягає в основу первісних уявлень про сакральне і профане, про чіткий циклічний поділ буття мирського та буття священного. За рахунок ретельного повторення будь-яка природна космічна подія збігалася зі своїм «архетипічним», трансцендентним зразком, і профаний час скасовувався.

Але на жаль, онтологічний принцип архетипічної наступності, цілісного синкретичного сприйняття світу та історії, властивий міфологічному свідомості, в сучасному світі панування логіки і науки з презирством відкидається. Скасування історії як способу захисту від неблаганного тиску часу в межах сучасності проявляється з новою силою, але, правда, абсолютно в інших соціальних формах. Сучасна людина, що живе під владою часу та обмежена рамками своєї історичності, відчайдушно намагається «відкритися» світу і вийти на нові виміри часового простору.

Несвідоме відчуття трагізму замість культурфілософського осмислення невпинно поширюється на ті рівні сучасної дійсності, які для цієї мети зовсім не призначені. Ця безвихідь, страх історії і часу виливається в медійну одержимість ідеєю «кінця світу» (таким, наприклад, є трактування пандемії COVID-19 як біблійної кари людству) та несвідомий пошук шляхів оновлення та відродження. При цьому і така яскраво виражена знакова форма сучасної перевернуто-міфологічної драматургії, як реклама, повністю побудована на повторенні, ритмах, циклічних переходах, наступності старого і нового, штампування нескінченного «нового» за рахунок відродження «старого» і на нескінчених обіцянках майбутнього «вічного раю».

«Реінкарнаційна» міфологія в російській рекламі набула особливої популярності після 1995 року, коли на пострадянському просторі вперше з'явилися різноманітні західні бренди та торгові марки, які нескінченно дублювали одна одну під новими назвами. Цьому процесу багато в чому сприяв загальний напрямок економічного

розвитку цього періоду, що характеризувався появою на «зголоднілих» ринках великої кількості нових товарів. Майже кожен день з'являлися нові, раніш невідомі речі, яким люди поступово знаходили повсякденне застосування, що, в свою чергу, породжувало й нові потреби. Але подібне оновлення не відповідало реальним економічним процесам, воно мало лише умовний, багато в чому симулятивний характер, оскільки створювалася тільки ілюзія достатку товарних нововведень.

Апофеозом рекламного міфу про «Вічне повернення» виявилися дуже популярні сценарії «воскресіння-переродження» товару, яке обігривалося в рамках протиставлення смерті-«відродження». Це зрозуміло, оскільки «життєвий цикл» будь-якого товару неодмінно закінчується занепадом продажів, втратою лояльних клієнтів – відхід з ринку стає неминучим – рано чи пізно, навіть бездоганний товар набридає, оскільки з'являються більш вдосконалені моделі. Солідна марка вичерпує себе, але йти з ринку не бажає – ось тут і приходить на допомогу міфологія переродження – товар перейменовується (етап, який у маркетингу називається «управління попитом»). При чому, суть залишається та ж сама, змінюється лише ім'я або зовнішні характеристики («Goldstar» – «LG», «Сябар» – «Хайнекен»).

Навіть потужна корпорація не може, випустивши сотню автомобілів і побачивши, що їх не купують, різко перебудувати свої виробничі потужності і почати випуск того, що «тут і зараз» хочуть споживачі. Набагато швидше і дешевше можна здійснити реінкарнацію «застарілої» марки за допомогою своєрідного рекламного «хрещення». Створити нову марку або модель значно дорожче, ніж відродити стару з її популярністю, потенціалом, чином, традиціями. Але це новинка лише за формою, оскільки значення (образ) – специфічна надумана цінність – залишилися тими ж самими. Наприклад, рекламне гасло автомобільної компанії «Volkswagen» так інтерпретує маркетингову реінкарнацію «Жука»: «Мотор тепер спереду, а душа все там же».

Таким чином, у пострадянській Росії реклама перестає бути просто галуззю виробництва або «двигуном торгівлі» – вона перетворюється на образ і модель усього життя. Характерно, що весь рекламний універсум навмисне центрується навколо товару та його надлишкових, перебільшених значень, кількісна сублімація яких значно перешкоджає якісним змінам у духовному житті та світогляді індивіда.

Тому, на думку автора, інститут реклами в сучасному російському суспільстві гостро потребує корекції. Може бути, державним і комерційним структурам варто спробувати якось перенаправити енергетику архетипу та міфу зсередини назовні та почати

позиціонувати образ Росії як самобутньої унікальної країни для іноземної аудиторії. Робити це можна за допомогою презентації в рекламних роликах таких споконвічно руських, справжніх, а не стереотипних, але в усі часи актуальних і «ексклюзивних» символів, як Кремль (символ вищого керівництва Росії), Гагарін (перший політ в космос), кремлівські куранти (символ точності, надійності і непорушності Росії), трійка (символ унікального характеру російського народу – нестримна завзятість, жвавість, витривалість). У той же час всередині країни реклама здатна виступити в якості «духовного пастиря», пропагуючи книжкові магазини, бібліотеки, виставки, відволікаючи людей від безцільного споглядання розважальної Інтернет-мозаїки і залучаючи їх до неминущих культурних цінностей.

Примітки.

1. Агаева М. Моя Прекрасная няня: зачем героям мыльных опер есть ваши продукты // Продажи. 2007. № 1. URL: http://adbusiness.ru/content/document_r_3156A641-0F90-443E-9900-739D93935071.
2. Огилви Д. Огилви о рекламе / Пер. с англ. А. Гостева и Т. Новиковой. М.: Изд-во Эксмо, 2003. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=227750&p=2>.
3. Ученова В.В., Старых Н.В. История рекламы, или Метаморфозы рекламного образа: Учебник. М., 1999. 335 с.
4. Федеральный закон «О рекламе» от 13.03.2006 № 38-ФЗ. – URL: <http://www.con-sultant.ru/popular/advert/>.
5. Щепилова Г.Г. Журналистика и реклама: зачем нужен баланс // Медиаальманах. 2006. № 5. С. 6-10.

Смирнов В.А.¹

**ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ АПЛІКАЦІЇ
НЕНАСИЛЬНИЦЬКИХ ІНСТРУМЕНТІВ («М'ЯКА СИЛА») У ПРАКТИЦІ
СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ.**

*Перебуваючи у порядку, чекають безладдя;
перебуваючи у спокої, чекають хвилювань;
це і є управління серцем
Сунь-Цзи.*

Феномен «м'якої сили» є досить популярною темою для дослідження в сучасній політологічній науці. І якщо про так звану «жорстку владу» сказано досить багато (починаючи з видатних робіт Платона і Макіавеллі), то до аналізу ненасильницьких маніпулятивних технологій вчені почали підходити тільки у ХХ столітті. В даному дослідженні ми навмисно не будемо приділяти докладної уваги теорії основоположника концепту м'якої сили Дж Ная, що з'явилася у 1980-і рр., оскільки аналізу його робіт присвячено дуже багато статей. Нам хотілося би зупинитися саме на тих дослідженнях, у яких механізм «м'якої сили» як певного символічного впливу на суспільство, вже був розглянутий, задовго до 1980-х років.

У традиційних політологічних дослідженнях під «жорсткою» владою найчастіше маються на увазі різноманітні соціально-політичні сценарії застосування сил військового, економічного, адміністративного, правового та іншого примусу. Як зазначає О.Ф. Русакова, «суб'єктивно влада, що позначається терміном *hard power*, сприймається як тиск і диктат зовнішніх сил, яким суб'єкти змушені поступатися і підкорятися в силу матеріальної і соціально-статусної переваги джерел *hard power*. Сила «м'якої» влади (*soft power*), навпаки, діє таким чином, що суб'єкт вільно і добровільно їй підпорядковується, сприймає її приписи як результат свого самостійного вибору. «М'яка» владна сила досягає своїх стратегічних цілей, не вдаючись до зовнішнього матеріалізованого насильства. Її інструментами впливу виступають інтелектуальні патерни, когнітивні спокуси, привабливі ідеї та символи, звабливі візуальні та аудіальні образи» [13, С. 174].

¹ Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, культурології та соціології. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.

На думку О. Вілкова, незважаючи на те, що концепт «м'якої сили» почав осмислюватися тільки в самому кінці двадцятого століття, сама ця технологія сягає своїм корінням в глибоку історію. Багато правителів минулих епох крім традиційного «батога» часто спиралися і на використання «пряника». Причому під «пряником» розуміються не економічні ресурси (що, виходячи з вищевикладеного визначення, буде віднесено саме до «жорстких інструментів»), а, скоріше, переконання на основі згоди підлеглих. Само собою, що найбільш масштабно «м'які важелі» владарювання стали використовуватися під час антагоністичної боротьби двох мегапроектів – соціалізму і капіталізму, коли подібне суперництво відбувалося не тільки на військовому або економічному рівні, а й на «просторах» ідеологічного протиборства. «У цей час тактика *soft power* фактично була одним з головних засобів ідеологічного протиборства США та їх союзників і очолюваного СРСР соціалістичного табору» [3, С. 67].

Феномен «м'якої сили» може бути зрозумілий більш повно, якщо поглянути на нього крізь призму теорії Бурдьє, точку зору культурологічного напрямку Кліффорда Гірца і роботи представників так званої «Франкфуртської школи».

На думку конструктивістів, соціальна реальність – це штучно створена матриця переконань, за допомогою якої люди інтерпретують навколишній світ. При цьому світова політика, з точки зору аплікації «м'якої сили», являє собою конкуренцію цих матриць, коли альтернативні один одному символічні моделі намагаються не тільки формально завоювати «місце під сонцем», але й, у виняткових випадках, намагаються, так чи інакше, стерти ворожі їм соціокультурні структури. Згідно К. Гірцу, всі символічні системи фундуються культурними образами. Конкретні моделі поведінки людини регулюються не стільки генетичними програмами, скільки культурними шаблонами [4, С. 248]. При цьому різні символічні дискурси не тільки мирно уживаються між собою, але й ще намагаються активно витіснити «конкурентів».

На думку О.П. Панової [12, С. 92], велику роль у подібному «символічному суперництві» грають вербальні «війни», оскільки люди, в цілому, сприймають реальність лише через «окуляри» певних лінгвістичних систем. П. Бурдьє у своїх дослідженнях соціальних структур особливу увагу приділяв процесам номінації, вважаючи, що політична влада має унікальну можливість «творити» соціальний порядок. «У багатьох архаїчних суспільствах влада зодягалася у форму називати і давати життя речам за допомогою процесу номінації. Особливо яскраво це проявлялося у часи криз. Так, здатність творити

символи приносила деяким поетам давнини видні пости в апараті управління (пости воєначальників або послів)» [2, с 462]. Вчений також безпосередньо з'єднує владу і слово: «найсильніша влада є такою до тих пір, поки вона має можливість здійснювати повною мірою символічне насильство. Можна навіть сказати, що дане насильство буде тим більш ефективним, чим сильніше його прояви будуть носити прихований характер. При цьому, часто політик намагається заручитися якимось вищим «схваленням» на свої дії, заявляючи: «Бог з нами». Еквівалентом цього твердження в наші дні стала фраза: «Громадська думка з нами» [2, С. 69.].

Влада слова проявляється, в тому числі, у можливості впливати на інших членів групи, застосовуючи так зване «символічне насильство». Символічний універсум інтегрує найрізноманітніші значення, існуючі у повсякденному житті. Він також упорядковує історію, іноді примусово пов'язуючи колективні події в єдине ціле, що включає минуле, сьогодення і майбутнє. По відношенню до минулого створюється штучна «пам'ять», яка об'єднує всіх, хто соціалізований у межах цієї спільності. Символічні універсуми здійснюють вичерпну інтеграцію усіх розрізнених інституційних процесів, тоді як окремі соціальні інститути і ролі легітимуються завдяки їх включенню до всеосяжного сенсового світу. Наприклад, політичний порядок легітимується завдяки його співвіднесенню з космічним порядком влади і справедливості, а політичні ролі легітимуються як репрезентації цих космічних принципів [1, С. 160-209.]. Символічний універсум не тільки легітимується, але і видозмінюється за допомогою концептуальних механізмів, створюваних для того, щоб заперечувати виклик, кинутий девіантними (тобто, такими, що відхиляються у своєму світогляді від встановлених зразків символічного універсуму) групами.

В якості останнього за часом і найбільш яскравого прикладу нав'язування аудиторії своєї картини світу через лінгвістичні (символічні) структури можна привести вже порядком набридлу всьому цивілізованому світу фразу про «боротьбу з тероризмом». Адже саме її Сполучені Штати Америки повсюдно використовували для того, щоб заручитися формальною легітимізуючою підтримкою інших країн під час планованих військових операцій проти Афганістану та Іраку. Таке словосполучення ясно маркувало «погані» сили (слово «тероризм» у всіх мовах однозначно має негативну конотацію) і відділяло від них «хорошу» країну в особі Сполучених Штатів, яка веде непримиренну боротьбу з цим сучасним різновидом «світового зла». На цій підставі можна зробити висновок, що первісна теза про неприбутковий характер «м'якої сили» є не цілком правомірною і

вичерпною. Оскільки сучасна політика являє собою арену конкуруючих символічних дискурсів, які прагнуть нав'язати різним аудиторіям власні вербальні «фільтри» за допомогою цілого спектру сил і засобів.

Можна вважати, що теорія «м'якої сили» Дж Ная у багатьох рисах запозичує положення італійського мислителя Антоніо Грамші про гегемонію. На нашу думку, механізм влади включає у себе не тільки примус, але й переконання. Будь-яка держава, безвідносно того, який клас у даний момент є домінуючим, спирається на два фундаментальних стовпи – силу і згоду. Якщо в суспільстві превалюють методи ненасильницького владарювання, то такий стан справ може бути охарактеризовано як гегемонія. Остання, при цьому, не є таким собі застиглим станом, а являє собою тонкий і вельми лабільний процес. Гегемонія це не просто пасивна згода громадян, це активне бажання того ж, що потрібно і самому правлячому класу [5, С. 12-13.]. Тому гегемонія, на думку А. Грамші, виступає в якості інструменту культурного панування буржуазії над іншим суспільством. Само собою, буржуазія не тільки контролює економіку і державний апарат, вона також є і культурно домінуючою силою. Іншими словами, сила буржуазії полягає не тільки в застосуванні «жорсткої» сили, але також і у використанні «м'якої» сили, у поєднанні матеріальних факторів панування з ідеологічними.

З точки зору А. Грамші, і встановлення, і підриг гегемонії – «молекулярний» процес. Він протікає не стільки як зіткнення класових сил, але як невидиму, здійснювану малими порціями, зміну думок і настроїв у свідомості кожної людини. Гегемонія спирається на «культурне ядро» суспільства, яке включає у себе сукупність уявлень про світ і людину, про добро і зло, прекрасне і огидне, безліч символів і образів, традицій і забобонів, знань і досвіду багатьох століть. Поки це ядро є стабільним, у суспільстві існує «стійка колективна воля», спрямована на збереження існуючого порядку. Підриг цього «культурного ядра» і руйнування цієї колективної волі – умова революції. Створення цієї умови й являє «молекулярну» агресію проти культурного ядра. Це – не вислів якоїсь істини, яка зробила б переворот у свідомості, якесь осяяння. Це – величезна кількість книг, брошур, журнальних і газетних статей, розмов і суперечок, які без кінця повторюються і в своїй гігантській сукупності утворюють те тривале зусилля, з якого народжується колективна воля, яка необхідна, щоб вийшла координована і одночасна дія [7, С. 64-65]. Однак, знаходячи спільні риси між концепціями Грамші і Ная, можна прийти до наступного висновку: якщо гегемонія Грамші це «внутрішня» влада буржуазії над «своїми» класами, то «м'яка сила» Ная – це прагнення

поширити власні культурні та соціальні цінності «зовні», на інші країни. Однак і в цьому випадку «м'якість» все одно буде означати несиловий вплив.

Відмінність «м'якої» сили від «жорсткої» полягає не в неприбутковій природі першої, а виключно у формних підставах цих двох інструментів нав'язування своєї волі. Якщо «жорстка» сила оперує переважно військовими та економічними ресурсами, то «м'яка» сила, навпаки, впливає не на «тіло» потенційного об'єкту управління, а на його культурно-символічні образи. Так під впливом критики конструктивістів, Дж. Най вже в середині 2000-х дещо змінив свої початкові погляди. Він писав: «У використанні м'якої сили можуть простежуватися елементи загроз і маніпулювання. Проте, вона залишає більшу свободу вибору, ніж фізична сила» [14, С. 142].

Для того щоб підірвати «культурне ядро» противника і замінити його своїм «культурним ядром», треба впливати на буденну свідомість, повсякденні, «маленькі» думки середньої людини. І найефективніший спосіб впливу – невпинне повторення одних і тих же тверджень, щоб до них звикли і стали приймати не розумом, а на віру. «Маси як такі не можуть засвоювати філософію інакше, як віру» [5, С. 38]. При цьому, механізм «гегемонії», введений Грамші, в певних аспектах нагадує функціонування так званої «тотальної» ідеології, описаної в 1930-і рр. Карлом Мангеймом. Він, як відомо, ввів відмінність між тотальними і груповими (або частковими) ідеологіями, згідно з яким тотальні ідеології грубо відповідають тому, що іншими словами може бути названо «світоглядом», що характеризує соціальну формацію. Часткове визначення ідеології охоплює її інструментальний аспект, оскільки саме у цьому значенні вона служить інтересам і цілям певних соціальних груп або акторів.

Як зазначав К.Мангейм, часткова ідеологія, що відокремилася від простої брехні, функціонує на психологічному рівні, тобто вона покликана приховати справжній стан справ в інтересах правлячих груп, вдаючись до свідомого спотворення реальності. Часткова ідеологія заснована на селекції інформаційних потоків, відображаючи інтереси окремих людських спільнот з їх специфічними цілями. Тотальна ж ідеологія пов'язана не з інтересом і фальсифікацією, а з колективним мисленням суб'єкту і опосередкована його позицією в соціальному середовищі. Тотальна ідеологія, на відміну від часткової, несвідома, оскільки вона функціонує не на психологічному, а ноологічному рівні, і носій тотальної ідеології детермінований у своєму мисленні цілою системою забобонів, властивих його положенню в суспільстві.

Отже, коли ми викриваємо противника у свідомій брехні – це тотальна ідеологія, коли ми піддаємо сумніву всю структуру його мислення, ми маємо справу з особливою тотальною ідеологією. Перехід до загального (на відміну від особливого) поняття ідеології можливий тільки в тому випадку, якщо ми вважаємо ідеологією (тобто. спотворенням реальної картини світу) не тільки систему мислення противника, а й свою власну [9, С. 71].

Знання, за Мангеймом, завжди соціально детерміновано. Воно ділиться на три специфічних види: наукове знання, ідеологію і утопію. Ідеологія відображає такий стан свідомості, коли правлячі групи не можуть внаслідок обумовленості їх мислення соціальним середовищем, побачити ті факти, які б могли певним чином похитнути їх домінуюче становище. Будь-яка ідеологія орієнтована на збереження сформованого статус-кво. Утопія, навпаки, пов'язана не з апологетикою, а критикою існуючого соціального порядку. Вона служить інструментом боротьби пригноблених груп за право зміни несправедливої, з їх точки зору, конфігурації соціального світоустрою.

Можна стверджувати, що в сучасному суспільстві має місце не стільки протистояння «часткових» ідеологій з «тотальною», скільки конкурування «часткових» ідеологій між собою, при верховенстві якихось спільних світоглядних установок, що фундуються культурою даного суспільства. «Важливо пам'ятати, що більшість сучасних суспільств є плюралістичними. Це означає, що в них є якийсь центральний універсум і різні приватні універсуми, що співіснують один з одним і знаходяться у стані взаємного пристосування» [1 с.201]. І виявляється, що «часткові» ідеології пов'язані лише з соціальними інтересами різних груп і спільностей, тоді як «тотальна» ідеологія має позагруповий характер, і спирається на історичну і культурну спадщину цього суспільства, відображаючи його «світогляд». Така «тотальна» ідеологія експлікована не тільки в сфері політики, вона пронизує всі інші явища суспільного життя, та виступає свого роду «духовною матрицею», на якій розгортаються всі інші соціальні практики.

Ми б хотіли відзначити, що «гегемонія», яка описана Грамші, у нових умовах починає приймати глобальні форми, «вихлюпуючись» за межі національних держав. На думку В.А. Лисичкіна і Л.А. Шелепіна, зараз людство у певному сенсі знову повертається до стану Стародавнього Риму, з управлінням світом з єдиного центру. Тільки тепер основним джерелом влади служить не фізичне насильство, а інформаційний вплив. [8, С. 5]. Автори також зазначають: «Двадцять століть тому встановилося панування над світом на основі фізичного

наси́льства. У наші дні завдяки новим методам управління людьми встановлюється влада над їх душами» [8, С. 38]. Досвід показує, що сучасне глобальне суспільство споживання – це не стільки взаємозалежний світ, скільки залежний – керований з єдиного центру. При цьому, сучасна світова гегемонія, як уже зазначалося вище, більше ґрунтується на економічному і культурному завоюванні, ніж на традиційному військовому. Тут передбачається не тільки економічне пограбування світової периферії, але й духовна влада над нею за рахунок так званих референтних груп. Сьогодні за єдиними стандартами споживчого суспільства захід, і в першу чергу США, став для багатьох референтною групою, з якою вони готові звиряти свою поведінку [11, С. 198].

Одним із значущих критиків сучасного буржуазного суспільства і його маніпулятивних технологій був французький філософ Гі Дебор.

На жаль, те, що дослідник сформулював понад півстоліття тому у своїй епохальній праці «Суспільство вистави», виявляється актуальним і в наші дні. Йдеться про стирання кордонів між реальністю і абсурдом. У пересічної людини починає переважати переконання, що головне в житті – це видимість, уявлення, гра. Як писав Гі Дебор, «конкретне життя деградує до спекулятивного простору» [6, С. 85]. Значущість подібної маніпуляції для еліт полягає в тому, що глядач, захоплений виставою, перестає критично оцінювати те, що відбувається. Вся інформація, яка йде по каналах ЗМІ, являє собою нескінченний потік у межах якого одна банальність постійно змінюється на іншу, але вони виявляються представленими з такою пристрасстю, начебто мова йде про щось важливе і істотне. Кілька місяців тому вся країна жила у виставі під назвою «розлучення Петросяна». Неначе у Росії немає інших проблем! Гі Дебор зазначає: «результатом вистави стає зникнення громадської думки. Спочатку вона стає нездатною себе почути, а потім стає нездатною сформуватися» [6, С. 96].

У точності так, як це має місце зараз в нашій країні. Задоволені або незадоволені владою люди можуть емоційно на щось відреагувати, але цілісно сприйняти картину того, що відбувається і системно сформулювати свою думку Вони вже нездатні. «Оплески» публіки («я за владу», «за реформи», «за порядок») або «свист» публіки («я проти влади», «проти корупціонерів», «проти війни») замінили здатність хоча б на рівні розуму оцінювати реальність. Опинившись у положенні Глядача, людина вже не може стати Діячем, втрачаючи здатність розрізняти віртуальне і реальне. І в цьому сенсі, натовп людей, залучений до спектаклю, що зібрався на мітинг «проти корупції», набагато менш небезпечна для влади, ніж ті громадяни, що просто

сидять у своїх домівках, але ще зберігають можливість розумно оцінювати реальність. Також Гі Дебор у своєму «Суспільстві вистави» писав про те, як буржуазія управляє масами за допомогою періодичного вкидання в масову свідомість різних «гарячих тем», які залишаючись малозначними, несуттєвими і тривіальними, роздуваються ЗМІ до таких вселенських масштабів, що все суспільство починає вважати їх мало не головними в житті подіями, в той час як «базисні» процеси, що протікають в інтересах буржуазії, навмисно ховаються і замовчуються.

Інший відомий вчений і критик західного суспільства Герберт Маркузе робив акцент на «м'якому» управлінні масами за допомогою так званих споживчих технологій. Як вважав філософ, наші потреби умовно можна розділити на дві великі групи. Першу групу складають вітальні або справжні потреби, задоволення яких життєво необхідно для людського існування (наприклад, потреба в їжі, відпочинку або теплом житлі). Популяризоване Карлом Марксом гасло «від кожного за здібностями, кожному за потребами» – мало на увазі необмежене задоволення саме згаданих вище вітальних потреб. Однак, з точки зору Маркузе, сучасне буржуазне суспільство реалізує своє «м'яке» управління масами через нав'язування людям так званих помилкових потреб, які автор називає репресивними [10, С. 72].

Держава, що скеровується елітою через ЗМІ неодмінно формує одновимірне бачення світу і створює одновимірну людину за допомогою перемикання усієї соціальної енергії мас виключно на споживання. Але існуюча виробнича сфера не обмежується одними лише товарами і послугами, через те вона також обрушує на споживача масу звичок, відносин і реакцій, які поглинають усю увагу соціуму. У цих умовах еліта може не боятися за своє становище, її владі нічого не загрожує, оскільки думки сучасного обивателя зайняті виключно питаннями споживання, але аж ніяк не проблемами перебудови суспільства або ж корекції якихось соціальних несправедливостей. Більш того, будь-які протести, які завжди мають місце бути у соціокультурному просторі західній цивілізації, орієнтовані не на зміну існуючої соціально-економічної системи поневолення людини, а лише на більш «справедливий», з точки зору протестуючих, розподіл ресурсів, що дозволяють їм більше споживати у вже наявній соціальній системі.

Судячи з аналізу контенту у соціальних мережах, улюблене проведення часу для багатьох обивателів – це «шопінг» та ремонти. Найпопулярніша тема для розмов «хто скільки заробляє і де що можна купити». Люди отримують вищу освіту не заради нових знань, а лише для того, щоб потім поміняти свій диплом на офісну зарплату. І, тут повністю

можна погодитися з Г. Маркузе, таке суспільство дуже вигідне для еліт, оскільки маси не вимагають зміни самої капіталістичної моделі (а, значить, і кардинальної зміни самої еліти), вони лише виступають за зміну пропорцій споживання за принципом «нам більше, комусь – менше».

Таким чином, підводячи деякі підсумки наших міркувань, можна зробити висновок, що феномен «м'якої сили» так чи інакше пов'язаний з іншими концепціями («гегемонія», «символічне насильство», «тотальна ідеологія»), які описують різноманітні механізми впливу на свідомість людей без прямого використання силових методів. І, власне, Дж Най не є новатором у дослідженні даного інструменту маніпуляції свідомістю, оскільки роботи багатьох інших дослідників, по суті, говорять про те ж саме, але, використовуючи, інші терміни.

Примітки.

1. Бергер, П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. М.: Медиум, 1995. 322 с.
2. Бурдье, П. Социология политики / Пер. с фр. М. : Socio-Logos, 1993. 336 с.
3. Вилков А.А. «Мягкая сила» как элемент имиджевых технологий // Известия Саратовского ун-та. Нов. сер. Сер. Социология. Политология. 2014. Т. 14. Вып. 2.
4. Гирц К. Интерпретация культур. М.: Россмэн, 2004. 560 с.
5. Грамши А. Тюремные тетради. Часть первая. М.: Издательство политической литературы, 1991. 560 с.
6. Дебор Ги. Общество спектакля. М.: Опустошитель, 2020, 280 с.
7. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. 832 с.
8. Лисичкин В.А., Шелепин Л.А. Глобальная империя зла. М.: Крымский Мост - 9 д, Форум, 2001. 448 с.
9. Мангейм К. Диагноз нашего времени. М. : Юрист, 1996. 539 с.
10. Маркузе Г. Одномерный человек /Пер. с англ. А. А. Юдина. М. : АСТ : Ермак, 2003. 386 с.
11. Панарин А.С. Искушение глобализмом. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. 416 с.
12. Панова Е.П. Сила привлекательности: «использование «мягкой силы» в мировой политике // Вестник МГИМО Университета. 2010. №4(13). С.91-97.
13. Русакова О.Ф. Концепт «мягкой силы» в современной политической философии // Научный ежегодник Института философии и права

Уральского отделения Российской академии наук. 2010. Вып. 10. С.173-192.

Nye J., Joseph S. The Powers to Lead. Oxford: Oxford University Press, 2008. 226 p.

Смирнов В.А.¹

**«М'ЯКА СИЛА» ЄВРОПИ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ МЕХАНІЗМ
КОРЕКЦІЇ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ РОСІЇ**

*Політика є мистецтво можливого.
Отто фон Бісмарк*

Ще видатний політичний діяч та мислитель Флорентійської республіки епохи Відродження Нікколо Макіавеллі свого часу висунув положення про те, що влада в державі базується на силі і злагоді. Цей постулат використовував відомий італійський філософ, письменник та політичний діяч Антоніо Грамші для розробки нової теорії держави та революції. Грамші, наприклад, вважав, що саме згода (активна та доброзичлива), за умов якої громадяни бажають того, що потрібно владі, виступає основоположним принципом існування держави, а насильство це всього лише сервісна функція по відношенню до «культурної гегемонії» влади. З іншого боку, якщо головна сила держави і основа влади – гегемонія, то питання стабільності політичного порядку і, навпаки, умови його зламу (революції) зводиться до того, як досягається або ж підривається подібна гегемонія. Хто у цьому процесі є головним агентом? Які можливі «технології» такого процесу? Адже гегемонія – не застиглий, одного разу досягнутий стан, а динамічний, безперервний процес, саме тому таку гегемонію треба безперервно оновлювати і завойовувати.

За думкою Антоніо Грамші, як встановлення, так і підриг гегемонії – процес «молекулярний». Показово, що він протікає вже не як зіткнення класових сил (Грамші заперечував такі механістичні аналогії, які активно залучає історичний матеріалізм), а як невидима зміна думок і настроїв у свідомості людей [5, С. 27-28]. Ненасильницькі механізми досягнення своїх цілей у політиці з опорою на привабливість і культуру отримали назву *soft power* або «м'яка сила». У сучасних кратологічних дослідженнях під «жорсткою владою» традиційно розуміються методи військового, адміністративного та іншого примусу, що реалізуються суб'єктом влади у формі нав'язування своєї волі через диктат і тиск, яким об'єкти змушені підкорятися в силу переваги суб'єктів, що генерують такого роду відносини [9, С. 173].

¹ Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, культурології та соціології. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.

«М'яка сила», навпаки, функціонує таким чином, що об'єкт влади підпорядковується їй добровільно, сприймаючи владний вплив з її боку не як результат тиску, а як наслідок власного, «свідомого» вибору. Сила «м'якої» влади (soft power) діє таким чином, що суб'єкт вільно та за власним бажанням їй підпорядковується, сприймає її примуси та приписи як результат свого самостійного вибору. Показово, при цьому, що «м'яка» владна сила досягає своїх стратегічних цілей, не вдаючись до зовнішнього матеріалізованого насильства. Її інструментами впливу виступають привабливі ідеї і символи, звабливі візуальні і аудіальні образи» [9, С. 173].

Показово, що головна відмінність «м'якої» сили від «жорсткої» полягає не в непримусовій природі першої, а виключно в формних підставах цих двох інструментів нав'язування своєї волі. Якщо «жорстка» сила оперує переважно військовими та економічними ресурсами, то «м'яка» сила, навпаки, впливає не на «тіло» потенційного об'єкта управління, а на його культурно-символічні образи. Стратегія «м'якої сили», як довгостроковий сценарій політичної «капіталізації» привабливого іміджу тієї чи іншої країни, інституції, тощо, використання якого дає можливість реалізовувати політичні інтереси в інших державах, активно застосовувалася у різні історичні періоди: і Римом, і Візантією, і Британською імперією, і Китаєм. Наприклад, уже в ХІХ столітті Британія за допомогою таких інструментів намагалася відколоти від Росії її національні окраїни, активно розігруючи націоналістичну і релігійну карту. Як вказує А.Б. Мартирисян, особистий агент впливу лорда Пальмерстона – Арминиус Вамбери (будучи радником турецького султана) розробив за вказівкою Лондона концепцію пантюркизма, використавши яку він спровокував масовий вихід черкесів і вайнахів із Росії до Османської імперії. Вамбери під виглядом дервіша в Середній Азії, з метою протидії Росії, намагався у будь-який спосіб розпалити полум'я мюрідизма. У 70-х рр. ХІХ ст. одному з керівників британської розвідки та члену «Комітету 300», Уілферду Бланту прийшла у голову геніальна думка – розробити концепцію панісламізму, для активної релігійно-ідеологічної протидії Росії на Сході [8, С. 11].

Ми хотіли б розглянути деякі культурологічні аспекти проблематики впливу механізмів «м'якої сили» на історію Росії, коли її правителі робили той чи інший історичний вибір, перебуваючи під сильним соціокультурним та політико-ідеологічним впливом Заходу.

Чи не найперший такий вибір був свого часу зроблений Петром Першим, який зважився реформувати Росію, потрапивши під вплив Нідерландів. Як зазначає Ф. Бродель, у порівнянні з рештою Європи

маленькі Нідерланди в XVII столітті являли собою гіперурбанізовані та надорганізовані території. Міста знаходилися один від одного усього в двох або трьох годинах їзди. Половина населення цілої країни жила в містах – це був абсолютний європейський рекорд. Мандрівників дивувало величезна кількість людей у містах і сільській місцевості. Звідси і множинність потенційних обмінів, регулярність зв'язків, необхідність повної мірою використовувати морські шляхи, річки, канали, дороги [2, С. 178].

Сполучені Провінції включали до себе сім крихітних держав. Домінуючим центром у цій системі міст став Амстердам і хоча морські проходи до цього міста були значно утруднені мілинами, його порт завжди був вщерть забитий кораблями. Так «Путівник» 1710 року говорить про вісім тисяч кораблів. Зрозуміло, що міста на той час, як і сьогодні, були основними споживачами робочої сили. Тому Нідерланди, які дуже швидко розвивалися, могли процвітати лише завдяки адекватному зростанню населення: 1 мільйон осіб у 1550 році і вже 2 млн в 1650 році (в тому числі мільйон тільки безпосередньо у містах). Саме завдяки такому безцінному ресурсу Голландія не тільки змогла зайняти вищі щаблі серед тодішньої торгової ієрархії Європи, але у підсумку ще й увесь останній світ був відданий їй майже що на додачу. Саме завдяки цим ресурсам Голландія всюди намагалася нав'язувати свою торгову і культурну монополію. Спочатку голландці підпорядкували собі торгівлю на Балтійському морі, рішуче витіснивши колись могутню та безперечно авторитетну Ганзу. До 1560 р голландці стягнули до себе 70% важких перевезень по Балтійському морю, у той час як Амстердам став справжньою «житницею Європи» і майже встановила монополію на перерозподіл найбільш стратегічного товару того часу – зерна [2, С. 182-183].

Поїздка до Голландії в 1696-1697 роках сприяла остаточному оформленню у молодого російського царя Петра політичної та соціокультурної орієнтації на західноєвропейську модель життя. І це автоматично означало духовне та інституційне заперечення життя старої Росії, послідовне і часом запекле неприйняття, руйнування ненависного старого, що асоціювалося з ворогами: Софьєю, стрільцями, боярством. Показово, що ця поїздка дала Петру багату поживу для роздумів. Європа володіла новітніми технологіями, які давали їй перевагу над усіма іншими народами. Мануфактурна стадія виробництва остаточно та безповоротно перетворювала Європу на промисловий центр світу, а все навколо – на його більш-менш відсталу периферію, покликану поставляти сировину і купувати готові

європейські товари, а також поволі нав'язуванні релігійні та культурні стандарти.

Звичайно, досягнення європейської цивілізації тих часів були значущими не тільки у галузі виробництва, науках і мистецтві. Молодий монарх із Росії стикнувся тут із зовсім іншим способом життя, з іншою моделлю політико-релігійної організації та соціокультурного керування повсякденністю. Особливо впадає в очі різниця в житті імущих прошарків суспільства. Саме тому, для Петра констатація процвітання Голландії та Англії – це не тільки безпосереднє захоплення цими досягненнями Заходу, але ще і необхідність відповісти самому собі на питання про причини російської бідності, відсталості та неучтва. Відповідь йому була цілком зрозумілою. Щоб наздогнати Європу, яка занадто швидко пішла вперед, треба, перш за все, перейняти у європейців їх найкращі та найвидатніші досягнення, насамперед у стратегічних напрямках політичного, соціокультурного та науково-технічного розвитку. Проблема, таким чином, зводилася Петром I в основному до запозичення.

Другий етап стратегічного вибору шляху розвитку Росії стався на початку XIX століття і був обумовлений характерними проявами «м'якої сили» Англії – всесвітньо відомої «володарки морів». Як зазначає А. Дарон, масштабним зрушенням в економіці держави передували славнозвісні революції, які докорінним чином змінили економічні та політичні інститути країни. Кульмінацією конфлікту, що розгорнувся в XVI-XVII століттях, стали дві події: англійська громадянська війна (1642-1651pp.) і Славна революція (1688 р.). Після Славної революції держава створила систему інститутів, які стимулювали інвестиції, інновації та торгівлю. Держава твердо захищала права власності, включаючи права власності на ідеї, закріплені в патентах, що було незвичайно важливо для стимулювання науки, технологій та інновацій. Держава підтримувала правопорядок в країні. Безпрецедентним в англійській історії було поширення принципів англійського права на всіх громадян. Припинилося довільне встановлення нових податків, і майже всі монополії були скасовані. Уряд активно допомагав розвитку комерції, особливо промисловості і торгівлі, не тільки усуваючи бар'єри на шляху підприємців, але й поставивши їм на службу потужний англійський військово-морський флот. Чітко визначаючи права власності на всі активи, уряд сприяв швидкому розвитку інфраструктури, особливо доріг, каналів, а пізніше і залізниць, які стали головним двигуном наступного етапу індустріального розвитку економіки [4, С. 119].

Ці нововведення принципово змінили стимули для робітників і підприємців і запустили маховик економічного розвитку, що й проклало шлях до промислової революції. Не випадково, що вона почалася в Англії лише через кілька десятиліть після Славної революції. Великі винахідники, такі як Джеймс Уатт (який удосконалив парову машину), Річард Тревітік (який побудував перший паровоз), Річард Аркرایт (який створив прядильну машину) та Ізамбард Кінгдом Брюнель (який змінив уявлення про межі технологічних можливостей при будівництві пароплавів), могли повною мірою скористатися комерційним потенціалом своїх винаходів, тільки в разі своєї впевненості, що їх права власності священні та недоторкані. Крім того, за мов того, що у них був доступ на ринок, де вони могли б із вигодою продати свої винаходи іншим [4, С. 120]. Таким чином, Англія в очах російської еліти поставала сучасною, передовою державою, «майстернею світу» і найрозвиненішою країною Європи.

Не випадково, що в оточенні Олександра Першого майже всі були англофілами. Як зазначає О. Архангельський, Павло Перший відстоював ідею зближення зі Францією, проте це дуже не подобалося російській англофільській еліті. Якось, у лазні один із змовників, Микита Панін, звернувся до Олександра з пропозицією про звільнення з престолу його батька. Олександр не сказав «так», але не сказав і рішучого «ні». Він сподівався все зробити чужими руками. Адже насправді фатального вбивства Павла не відбулося б, якби не вплив «м'якої сили» Британії. 11 березня 1801 року після вечері Павло подивився на себе у дзеркало і сказав: «Дивне дзеркало, я бачу в ньому свою шию згорнутої» [1, С. 80-84]. Вночі його задушили Як наслідок, Росія розпочала зовсім чужі їй Наполеонівські війни, беручи участь у всіх антикоаліціях, крім п'ятої.

Третім важливим напрямком впливу західної «м'якої сили» на Європу та Росію можна вважати Велику Французьку революцію, а також політико-ідеологічний та соціокультурний вплив наполеонівської імперії. У своїй знаменитій промові в Конвенті 5 лютого 1794 року, звертаючись до депутатів, Максиміліан Робесп'єр говорив: «У становищі, що склалося першим правилом вашої політики має бути управління народом – за допомогою розуму і ворогами народу – за допомогою терору» [7, С. 207]. Таким чином, у своїй політиці найвидатніші революціонери цілком свідомо робили ставку не тільки на насильство, алей на «м'яку силу». Найбільш же потужним політико-ідеологічним, соціокультурним та геополітичним втіленням французької «м'якої сили» можна вважати появу імперії Наполеона.

Наполеону все своє життя доводилося воювати проти коаліцій різних країн, які були свого часу складені з уламків європейських відсталих феодальних монархій. З одного боку, це була боротьба, обумовлена економічним протистоянням Англії, яка вже вступила на шлях капіталістичного розвитку, та Франції, що тільки-но вступала на цю складну та суперечливу дорогу. Показово, що у боротьбі проти свого головного економічного конкурента Англія використовувала не тільки економічні ресурси своїх потужних колоній, величезні капітали національної буржуазії, але й власні політичні та соціокультурні зв'язки на європейському континенті. Можна сказати, що Пруссія, Росія і Австрія були своєрідними проксі-силами Британії, які Лондон активно та різноманітно експлуатував у своїх континентальних інтересах для стримування зростаючої експансії. З іншого боку, самі по собі наполеонівські війни стали наслідком протистояння двох принципово різних політичних систем – старої, заснованої на принципах феодалізму, абсолютного монархізму, кріпацтва і непорушності традиційних династій, і нової – позасословної, капіталістичної системи, яка прагнула до максимального «розкриття» політичних, економічних та соціокультурних кордонів Європи для поневолення її французьким капіталом та супутньої культурної експансії. На цьому шляху Наполеона стояла Англія, яка боялася втратити для себе європейський ринок, і старі абсолютні монархії в особі Австрії, Пруссії і Росії, династії яких побоювалися втратити свої престולי.

Для активної протидії Англії та іншим «старим» монархіям Європи Наполеон робив ставку не тільки на свою потужну армію, прославлених маршалів і власну військову геніальність, але й на різноманітні інструменти так званої «м'якої сили». По-перше, у 1804 році він проголосив себе імператором. У такий спосіб він прагнув легітимізувати власні владні претензії на фактичну реанімацію Римської імперії. По суті, в Європі до XIX століття було усього три загальноєвропейські імперії – Римська, Каролінзька і так звана «Священна Римська Імперія німецької нації», яка за влучним зауваженням деяких істориків, насправді не була ані римською, ані священною, ані імперією. Завойовані ж французами землі були набагато великими, багатими та густонаселеними, ніж території, що входили до складу Римської Імперії.

Крім того, Наполеон захотів, щоб і римський папа особисто брав участь в його коронації, як це було при покладанні імператорської корони на голову Карла Великого в 800 році. Для цього понтифік був сам викликаний з Риму, тоді як тисячу років тому Карл Великий особисто їздив до папи в Італію. Зауважимо, що римський папа був

потрібен Наполеону тому, що мільйони людей по всьому світу і в самій Франції були католиками. Дійсно, проголошення Наполеона імператором завдало дуже сильного ідеологічного удару по супротивникам Франції. Адже раніше Бонапарта вважали безридним вискочкою, який зайняв відібраний у династії Бурбонів Великою французькою революцією легітимний престол, тоді як відтепер він фактично вставав у один ряд із іншими поважними монархами Європи. А сама Франція разом із тим починала повноцінно претендувати на загальноєвропейське лідерство задовго до появи Європейського Союзу.

Все це значно підвищувало привабливість та популярність політичної моделі, яка активно вибудовувалася Парижем серед інших народів, і, в першу чергу, серед тих, які були налаштовані найбільш монархічно. По-друге, Наполеон продовжував просувати ідеологію «м'якої сили» французької революції. Як ми пам'ятаємо, головний акцент революціонери робили на знаменитій тріаді «свобода, рівність, братерство». Небажання сусідніх із Францією закріпачених народів усерйоз боротися з країною, яка проголосила свободу і скасувала становий поділ, фактично стало однією з вагомих причин провалів перших антифранцузьких коаліцій. Наполеон також намагався зберегти цю лінію у своїй політиці «м'якої сили», прекрасно розуміючи, що поневолені країни можна утримувати в орбіті Французької імперії тільки в тому випадку, якщо завойовані народи будуть позитивно сприймати французьке панування.

Так, наприклад, за вказівкою з Парижа у 1807 році було скасовано кріпацтво у створеному Наполеоном герцогстві Варшавському. У 1811 теж саме відбулося і в Нідерландах, а з 1804 по 1812 роки – у всіх державах Німеччини. По-третє, імідж самої Франції ставав більш привабливим не тільки для еліт різних держав (як це було на початку і середині XVIII століття, коли дворяни усієї Європи відверто копіювали французький одяг, архітектуру та моду), але і для простого народу. Наполеоном був розроблений звід законів, який увійшов в історію під назвою «Кодекс Наполеона» і був, по суті, зразком не тільки внутрішнього, але й міжнародного, міждержавного законодавства. Цей звід проголошував рівність усіх перед законом, стверджував віротерпимість і право на розлучення. У Франції була майже винищена злочинність, а сама країна після кривавих жахів революції і громадянської війни ставала однією з найбезпечніших у Європі. Більш того, Франція перетворилася на фабрику усієї Європи, яка постачала свої товари у багато країн. Було розгорнуто грандіозне будівництво

мостів, доріг і каналів, а Париж і взагалі перетворювався на найбільш упорядковане місто Старого Світу.

Є усі підстави вважати, що майбутні російські декабристи, які побували в Європі в ході Закордонного походу 1813 року і, дуже здивувались побаченим, саме у цей час нарешті зрозуміли, наскільки Росія відстала від передових країн, переповнювалися позитивними враженнями саме від Європи, реформованої Наполеоном. Не випадково також, що перше таємне товариство, яке прагнуло похитнути самодержавство, виникло в Росії у лютому 1816 року – так званий «Союз порятунку». Засновниками цього Союзу були шестеро молодих гвардійців: брати Муравйови-Апостоли Сергій та Матвій, князь Сергій Трубецькой, Іван Якушкін, і Микита Муравйов, які щойно повернулися з війни. Пізніше до цього Союзу був прийнятий і Павло Пестель.

Після закінчення війни в середовищі офіцерів-фронтовиків почалася важка криза незатребуваності. Ще зовсім юні ветерани Вітчизняної війни, які зовсім не знали дорослого довоєнного життя, саме у воєнні роки звикли до думки, що від їх особистої волі, старання та мужності залежить у підсумку доля всієї Вітчизни. Саме тому вони виявилися абсолютно непристосованими до «мирного» життя в становому суспільстві, де всі соціальні ролі були заздалегідь визначені та детально розписані зверху [6, С. 58-60]. Двадцятирічним офіцерам післявоєнної епохи доводилося вибирати: змиритися з положенням «гвинтика», забути про вчорашню кипучу діяльність та терпляче вислужитися за ордена та чини, або ж, не змирятися зі своєю долею, спробувати остаточно зламати становий лад у Росії, щоб у підсумку побудувати нову країну, де їм і таким, як вони, могло знайтися гідне місце, як воно знаходилося у наполеонівській Франції для безлічі амбітних молодих людей [6, С. 58-60].

З абсолютною впевненістю можна стверджувати, що такому успіху Наполеона сприяли не тільки і стільки його військові перемоги, скільки повсюдне використання механізмів «м'якої сили», яка робила його Імперію надзвичайно привабливою для мільйонів європейців.

Таким чином, можна зробити висновок, що ключові події російської історії (реформи Петра Першого, вбивство Павла та наполеонівські війни, а також рух декабристів) були безпосередньо зумовлені дією «м'якої сили» Заходу, який все ж таки зумів ненасильницькими методами «причарувати» російську еліту.

Примітки.

1. Архангельский А. Пародии, эпиграммы. М.: Худож. лит-ра, 1988. 349 с.
2. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVII вв. Т. 3. Время мира. М.: Прогресс, 1992. 680 с.
3. Вилков А.А. «Мягкая сила» как элемент имиджевых технологий // Известия Саратовского ун-та. Нов. сер. Сер. Социология. Политология. 2014. Т. 14, вып. 2.
4. Дарон А., Джеймс А. Р. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты. М.: Издательство АСТ, 2015. 575 с.
5. Кара-Мурза С.Г. Экспорт революции. Ющенко, Саакашвили... М.: Изд-во Алгоритм, 2005. 528 с.
6. Киянская О.И. Пестель. М.: Молодая гвардия, 2005. 355 с.
7. Манфред А.З. Три портрета эпохи Великой Французской Революции. М.: Мысль, 1979. 440 с.
8. Мартиросян А.Б. За кулисами Мюнхенского сговора. Кто привёл войну в СССР? М.: Вече, 2008. 608 с.
9. Русакова О.Ф. Концепт «мягкой силы» в современной политической философии // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. 2010. Вып. 10. С.173-192.

**ГЛАВА 3.
МАСОВА КУЛЬТУРА: ХУДОЖНЯ ПРИВАБЛИВІСТЬ
ТА АПОЛОГІЯ ВІЗУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА**

**Маленко С.А.¹,
Некита А.Г.²**

**«ПРОТОКОЛ ПРО НАМІРИ»:
МІСІЯ АРТЕФАКТІВ У ГОЛЛІВУДСЬКИХ
СТРАТЕГІЯХ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ НАСИЛЬСТВА**

*... Будь-який предмет-це часи, події і люди,
спресовані в тверду форму і
підлягають розміщенню серед інших, собі подібних.
Маріам Петросян «Будинок, в якому...»*

*Жах від предметів як наслідок
безпредметності споживацької свідомості*

Серед сюжетного розмаїття американських фільмів жахів можна виділити окрему тематичну лінію, яка безпосередньо пов'язана із чисельними жахливими випадками зіткнення сучасного обивателя з невідомими йому предметами, фактами, відомостями, теоріями і явищами, які сформувалися ще в рамках стародавніх цивілізацій, а також в Античності або ж у «темному» Середньовіччі. Слід зазначити,

¹ Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, культурології та соціології. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.

² Доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, культурології та соціології. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.

що сам факт появи на рівні свідомості сучасного пересічного обивателя певної, раніш невідомої інформації та «підозрілих» предметів відразу ж викликає у нього амбівалентні відчуття. З одного боку, все «нове» завжди має магічну і притягальну силу, оскільки «вириває» людину з безодні споживчої буденності, захоплює і спонукає її хоча б до якої пізнавальної активності. Однак з іншого, подібна «новизна» може і відлякувати, викликати невпевненість, погрожуючи завдати шкоди або ж і зовсім знищити існуючу систему світогляду, набір звичних моральних установок, обіцяючи раз і назавжди покласти край «знайомому світу».

Як правило, приводами такого роду моральних конфліктів і світоглядних «катастроф» стають несподівано виявлені предмети, зовнішній вид яких явно не відповідає поточному часу. Їх функціональність виявляється настільки неявною, що відверто лякає та провокує у обивателів шалену серію «запитів» з приводу їх походження і призначення. У той же час, явне збільшення кількості звернень до знайдених предметів вказує на їх певну особливість, яка все одно залишається поза горизонтів розуміння пересічних обивателів. Подібними маніпуляціями кіногерої американських фільмів жахів «активують» ці предмети, вони фактично віталізують їх, надаючи їм різні суб'єктні характеристики.

Цей мотив простежується у цілій низці голлівудських кінострічок, так чи інакше пов'язаних із шаленим, майже ніяк не контрольованим «бунтом» предметності: «Повсталий з пекла» (англ. «Hellraiser», реж. К.Байкер, Т.Рендл, Р.Бота і ін., «Cinemark Entertainment BV» та ін., США, 1997-2018 pp.), «Виконавець бажань» (англ. «Wishmaster», реж. Р.Кёртцман та ін., «Pierre David», «Artisan Entertainment» та ін., США, 1997-2002 pp.), «Тінь» (англ. «The Shadow», реж. Р.Малкехі, «Universal Pictures», «A Bergman / Baer Production», США, 1994 г.), «Омен» (англ. «Omen», реж. Р.Доннер і ін., «20th Century Fox» та ін., США, Великобританія, 1976-1991 pp.), «Лара Крофт: Розкрадачка гробниць» (англ. «Lara Croft: Tomb Raider», реж. С.Уест, «Paramount Pictures», США, 2001 p.), «Знаки» (англ. «Signs», реж. М.Найт Шьямалан, «Blinding Edge», «Pictures The Kennedy», «Marshall Company», «Touchstone Pictures», США, 2002 p.), «Окулус» (англ. «Oculus», реж. М.Фленаган, «WWE Studios», «Relativity Media», США, 2013 p.), «Код Да Вінчі» (англ. «The Da Vinci Code», реж. Р.Ховард, «Sony Pictures», «Columbia Pictures», США, 2006 p.), «Сховище 13» (англ. «Warehouse 13», реж. Фішер К. та ін., «Universal Television», США, 2009 p.), «Тринадцять привидів» (англ. «Thirteen Ghosts», реж. Ст.Бек, «Columbia Pictures Corporation» та ін., США, Канада, 2001 p.), «Скарб нації» (англ. «National Treasure», реж. Дж. Тартелтауб,

«Buena Vista International», США, 2004 р.), «Надприродне» (англ. «Supernatural» виконавчий продюсер Е.Кріпке, 2005-2019 pp.), «Полтергейст: Спадщина» (англ. «Poltergeist: The Legacy», «MGM Television», творець Р. Б.Льюїс, США, (1996-1999 pp.), «Грімм» (англ. «Grimm», «Universal Television», реж. М.Бакленд, США, 2011-2017 pp.), «Таємниці Смолвілю» (англ. «Smallville», «Warner bros.», творці Дж.Сігел, Дж.Шустер, США, 2001-2011 pp.), «Христина» (англ. «Christine» реж. Дж. Карпентер, «Columbia Pictures», США, 1983 р.), «Артефакт», (англ. «Wishcraft», реж. Д.Грейвз, Р.Уенк, «Gold Circle Films», США, 2002 р.) і в багатьох інших кінострічках.

І дійсно, вище ми навели усього лише незначний перелік сучасних американських фільмів жахів, сюжети яких у тій чи іншій мірі безпосередньо пов'язані з різноманітними ідеологічними маніпуляціями, що розгортаються навколо стародавніх артефактів. Взагалі ж, тільки їх побіжний соціокультурний аналіз міг би скласти предмет повноцінного самостійного наукового дослідження.

Парадоксально, але в переважній більшості подібних фільмів, сюжети вибудовуються таким чином, що як тільки предмети такого роду починають активно «діяти», то практично всі американські обивателі відразу ж, нарешті, «прозрівають», та «розуміють», що перед ними знаходяться якісь культурні артефакти, що мають виняткову, сакральну, навіть потойбічну, цінність. У контексті ідеологічного диктату сучасної раціональної, науково-технічної цивілізації, подібна голлівудська художня віталізація стародавніх артефактів, безумовно, виглядає суперечливою. Ця неоднозначність формується в образному середовищі свідомості пересічного обивателя, який саме за допомогою імагінативної матерії не тільки перетворює неживі предмети на «живі» суб'єкти, але й із нечуваною готовністю рясно наділяє їх «свідомістю», «почуттями» та власною «активністю». По суті, американський фільм жахів щоразу масово відроджує архаїчні практики древніх дикунів, для яких природний світ завжди офарблювався анімістичними уявленнями, а будь-який предмет або явище ставали самодіяльними суб'єктами думки і почуття.

Гіпотетично, як стверджують представники провідних західних антропологічних шкіл (Е.Тайлор, Л.Леви-Брюль, К.Леви-Стросс, Е.Канетті і т.ін.), ця ситуація спочатку породжується відсутністю у давніх людей адекватних, логічних пояснювальних моделей навколишнього світу. Подібні випадки щоразу і породжують найбільш архаїчний, міфологічний спосіб інтерпретації, для якого характерний трансфер досвіду самопізнання на навколишнє природне, або ж соціальне середовище. Таким чином, формується найбільш природний

для несталої свідомості спосіб пояснення загадок і протиріч, для якого навколишній світ виявляється сукупністю людських імагінацій із приводу закономірностей несвідомих презентації власного внутрішнього світу. У підсумку, нейтральна, по відношенню до людини реальність перетворюється на міфічну, антропоморфну, поійменовану, до країв наповнену різноманітними, часто-густо фантастичними істотами, які активно відчують, думають та діють. Ще б пак, адже для «дикуна [...] світ розпадається на дві принципово нерівноважні частини: предмети і явища, які мають міф (а, значить, поійменовані предмети та явища), і предмети та явища, що не мають міфу (а, значить, не поійменовані предмети та явища)» [5, С. 190].

Саме у такий спосіб, потрохи «впускаючи» навколишній світ у самих себе, «оживляючи» та міфологізуючи його за допомогою таємних артефактів, архаїчні дикуни звично позначали коло своїх безпосередніх життєвих інтересів, що і дозволяло їм у підсумку формувати універсальну, колективну, доцивілізаційну ментальність, яка успішно пройшла випробування багатьма тисячоліттями, створити свій «життєвий світ» як «царство висхідних очевидностей» [3, С. 175]. Тому повсюдна поява в американських фільмах жахів сюжетів, присвячених віталізації самих різних стародавніх артефактів, свідчить про нагальну потребу в перманентній актуалізації в просторі сучасної масової культури архаїчної потреби у персональній участі людини в постійному міфічному перестворенні світу. Ця улюблена антропологічна стратегія голлівудського фільму жахів, швидше за все, говорить не стільки про первісну «дикість» сучасного глядача-обивателя, скільки намагається в імагінативній формі висловити нагальну потребу подолання надмірного формалізму сучасного соціуму, заснованого на дегуманізованих, наукоподібних і виробничо-функціональних моделях соціокультурної взаємодії.

Як соціоантропологічною, та й ідеологічною тканиною подібних жахливих кіносюжетів, безсумнівно, є і повсюдна трагедія «маленької» (незалежно від рівня доходів і соціального становища) людини, начисто позбавленої можливості персонального усвідомленого і відчуті, антиспоживацької участі в розвитку цивілізації. Саме ця маленька, миршава, від народження, до гробової дошки залежна від Усіх і Усього «людиночка є Ніким» [4], але, як раз вона, на думку О.Зинов'єва приречено і трагічно несе на своїх плечах основний тягар жахливої цивілізації. І той незаперечний факт, що віталізація артефактів набуває переважно катастрофічного і руйнівного (як для героїв, так і для всього цивілізаційного простору характеру), переконливо свідчить про реально існуючу загрозу деградації

культурного потенціалу сучасного обивателя. А криваві бійки, які раз від разу хвацько розв'язують раптово «ожилі» предмети, є найбільш адекватним способом ідеологічно навантаженої голлівудської візуалізації тих реальних антилюдських моделей життя, які сучасна цивілізація намагається остаточно онтологізувати, спішно і відчайдушно сублімуючи «маніпулятивно-пропагандистські методи формування і трансляції сучасної влади» [20, С. 41].

Тому смертельні битви обивателів із сакральними артефактами – це професійно виведена Голлівудом на рівень жахливого «касового видовища» несвідома спроба розрубати «гордіїв вузол» сучасних відчужених моделей комунікації, переконати масового глядача в нагальній потребі нового відродження чуттєвої, мислячої і діючої людини, призначеної, на думку А. Турена для колективного творення суспільства «яке визначається не своєю природою або ще менше традиціями, а зусиллями дійових осіб» [12, С.5].

Саме на прикладі оскажених предметів, які нарешті «зрозуміли», що у нинішньому, вщерть відчуженому світі вони, фактично, ніколи і нікому не будуть по-справжньому потрібні, американський фільм жахів послідовно і наполегливо розповідає про те, що навіть для сучасних обивателів все ще зберіглася потреба у повсюдній віталізації навколишнього середовища, яка настільки характерна для архаїчних культур. У той же час і сам глядач виявляється надзвичайно чутливим до подібних сюжетів, що також свідчить про їх початкову близькість і духовну спорідненість. Оскільки саме він, «голосуючи» і якісно – купленими квитками, і кількісно – числом переглядів фільмів жахів, інтуїтивно намагається повернутися до архаїчної моделі освоєння світу. Бо тільки за допомогою споглядання і переживання подібних сюжетів він візуалізує своє несвідоме прагнення «зі зброєю в руках» боротися за остаточне звільнення людини.

У цьому сенсі, ідеологема американського фільму жахів постає нічим іншим, як надзвичайно парадоксальним постмодерністським симулякром соціальних революційних рухів минулих епох, з класичним набором таких характерних для них ознак: барикадами, протестами, страйками, мітингами, бурхливим партійним протистоянням і парламентськими баталіями, основний метою яких була зміна сформованих форм політичної та соціокультурної комунікації. Тоді як оскаженіла від відчуття своєї «занедбаності» предметність, по суті, висловлює одвічний несвідомий протест проти перетворення соціокультурного середовища на танатологічний простір заупокійних шизофренічних монологів «мертвих людей» із таким самим «мертвим

простором». У них повністю заперечується як сам факт існування, так і цивілізаційна цінність культури, колективного досвіду і індивідуальних моральних пошуків, оскільки сенс людського життя, знову, як і на зорі цивілізації, раптово став визначатися тільки параметрами виключно біологічного виживання.

З психоаналітичної точки зору, голлівудська ідеологія віталізації стародавніх артефактів є одним із способів несвідомої об'єктивації проміжних результатів трансферу, який робить обиватель для того, щоб сформуванню власну, більш-менш прийнятну пояснювальну модель світу. Однак віталізація, що розуміється як об'єктивація, характеризує лише перший етап такого трансферу (перенесення), основним завданням якого є надійна фіксація у свідомості потенційного предмету пізнання. З іншого боку, ця прив'язка дає можливість задати індивідуалістичні, персональні сенси, за допомогою яких глядач-обиватель і буде надалі оперувати образом предмету у свідомості. Тому подібна символічна конструкція дозволяє підтримувати і зміцнювати зв'язок між самою свідомістю та її образом. У тому ж випадку, коли сенс майже повністю втрачається, ми можемо спостерігати часткове, або ж фатальне руйнування первинного зв'язку між свідомістю та її образом, який об'єктивується у трансфері. У міру віддалення їх один від одного, образ все більше набуває об'єктних характеристик, а в якийсь момент і зовсім перетворюється в самодостатній, зовнішній по відношенню до свідомості, по суті, вже повністю відчужений, ідеологічний фактор.

Показово, що відомий психоаналітик Ш.Ференці ще в 1909 році, на самому початку становлення голлівудських образно-ідеологічних практик, акцентував принципову різницю у взаємодії різних типів особистості з зовнішнім світом: «якщо параноїк виносить неприємні спонукання за межі свого «Я», то невротик, навпаки, включає в «Я» якомога більшу частину зовнішнього світу, перетворюючи його в об'єкт несвідомого фантазування» [14, С. 11]. Якраз у цей момент часу образ-об'єкт (артефакт) починає набувати по відношенню до свідомості суб'єктних характеристик і диктувати свою волю свідомості, яка його щойно породила. Поступово складається несвідома за своєю суттю ідеологічна модель, у рамках якої свідомість глядача сприймає віталізовані артефакти як об'єктивно існуючі, зовнішні суб'єкти комунікації, яким штучно і цілеспрямовано надається самостійний соціокультурний статус. Після чого, як це переконливо демонструють американські фільми жахів, артефакти починають панувати не тільки над самим індивідом, але і над усім соціокультурним контекстом. Можна стверджувати, що становлення жакливого сюжету з тим чи іншим артефактом і подальша візуалізація його панування над героями

голлівудських фільмів жахів, відповідає лише першому, початковому етапу трансферу. Тоді як варіанти розвитку сюжету, в яких герой активно намагається протистояти деструктивному Антигерою, або його «речовим» атрибутам, представляють вже другий етап трансферу (контрпереносу) і означають включення символічних змістів, що виходять від артефактів і Антигероя, до простору свідомості як власне персонажів сюжету фільму, так і самого глядача.

Примітно, що ідеологічно ступінь агресії голлівудських «жахливих» артефактів як мінімум відображає, а у перспективі і значно підвищує градус наявної побутової та інституційної агресії, прояви якої, на думку видатного фахівця в цій галузі К.Лоренца, недвозначно «ототожнюються з проявами «інстинкту смерті» [6, С. 6]. Крім того, ідеологія голлівудської екранної агресії щоразу також недвозначно вказує і на гостроту внутрішніх несвідомих конфліктів героїв, які навіть не мають уявлення про існування яких би то ні було способів їх дозволу. Хоча, безумовно, заслуговує на увагу і точка зору справжнього корифею в галузі психології агресії Леонарда Берковіца, який вважає, що у певних випадках «агресія іноді дійсно винагороджується і припиняє або знижує занепокоєння», як на індивідуальному, так і на колективному рівні [2, С. 497].

Дійсно, так виходить, що голлівудська ідеологія безперервного генерування і ескалації несвідомої агресії дійсно приносить владі реальні управлінські дивіденди. Багато в чому це, безумовно, пов'язано із відсутністю у свідомості кіногероїв та споживачів подібної візуальної продукції розуміння сутності і характеру взаємної детермінації власних самооцінок в об'єктивованих артефактах. На практиці подібна ситуація неминуче обертається фатальним для героїв бунтом артефактів, який відбувається у традиційному для подібних випадків кривавому антуражі. В умовах, що склалися, об'єктивовані артефакти в контексті сюжетів американських фільмів жахів все більш навантажуються вторинними, гранично ідеологізованими сенсами, а у відсутності раціональних способів тлумачення, неминуче обростають надприродним «ореолом», та сукупно становлять містичну сутність і багатовікову традицію нерозуміння культурної місії того чи іншого артефакту. У підсумку, на екрані артефакт з'являється як повноцінно діючий суб'єкт, зі своєю характерною міфологією і напрацьованими ідеологічними способами її «просування». По суті ж, кінематографічні візуалізації такого роду, всього на всього виступають кривавими ілюстраціями дедалі поглиблюваних внутрішніх протиріч споживчої ментальності, яка намагається рефлексивно звільнитися від

архетипічної діалектики свідомості і міфосимволічного способу її кінематографічного втілення.

Безроздільне фізичне панування артефактів над героями, їх потойбічна сила та нестримність, крім образного втілення управлінського ідеалу споживчого суспільства, фактично виносять на рівень масового усвідомлення реальну відсутність, як на етапі мотивації, так і безпосередньо у конкретних вчинках обивателів сміливості, цілеспрямованості, рішучості, наполегливості, завзятості, тобто, всіх тих якостей, які американський фільм жахів завчасно «переніс» на загадкові предмети. При цьому не слід забувати, що саме ця кінематографічна традиція, ось уже понад століття професійно і послідовно вигодовує страх обивателя перед предметністю, стихіями, діяльністю, мисленням, свободою і відповідальністю, який виступає, на думку К.Г. Юнга, майже повним та послідовним «повторенням психології первісної людини» [16, С. 55]. Саме тому голлівудські фільми жахів у просторі сучасного масового суспільства є одним з найбільш помітних і значущих ідеологічних продуктів культурних індустрій, у яких подібні сценарії візуалізації найгостріших «проблем душі нашого часу» отримали найбільш видовищну, криваво переконливу і смертельно закінчену форму.

У той же час, оскільки до цих жахливих подій зі оскаженими артефактами найціннішими речами в житті обивателів були гроші, ювелірні прикраси, будинки чи автомобілі, то унікальність знайдених предметів, в існуванні якої дедалі все більше переконуються герої, стає приводом для їх всезростаючої тривоги. Вона зароджується саме в силу неадекватності сучасних обивательських уявлень про реальну соціокультурну та ринкову цінність древніх речей. Адже майже всі вони, за винятком коштовностей та монет, хоч і виявляються виготовленими з «застарілих» і «дешевих», із точки зору сучасних технологій матеріалів, але, тим не менш, представляють особливу художню цінність, викликаючи непідробний інтерес у музейних працівників, аукціоністів, господарів ломбардів, армії приватних колекціонерів, а також цілого сонму шахраїв і спекулянтів. У той же час, цінність таких предметів все ще викликає сумнів пересічних обивателів, оскільки вони з самого дитинства виростили у просторі ринкової стихії, яка традиційно базується на принципах повсюдного обдурювання, галасу, спекуляції та обману.

Оскільки свідомість обивателя сформована в лоні масової культури, яка взагалі всі події, факти і предмети прагне перетворити на сенсацію, то їх медійна презентація на очах широкої публіки незмінно перетворюється в яскраве шоу. Це вже само по собі збільшує значущість

знайдених артефактів, доповнюючи їх уже цілком товарний імідж крім дійсної історико-культурної або духовно-релігійної цінності ще й простором ідеологічно навантажених «доданих» сенсів та вартостей. Видовищна голлівудська хоррор-демонстрація надприродної, руйнівної і згубної сили оскаженого артефакту вщерть дискредитує навіть саму ідею сакрального предмету в культурі, оскільки позбавляє його нальоту таємничості, простору прихованих сутностей і якостей. Адже раніше, перебуваючи в руках представників духовної еліти, артефакт надійно виконував свою сакральну місію, оскільки завжди вимагав від вузького кола втаємничених символічної комунікативної відповідності, особливих знань і ритуальних дій, які несвідомо переносяться «Антигероєм на сучасний ґрунт» [9, С. 373] і втілюються в містичну традицію, яка ретельно оберігається та транслюється.

У той же час американський фільм жахів із самого початку формувався як публічний простір масової культури, з її навмисним, псевдodemократичним пафосом. І подібними кривавими демонстраціями цей голлівудський жанр лише остаточно ідеологічно позбавляє артефакт його символічної сакральної цінності, з легкістю віддаючи його на поталу ринкової стихії попиту і пропозиції. Цілком можливо, що весь набір типових маніпуляцій, пов'язаних із обивательським «освоєнням» артефакту навмисно набуває виключно деструктивного та руйнівного характеру. Саме так, в епоху «постлюдини» фільм жахів специфічним чином ідеологізує природу сакрального, яке може бути ідентифіковано лише крізь призму загрози фізичного знищення. Тоді як жахливе голлівудське «повстання артефактів» – це ні що інше, як останній аргумент до інстинкту самозбереження і принципів природного добору, які в цих умовах залишаються єдиними носіями соціокультурної сакральності і природного священства.

Саме зіткнення початкових символічних змістів артефактів із номенклатурою їх ідеологічно вигідних для влади споживчих інтерпретацій породжує атмосферу психічної невпевненості, множить сумніви обивателів у правильності, законності і доцільності їх дій. А оскільки середній обиватель має вельми і вельми низький рівень культури та самооцінки, ці тлумачення, як правило, відповідають його звичним споживчим запитам і типовим способам їх несвідомого обґрунтування. Завдяки високому рівню розвитку науки і техніки, обиватель завжди знаходиться у штучній, комфортній для нього «альтернативній побутовій реальності», в якій традиційно нівелюються і примітивізуються будь-які високі досягнення науки і культури минулих епох.

Але ж залишається питання: чому ж ці сюжети стають настільки поширеними в жанрі американських кіножахів? Швидше за все, це пов'язано з тим, що обиватель більш за все несвідомо боїться нового та незвичайного, тобто всього того, що загрожує зруйнувати його затишний «споживчий маленький світ», змусити покинути вже «оплачену» зону комфорту. Гострота цих протиріч посилюється ще і у зв'язку з тим, що на прикладі жахливих голлівудських образів маніпуляцій обивателя з цінними культурними артефактами найбільш явно і швидко встановлюється факт трагічної невідповідності споживацьких очікувань, одержуваних від «нових» предметів, з їх загальнокультурною символічною цінністю, до якої «середній американець» традиційно виявляється байдужим.

У той же час, усі пов'язані з артефактами символічні смисли утворюють простір дорефлексивного способу буття цивілізації, заздалегідь детермінуючи, таким чином, усі характерні для нього форми інтерпретації. Для самого ж обивателя процес комунікації з давніми артефактами завжди здійснюється неусвідомлено і тому обмежується лише сенсорним і чуттєвим досвідом. Показово, що голлівудська традиція фільмів жахів наполегливо просуває переважно негативні сценарії цього досвіду, що вказує, з одного боку, на міру відчуження сучасної цивілізації від цього найважливішого пласта колективних символічних змістів, а з іншого, на нагальну потребу їх освоєння і включення до контексту сучасної культури. Саме деструктивне забарвлення переживань герою, пов'язаних із володінням і маніпуляціями культурними артефактами вказує на ступінь чужості стародавніх сенсів як безпосередньо обивательського світогляду, так і споживацького фундаменту всієї сучасної цивілізації.

Саме тому, незважаючи на надзвичайно високий рівень показної раціональності постіндустріального суспільства, пов'язаний із багатовіковим інституціональним домінуванням науки, захоплений зненацька у просторі повсякденності американський обиватель представляє собою гримучу суміш ірраціональних звичок і стереотипів, яка при будь-якому зручному випадку миттєво активує первісну ментальність дикуна з усіма властивими їй релігійними страхами і забобонами. І, як раз невідомі для нього артефакти, піднімають хвилю жахливих почуттів і думок у зв'язку з відсутністю знань про їх походження і призначення, а також ритуального досвіду їх використання. Додаткове відчуття гріховності і незаконності всього, що відбувається значно посилює і породжене у обивателя масовою культурою злочинне прагнення до використання здобутих артефактів як певного «соціального ліфта»: в основному для особистого

збагачення і різкого підвищення свого соціального статусу. Крім усього іншого, будь-який стародавній артефакт раз у раз стає лише ще одним приводом для виявлення фундаментальних протиріч сучасної масової культури з її архаїчними аналогами.

Предметний світ сучасної людини, це, як правило, сукупність промислово вироблених товарів, споживча вартість яких визначається їх ринковою кон'юнктурою, функціональністю та поточною затребуваністю конкретного товару у масового споживача. Відповідно, чим більш доступним виявляється предмет, тим нижчим виявляється його ринкова вартість і культурна цінність. А тираж і взагалі нівелює проблему культурної цінності обивательської предметності як таку. Вальтер Беньямін давно попереджав, що «пристрасне прагнення «наблизити» до себе речі як у просторовому, так і людському відношенні так само характерно для сучасних мас, як і тенденція подолання унікальності будь-даності через прийняття її репродукції» [1, С.24].

Ще одним важливим ідеологічним аспектом цієї голлівудської диспозиції, про який завжди слід пам'ятати, є факт іночасового, інокультурного і навіть інопланетного походження практично всіх артефактів у американських фільмах жахів. Вони потрапляють до рук американського обивателя, абсолютно впевненого у винятковості власної культури і способу життя. Відповідно, до тієї початкової настороженості у ставленні до всього «нового», про яку йшла мова вище, незмінно домішується й комплекс цивілізаційної переваги по відношенню до артефактів як представників інших та завідомо «нижчих» культурних традицій.

Така ідеолого-політична установка передбачає жорстку поляризацію геополітичного простору: від рівня міждержавних відносин до принципів komponування експозиції будь-якого провінційного американського музею. Її специфіка полягає в автоматичному визнанні високорозвиненими всіх культурних традицій, що відповідають «американському способу життя», тоді як усі інші настільки ж безапеляційно атрибутуються як низькі та дикі. Тому американський обиватель, з дитинства сформований в подібній атмосфері «подвійних стандартів», якраз у такий спосіб звично маркує нові культурні явища, з якими він стикається, але, тим не менш, постійно відчуває «почуття провини» за ущербність і антидемократичність цієї світоглядної позиції. У підсумку, навіть здавалося б немислимий у цьому жанрі і явно ідеологізований «хеппі-енд» зводиться якраз до того, що «стовідсотковому американцю», який ледь-ледь навчився відшукувати на карті власне місто, тим не менш,

вдається впоратися з буйством інокультурних артефактів, тимчасово «замкнути» їх у звичний та безпечний контекст споживацької предметності.

Таким чином, ми коротко розглянули проблему психоаналітичної інтерпретації ролі стародавніх артефактів у конструюванні та розвитку сюжетної лінії американського фільму жахів. Нами був встановлений безпосередній зв'язок композиції цих фільмів із складними та суперечливими процесами трансферу, характерними для будь-яких несвідомих форм індивідуального та соціального життя. Артефакти, як правило, починають демонструвати свою вітальну природу в процесі безпосередньої комунікації з обивательським середовищем. Це свідчить про актуалізацію в просторі сучасної масової культури архаїчної потреби у персональній участі людини в міфічному перетворенні світу. Також вітальність проявляється в деструктивному протистоянні стародавнього артефакту типовим споживацьким маніпуляціям обивателя і спрямована на подолання фатального розриву між людиною і створеним нею предметним середовищем. Вітальність артефактів є одним із способів несвідомої об'єктивації проміжних результатів трансферу, який робить обиватель для того, щоб сформувати та апробувати власну пояснювальну модель світу. В цьому контексті ідеологема американського фільму жахів є постмодерністським симулякром соціальних революційних рухів минулих епох, основною метою яких була зміна сформованих традицій політичної та соціокультурної комунікації.

*Інструментальність володарювання та його повсякденний
«тютюнг»*

Конструювання художнього образу є одним із найскладніших кінематографічних завдань, яке було поставлено одночасно з появою цього унікального жанру. Однак саме створення, а потім і соціокультурне та ідеологічне впровадження альтернативної художньої реальності виявилися досить складними процесами, що вимагають розгорнутого синтезу науково-теоретичного, технологічного і образно-символічного досвіду. Імітація в кіно безпосередньо спрямована на формування аналогічної реальності, або вибудовування абсолютно нового образного середовища, яке змогло б привернути увагу масового глядача. В цьому контексті саме традиція американських фільмів жахів і стала «тією ціннісною подією, яка намагалася соціалізувати та інституалізувати первісний страх» [19, С. 139], а, з іншого боку, вона ж є і унікальним наочним матеріалом для

розуміння технології створення і функціонування образів зла в масовій культурі. На думку письменника Дж.Свіфта, до таких образів з повним правом можна віднести вигаданого Уесом Крейвенем маніяка-вбивцю Фредді Крюгера – справжнього «символу американської масової культури» [22].

Безперечно, голлівудський образ людини з сильно обгорілим і вже зарубцьованим лицем постає однією з найвдаліших знахідок в історії світового кінематографу, а сама дев'ятисерійна франшиза «Кошмар на вулиці В'язів», на думку М.Попова, означає «для паранормальних слешерів – приблизно те ж саме, що і «прибуття поїзду» для кінематографа в цілому» [11]. Образ Фредді Крюгера є символічним конструктом, що складається з безлічі елементів, кожен з яких несе свою власну ідею. У.Крейвен, переніс на екран історію про сім'ю камбоджійських мігрантів і їх малолітнього сина, які рятуючись від переслідувань Пол Поту, поїхали до США. Саме з цим хлопчиком зв'язується провідний для фільму мотив дитячих кошмарів, які після перенесеного на батьківщині жаху мучили його так сильно, що він боявся засипати, доводячи себе до повного фізичного і нервового виснаження. Батьки, за лікарськими рекомендаціями давали йому снодійне, але він все одно загинув.

Образ Крюгеру вийшов настільки неоднозначним, що викликав шквал здогадок і припущень про існування його реального прототипу. Крім «камбоджійської» версії Крейвена паралельно існувало, як мінімум, ще дві. Одна оповідала про реально існуючого в ХІХ столітті вбивцю, який жив у місті Цинциннаті (штат Огайо, США), та вбив понад двадцять сусідських дітей і поховав їх у радіусі трьох кілометрів навколо свого будинку. Третя версія спирається на документальні свідчення про злочини під час Другої Світової війни поліцай-фюреру польського генерал-губернаторства і одного з ватажків окупаційного режиму Польщі, який персонально відповідав за знищення 2,8 мільйона поляків і польських євреїв, обергруппенфюрера СС, генерала Фрідріха Вільгельма Крюгера. Однак ця версія викликає цілий ряд питань, хоча б тому, що прізвище «Крюгер» є одним із найпоширеніших на території сучасної Німеччини.

Проте, образ Фредді Крюгера вийшов монументальним і викликає бурю негативних емоцій у глядачів будь-якого віку, етнічного та соціального походження ось вже не одне десятиліття. Саме контури зовнішності екранного лиходія з вулиці В'язів дозволяють не тільки локалізувати цей образ, але і певною мірою створюють передумови до його успішного брендування. До його невід'ємних атрибутів слід віднести обпечене, рубцьоване обличчя і

тіло, коричневий фетровий капелюх-федору, смугастий, заношений, частково розпущений, червоно-зелений светр під горло і, звичайно ж, найвідоміший фетиш Крюгера – рукавичку з чотирма ножами-лезами на його правій руці.

Аналіз практично всіх сіквелів і приквелів цієї франшизи підтверджує, що саме ця рукавичка й несла на собі основний символічний тягар усіх жахливих сюжетів. Надприродна сила кривавого персонажу концентрувалася саме у цьому предметі, який лише незначно змінився до кінця жахливого художнього циклу. Так, вже друга серія «Кошмару» цілеспрямовано акцентує увагу глядачів на рукавичці не тільки як на зовнішньому атрибуті кінообразу Крюгера, але перетворює її в невід'ємну частину руки і вирішальний функціонал усієї соматичної маніяка-вбивці дітей. Пізніше, на рукавичці з'являється і п'яте лезо [18], а в останній частині фільму Крюгер вже злочинно оперує аж двома рукавичками.

У сьомій частині фільму, яка носить підзаголовок «Новий кошмар», актор і керівник групи спецефектів Лу Карлуччи вирішив трансформувати рукавичку відповідно до змінених сюжетних ліній. Пізніше він так згадував про цю подію: «Я брав участь в створенні оригінальної рукавички – я знаю, якою її хотіли бачити: зробленої самостійно в домашній майстерні. Так як для Фредді передбачалася нова зовнішність, то Уес і всі, хто був з цим пов'язаний, вирішили, що і рукавичка повинна відрізнитися. На ній з'явилися м'язи і кістки, лезо тоншим і рухомим. Рукавичка виглядає чистіше і природніше – ніби це продовження руки, ніж рукавичка» [17].

Режисерські маніпуляції з крюгеровською рукавичкою спрямовані скоріше на прагнення сконструювати образ чи не самого видатного голлівудського лиходія не через зовнішні об'єкти, що належать Антигерою, але використовуючи об'єктивацію суті образу в його предметно-речовому середовищі. Тому поява додаткових характеристик самої рукавички якраз і підкреслює ускладнення та нашарування символічних змістів, які генерує цей жахливий художній образ.

Авторська феноменологія рукавички Фредді Крюгеру безпосередньо спрямована на визначення загальнокультурної символіки зла у просторі сучасної масової культури. Спробуємо розібратися в сенсових рівнях цього видатного хоррор-артефакту. Рукавичка з лезами є прямою аналогією звірячої лапи з кігтями, що належить дуже великому хижакові. На цю паралель вказував і сам Уес Крейвен, натхненний витівками власного kota з оббивкою хазяйського дивана [21]. Пізніші редакції образу рукавички були пов'язані з кігтями

шаблезубого тигра, який наводив жах ще на первісних людей і був статусним об'єктом їх полювання. Такі алюзії натякають глядачеві на прагнення актуалізувати архаїчні смисли, відтворювані стародавніми міфами і роблять упор на донеолітичних формах організації повсякденності. Збиральництво і полювання були першими видами людської діяльності, які, з одного боку, спиралися на здатності людини та її тіла, а з іншого – на використання примітивних знарядь праці створених для умертвіння і подальшого споживання тіл тварин. Саме в цих процесах людина удосконалювала як власну руку, так і знаряддя праці, котрі виступали її продовженням, а еволюція цивілізації, на думку відомого російського марксиста Г.Плеханова, ставала «перш за все історією удосконалення його штучних органів, зростання його продуктивних сил» [10, С.134].

У той же час, ніж і його ріжуче полотно є одними з перших технологічно виготовлених видів зброї, що використовується людьми для захисту і нападу. Людина з ножом у руці – це вже потенційний агресор, дика тварина, що має цілі і чіткий план його застосування. Як бачимо, в рукавичці Крюгера представлені як мінімум чотири ножа, що підкреслює прагнення зробити «полювання» на людей набагато ефективнішим і значно підвищити криваву «продуктивність праці».

Так, на думку оглядача російського мережевого журналу «DARKER» А.Ульянова, який намагався встановити загальну кількість жертв Крюгеру у всій франшизі, в результаті, «якщо вважати передісторію, класичну пенталогию і «Фредді проти Джейсона», виходить 63 людини, два папушки і Джейсон Вурхиз. Ремейк додав в скарбничку одну собаку і ще 13 осіб. Точне число жертв, звичайно, невідомо – як і з будь-яким серійним вбивцею. Але і ця цифра змушує жажнутися кровожерливості Фредді» [13]. Тому полювання на людину, яке розв'язує Крюгер, абсолютно точно укладається в логіку конвеєрного виробництва дитячої смерті в маленькому провінційному містечку Спрінгвуд. А завдяки особливій технології кріплення лез на рукавичці, глядач отримує можливість усвідомити природу знаряддевої, інструментальної діяльності людини як вираження її сутності і продовження її тіла, як про це писав Ф.Енгельс у роботі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» [15]. Саме перебуваючи у просторі страху, який виробляється та нагнітається рукавичкою, глядач переконується у наступності дикої природи і людської цивілізації, у поступовому переродженні інстинкту життя в індустрію смерті, мисливця, який добуває їжу, в маніяка, що насолоджується масовим винищенням дитинчат і молодняка. Дотримуючись архаїчної логіки, у періоди голоду та неврожаїв доцільність вбивств у первісних

племенах пов'язувалася спочатку з умертвінням старих людей, а потім і малолітніх дітей, що дозволяло знаходити додаткові джерела виживання найбільш ефективних членів спільноти. Якщо ці аналогії хоча б у якійсь мірі доречні в сучасному масовому суспільстві, то західна цивілізація на даний момент зіткнулася з найгострішою проблемою виживання, оскільки екранною хоррор-культурою повсюдно культивується естетизована насолода від споглядання смерті молодого покоління, як у індивідуальному, так і у колективному вимірах.

Символіка рукавички Крюгеру нерозривно пов'язана з міфологією ножа, на якій варто зупинитися окремо. Крім виключно військового та мисливського призначення, знаряддя захисту і відплати, медичного інструменту і найважливішого елемента домашнього начиння, ніж практично у всіх культурах мав сакральне призначення, та постійно використовувався в якості ритуального артефакту і амулету, що захищає господаря і наводить жах на його ворогів. Цей предмет (і одночасно божественна технологія, дарована людям з небес) незмінно присутній у всіх обрядах, пов'язаних з жертвопринесенням, а також є основним інструментом жерця. Церемонії ініціації майже ніколи не обходилися без ножа, дозволяючи старійшині або первосвященнику розділити з його допомогою життя молодого члена спільноти на «до» і «після». Крім того, ніж має архаїчний і тотемний сенс, а в австралійській міфології існує переказ про те, що саме з його допомогою «тотемні предки [...] довершили творіння людей-личинок, що безпорадно лежали на виступаючих з води скелях, зробили їм обрізання, навчили добувати вогонь тертям, готувати їжу і т.ін.» [8, С. 566].

Отже головний інструментальний артефакт голлівудського Антигерою, як ми бачимо, вщерть наповнений досить складною і багаторівневою символікою, і тому знаходиться далеко за межами повсякденного розуміння обивателів. Однак нам цікава і сама рукавичка як самостійний культурний образ. Відомо, що спочатку принцип покривання руки мав виключно захисну функцію. Потім, при ускладненні діяльності, виникає потреба в захисті окремих пальців руки без втрати їх функціональності. Так рукавичка стає невід'ємним атрибутом полювання з ловчими птахами. Пізніше ми зустрічаємо рукавички у ритуальних практиках шаманів і жерців, а покриті руки стають знаком високого соціального становища. Одні з перших виявлених археологами рукавичок належали фараонові Тутанхамону. Захисна функція рукавичок пов'язувалася не лише з важкою працею, а й з необхідністю захистити руки під час їжі або при стрільбі з лука.

Пізніше вони стають частиною лицарських обладунків та паралельно з цим вказують на знаки відмінності у соціальному статусі власника. Так свої руки покривали священнослужителі, жінки ж дарували своїм шанувальникам рукавички на знак любові, з їх допомогою присвячували в лицарі або викликали на поєдинки. Таким чином, в історії культури сформувалося два принципи покривання рук. По-перше, це були рукавиці, або рукавички без пальців, що призначалися для зігрівання рук і виконання важкої роботи. По-друге, крій рукавички з пальцями припускав ретельний захист кисті і дозволяв виконувати практично без обмежень досить тонкі і складні завдання. Тому саме такі рукавички поступово стають знаком приналежності до соціальної еліти і невід'ємним елементом модного і дорогого гардеробу.

У нашому випадку, рукавичка Крюгера рішуче спростовує думки про приналежність Фредді до нижчих, маргінальних соціальних верств, що відразу приходять в голови обивателів. Обпалена рука маніяка, покрита рукавичкою з лезами-ножами, робить його міфічно всесильним і неперевершеним представником інфернальної еліти, яка зуміла перетворити брутальну фізичну працю і брудні вбивства на вишукану естетичну цінність і своєрідну духовну місію. Кінематографічне конструювання образу Фредді Крюгеру переконливо показало ефективність використання давніх міфологій і тисячолітнього культурного досвіду цивілізації для створення гомогенної глядацької аудиторії, управління якою з допомогу страху виводиться Голлівудом на принципово новий технологічний рівень. Це свідчить про формування в епоху масового споживання специфічної якості соціального управління, яка виражається у придушенні первинних біотичних реакцій на небезпеку і заміщення їх політично нейтральними і ефективними програмами соціалізації як «основи своєї соціальної стабільності в цілому» [7, С. 159].

Висновки. На прикладі феноменології франшизи «Кошмар на вулиці В'язів», ми проаналізували голлівудської технології створення та подальшого просунення образів масової культури. Одним із таких конструктів є головний герой фільму Фредді Крюгер, який зухвало брендуює типові споживчі ідеали, спираючись на свої сакральні фетиші. До найбільш значущих предметів, що належали Крюгеру, слід віднести рукавичку з декількома ножами. Саме вона дозволяє зрозуміти міфічну сутність Антигероя, що належить до інфернальної еліти, якій вдалося перетворити брутальну фізичну працю і брудні вбивства на вишукану естетичну цінність і духовну місію усього західного споживацького суспільства.

Примітки.

1. Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. Избранные эссе. М.: Медиум, 1996. 240 с.
2. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. 512 с.
3. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. СПб.: Владимир Даль, 2004. 399 с.
4. Зиновьев А. Зияющие высоты. М.: Эксмо, 2008. 736 с. URL: https://royallib.com/book/zinovev_aleksandr/ziyayushchie_visoti.html. (дата звернення 11.02.2021 р.).
5. Лобок А. Антропология мифа. Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. 500 с.
6. Лоренц К. Агрессия: так называемое «зло». М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. 272 с.
7. Лукьянова Н. А., Некита А. Г., Маленко С. А., Базилян С. А., Спорник А. П. Власть знака: бессознательные основания и социальные механизмы: монография / отв.ред. А.Г.Некита. Великий Новгород: ИПЦ НовГУ, 2013. 419 с.
8. Мелетинский Е.М. Культурный герой // Мифы народов мира в 2 томах. Т.2. М.: Советская энциклопедия, 1980. 671 с.
9. Некита А.Г. Экранные жертвоприношения: архаический миф и голливудская хоррор-реанимация массовой культуры // Вестник Удмуртского университета. Серия Философия. Психология. Педагогика. 2018. Т.28. № 4. С. 371-377.
10. Плеханов Г. В. К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. 339 с.
11. Попов М. Кошмар на улице Вязов. Рецензия // Мир фантастики. 2007. №42 (февраль). URL: <http://old.mirf.ru/Reviews/review1485.htm>. (дата звернення 05.02.2021 р.).
12. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерки социологии. М.: Научный мир, 1998. 204 с.
13. Ульянов А. Никогда не спите, дети... // DARKER. 2013. №10 (октябрь) URL: <http://darkermagazine.ru/page/nikогда-ne-spite-deti>. (дата звернення 17.02.2021 р.).
14. Ференци Ш. Тело и подсознание. Снятие запретов с сексуальности. Сборник статей (1919-1933). М.: Nota Bene, 2003. 592 с.
15. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в двух томах. Том 2. М.: Политиздат, 1952. С. 70-82.

16. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. СПб.: Питер, 2019. 336 с.
17. ExHumanxx. Lou Carlucci on Special FX. NOES Interview. URL: https://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=rAWooyUzFBM. (дата звернення 07.02.2021 р.).
18. Goldman E. The Many Looks of Freddy // Imagine Games Network. URL: <http://www.ign.com/movies>
19. Malenko S., Nekita A. Qorxu kinomatoqrafiyası: bio-siyasiləşdirilmiş patomifologiya kimi (I) // Philosophy and social-political sciences. Baki. 2017. №1(40). P. 138-159. (дата звернення 12.02.2021 р.).
20. Malenko S.A., Nekita A.G. Horror films in unconscious anthropological strategies of biopower // Anthropological Measurements of Philosophical Research. 2018. № 13. С. 41-51. doi: 10.15802/ampr.v0i13.122984. (дата звернення 19.02.2021 р.).
21. Schoell W. Nightmare On Elm Street. Companion Interviews – Wes Craven. URL: <http://nightmareonelmstreetfilms.com/site/>. (дата звернення 11.02.2021 р.).
22. Swift J. The Sociology of Freddy. A psychoanalysis of the Elm Street Series. URL: <https://www.retrojunk.com/article/show/3173/the-sociology-of-freddy>. (дата звернення 14.02.2021 р.).

**Некита А.Г.¹,
Маленко С.А.²**

**«ІГРИ У ПОРЯДОК»: ДІАЛЕКТИКА «МИСЛИВЦЯ»
ТА «ЗДОБИЧІ» У АМЕРИКАНСЬКОМУ ФІЛЬМІ ЖАХІВ**

*Хто був мисливець?
- Хто-видобуток?
Все диявольськи-навпаки
М. Цвєтаєва*

Гонитва як провідний цивілізаційний хоррор-сценарій

Ні для кого не є секретом, що добротний і касовий фільм жахів – це завжди захоплююча, динамічна, замішана на концентраті глядацького адреналіну історія. Стрімкість розгортання її сюжету ґрунтується на активній взаємодії головних кіношних антагоністів – Героя і його «Тіні», Антигероя, оскільки це «вічна боротьба між его та темною стороною, що його доповнює, є поширеною темою, яка була передана в кожній культурі з початку часів» [11]. Справа в тому, що поява «Іншого» на чуттєвому та світоглядному горизонті Героя завжди має відповідати загальним закономірностям, характерним, для становлення свідомості, яка освоює світ. Саме тому найперші риси Антигероя, які сприймає обивательська глядацька аудиторія, проявляються саме у неясних і неявних контурах майбутнього опонента. Згодом його образ більш диференціюється, але, через його висхідну невизначеність він несвідомо атрибутується слабким усвідомленням споживача як носій чогось невідомого, ворожого та лякаючого. Тому, початковий негативізм, пов'язаний із первинною появою образу Антигероя є природним результатом пізнавальної активності споживацької свідомості обивателя, яка прагне до самовизначення.

Вибудовуючи, таким чином, діалектичну протилежність Героя та Антигероя, любителі фільмів жахів мимоволі здійснюють ментальний і гносеологічний тренінг, спрямований на формування стійких

¹ Доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, культурології та соціології. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.

² Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, культурології та соціології. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.

механізмів несвідомого маркування навколишнього світу. Однак маркери, з якими традиційно працюють американські фільми жахів, завжди мають початковий негативізм, що як раз і надає цим творам жанрової винятковості та споживчої привабливості. Саме у них сутність Антигероя представлена не як сукупність властивостей, що явно відлякують глядача, але як ще неявилене, метафізичне Зло, яке завжди приховує своє справжнє походження та призначення. Тому Антигерой в американських фільмах жахів – це безсумнівний результат сукупних антропоморфних ілюзій як самого Героя, так і цілого сонму глядачів про природу речей, які не просто «добровільно» не виявляють принципів свого буття, а й цілеспрямовано приховують їх від людей. Саме подібне умисне приховування своєї сутності Антигероем і є основною причиною того, що невідомий «Інший» з часом перетворюється на витонченого, спритного і швидкого ворога. Якраз у цьому полягає слабкість свідомості Героя, який, разом із юрбами глядачів, що стоять за ним, схильний жорстко атрибутувати невідоме як вороже, і, в подальшому, комунікувати з ним саме в цьому статусі.

Фактично, саме Антигерой виступає суб'єктивною реальністю Героя, який об'єктивує її у міфологізованому контексті сучасного соціуму. Про характер подібних ментальних процесів дуже вдало висловився М. Еліаде: «Предмет або дія стають реальними лише у тій мірі, в якій вони імітують або повторюють архетип» і притаманні йому способи трансмутації свідомості Героя [12]. А приписуваний Антигерою негативізм, безпосередньо висловлює екзистенційні та гносеологічні сценарії трансформації внутрішнього світу сучасного обивателя, які практично ідеально відтворюють динаміку трендів споживчої цивілізації «як особливої системи організації і подальшої оптимізації соціальних зв'язків, яка знайшла найбільш ефективну модель співвідношення Порядку і Хаосу» [7, С. 6].

Особливо цікавими представляються саме ті образи Антигероїв, які не буквально та досить нетривіально відтворюють найбільш значні антропологічні характеристики та передають особливості виникнення та трансформації звичних соціальних інтер'єрів. Взагалі, слід зазначити, що класичний голлівудський Антигерой апріорі не повинен і за канонами жанру не може мати банального зовнішнього вигляду, із звичними для глядача контурами зовнішності та силуету. Те ж саме відноситься і до його поведінкових моделей, які просто не можуть повторювати типові комунікативні схеми, сліпо відтворювати діючі стандарти прекрасного і потворного. Якраз брутальна та огидна зовнішність і шокуюча поведінка Антигероя є формою несвідомої компенсації, з одного боку, примітивності соціальних критеріїв

припустимого та забороненого, а з іншого, цілком зрозумілої відсутності у обивателів власних усвідомлених життєвих принципів, переконань та світогляду взагалі. На тлі подібної ситуації образ Антигероя об'єктивується саме в архаїчних формах міфологічних чудовиськ і злих геніїв, до появи яких виявляються абсолютно невідповідними ані інші герої фільму, ані глядачі, ані соціальний контекст в цілому.

Вельми показово, що архаїчним, у такому випадку, буде вважатися усе те, що безпосередньо не відноситься до побуту та більш менш «офіційного» життя нині існуючих поколінь, які несвідомо створюють і ретельно живлять своїми переживаннями, мріями, страхами та забобонами жахливий образ Антигероя. По суті, він поступово наповнюється саме тими візуальними знаками, які досить чітко вказують на історично сформовану конфігурацію страхів і фобій людини, що живе на тому чи іншому етапі розвитку цивілізації. Саме тому в зовнішності Антигероя можна побачити абсолютно невідповідні природі образні особливості дані. Його вигляд демонструє сукупність різновидових рис, які несвідомо, начебто наспіх, запозичені заради конструювання образу ворожого «Іншого». Аналізуючи з цих позицій галерею образів Антигероїв, які були створені поважною традицією американських фільмів жахів, можна виявити зовнішні ознаки тварин, рослин, природних стихій, речовин і їх станів, предметів і їх форм, поверхонь і фактур, які історично викликали неприйняття, побоювання, страхі, жахі та паніку. Несвідома конфігурація цих вкрай затребуваних споживчою аудиторією компонентів іміджу, інтуїтивно зумовила появу у просторі американських фільмів жахів чудовиськ, яких взагалі досі не знала природа, але яких регулярно відтворює ледь знайома з розумом, масова культура.

Взагалі, слід зауважити, що сучасна людина взагалі потрапила в досить унікальну та вкрай парадоксальну ситуацію, над якою ось уже більше століття активно рефлексують американські фільми жахів. Науково-технічний прогрес, який особливо набирає силу в його останній за часом цифровій формі, заново реанімував майже усі «скелети у шафі», які так ретельно та послідовно витісняла західна цивілізація зі своїх наукоподібних горизонтів. Стрімкий розвиток техніки і технології, які кардинально змінили обличчя планети, але так і залишилися незрозумілими абсолютною більшістю її населення, призвів до появи одного з найпопулярніших жанрів масової культури – фільмів жахів – справжніх метафор «соціальних і політичних процесів або компенсації змістів, витіснених під тиском традиційної моралі» [3].

Саме вони вельми екстравагантнo «розважають» технологічно озброєного обивателя дивовижними формами первісного страху, активно залякуючи його всім можливим арсеналом жахливих образів, який був історично накопичений цивілізацією. У той же час, було б величезною помилкою вважати голлівудські кінематографічні образи Антигероя винятковими технологічними новинками. Дійсно, як раз вони викликають найпотужнішу емоційну реакцію з боку пересічних глядачів, що вказує на виняткове значення смислів, які в потрібних їм політико-ідеологічних та комерційних контекстах експлуатують творці фільмів жахів. І те, що сучасний глядач дуже активно як фінансово, так і емоційно реагує на ці вигадані, жахливі історії, свідчить про надзвичайну актуальність і затребуваність глибинних архаїчних страхів. Втім, цілком можливо, що саме страх і жах є тими природними реакціями людини, що створює цивілізацію в довічному конфлікті з природою.

Таким чином, саме Антигерой візуалізує внутрішні суперечності індивіда та соціуму, дозволяючи їм обом зрозуміти справжні несвідомі джерела суперечливого динамізму сучасної масової культури. Відверто ворожа і агресивна комунікація Героя з персоніфікованим у таких жахливих формах виворотом своєї натури, наочно вказує на відсутність можливості її конструктивного результату, принаймні, у доступній для огляду перспективі. Більш того, подібний сценарій сигналізує про відсутність самої потреби у вирішенні подібних внутрішніх протиріч. На цьому тлі, факт перетворення американських фільмів жахів на невід'ємний елемент сучасної масової культурної індустрії та сфери розваг, практично по всьому світу, вказує на відсутність якого б то не було інтересу обивателів до вирішення власних душевних конфліктів. Така ситуація лише загострює наявні соціокультурні протиріччя, а дефіцит реальних соціальних можливостей для їх вирішення значно поглиблює емоційне напруження і агресію, що накопичуються в суспільстві. Тому жахливий образ голлівудського Антигероя – це не тільки явна ознака архаїчності протиріч, це ще і набатний сигнал про критично високий рівень існуючої соціальної деструктивності та про необхідність пошуку сучасних форм її нейтралізації.

Масове дозвілля і розваги у споживчому товаристві ніколи й не були пов'язані з подібними завданнями. Вони самовіддано і далеко небезкорисливо культивують сенсорний гедонізм, оплачену пасивність обивательського розуму і почуттів, імітують ігрові форми комунікації, інтересу, діяльності, соціальної активності та породжують інші, подібні до них споживчі установки, всіляко ігнорують необхідність самопізнання, що й обумовлює багато в чому агресивність

Антигероя щодо пересічного Героя і соціального контексту, яким він породжений. Фактично, така модель комунікації є формою консервації початкових етапів пізнавальної активності свідомості і почуттів, із подальшим перетворенням їх результатів на самодостатні, об'єктивовані соціальні форми. Тоді як сам Антигерой виступає результатом трансферу, що безперервно відбувається у свідомості Героя, та незмінно приводить до панування першого над другим. А це означає, що перемога Антигероя над Героєм і його колективним прототипом – обивателем, є ключовою голлівудської кінематографічної метафорою свідомості, поступово деградує у просторі масової культури. Відомий дослідник Джордж Ромеро цю метафору пов'язує, наприклад, з популярними образами зомбі, якими, на його думку, якраз і є ті самі «законослухняні американці, які роблять, як їм кажуть, навіть не замислюючись, хто і навіщо говорить, немов взагалі відключивши мізки» [9].

Антигерой – це несвідома проекція Героя, з усіма його інфантильними уявленнями про себе і світ, який, надавши їй статус значущого Іншого, (в образі якого сублімується «страх гарантованого покарання, спокуса можливості його подолати, пристрасть до відкриття Іншого – такі лейтмотиви [кінематографічного – авт.] гріхопадіння» [4, С. 70]), та об'єктивує її в найбільш затребуваних і касових сучасних формах. Зрозуміло, що саме заперечення і буде тією першою реакцією з боку Героя на таку об'єктивацію. Тому, Герой заперечує Антигероя і прагне покинути будь-який контекст, в якому можлива його поява. Мабуть, тому американські фільми жахів завжди зображують цю ситуацію в сюжетах про Жертву, яка шалено втікає від Чудовиська. Хоча, справедливості заради, Героя, що тікає, ще не можна назвати повноцінною жертвою, оскільки подібна гонитва ще постає своєрідною грою Героя зі своїм переслідувачем. Часом, навіть важко зрозуміти, хто ж насправді є суб'єктом цієї гри: чи то кровожерний і підступний лиходій, чи то Герой-одинак, чи то сам контекст їх взаємодії – навколишнє природний або соціальний простір. У будь-якому випадку, центральною фігурою жахливого дійства є переляканий Герой, який персоніфікує, з одного боку, глядацьку, обивательську аудиторію, а, з іншого – весь соціокультурний контекст, що породив їх.

Тому, «людина, що біжить» – це не тільки головний герой книги Стівена Кінга і однойменного фільму режисера Пола Майкла Глейзера «Людина, що біжить» (англ.: «The Running Man», «TriStar Pictures», 101 хв., США, 1987 р.), в якому блискуче зіграв Арнольд Шварценеггер, але і сукупний образ традиційно тікає від усіляких труднощів середнього обивателя, який у такий спосіб максимально намагається уникнути

можливих контактів зі Злом. Сама втеча – це символічний акт занадто слабкої свідомості, яка вважає себе нездатною впоратися з будь-якими внутрішніми і зовнішніми викликами. Символічний характер образу жертви підкреслюється й тим, що людина в цій ситуації виступає в якості концентратора і каталізатора феноменології архетипу. Саме «людина, що біжить» є вираженням протиріччя між довічними принципами формування свідомості і поточним соціальним контекстом, який змушує обивателя у будь-який спосіб фізично покинути місце, де свідомість ось-ось має прорости і вкоренитися. Втеча, в цьому сенсі, – це і соціально-нормативна реакція на екзистенційні провокації архетипу, і стандартний соціальний стан цивілізованої людини.

Тому прагнення, любою ціною покинути спільний із Антигероем простір, спочатку здається Герою і глядачеві найвдалішим способом розрубати «гордіїв вузол» стародавніх та сучасних конфліктів. І чим швидше Герой збігає з цієї території страху, тим швидше повинні розсіятися хмари, щоб усі навколо зітхнули з полегшенням. Ця несвідома установка заздалегідь приречена на провал: по кривавим законам жанру, чим скоріше та надійніше и ховаєшся від Антигероя, тим швидше він тебе наздоганяє. Ось тут Герою-обивателю саме б впору й зупинитися, та задуматися з приводу того, що відбувається, але усе його попереднє життя вчило його якраз зворотному: «б'ють – значить, біжи!». І він, як вельми слухняний учень, охоче слідує цьому випробуваному правилу, яке, насправді, виявляється чистою обивательською ілюзією. Навпаки, у подібних ситуаціях перемагає тільки той, хто дивиться власному страху в самі очі і намагається побороти свої потаємні почуття та емоції. Та й саме «прощання» зі звичним для обивателя соціальним простором відбувається якраз у площині феноменології страху, з одного боку, а з іншого, – відповідає всьому міфологічному контексту, що ретельно відтворюється американськими фільмами жахів.

Саме тому гнаний Антигероем обиватель завжди потрапляє спочатку в такі соціальні лакуни, рух по яких здійснюється зовсім у протилежному від виходу напрямку, тобто, в такому випадку фіксується ситуація, коли вся гонитва орієнтується не на рішення поставлених життям перед людиною екзистенційних проблем, а нагадує всього лише гарячковий пошук їх деяких соціально прийнятних інтерпретацій. Обиватель, тікаючи від жахливого «мисливця» у цьому напрямку, абсолютно «не вірить» навіть у саму можливість виходу з ситуації, що склалася і таким чином, прирікає себе на вічні поневіряння в темних коридорах власного несвідомого.

Коридор, тунель або дорога як простори зав'язки сюжету і місця подальшого розгортання сценарію фільму жахів виконують ще і допоміжну роль – вони стають одними із важливіших засобів реалізації поставленої архетипом прихованої маєвтичної мети. З іншого ж боку, саме вони виступають знаками соціальної інфраструктури, що забезпечує владну, символічну каналізацію індивідуальних смислів і цінностей у несвідому емоцію страху, що підігривається лише тільки адреналіном. А вибраний Героєм-обивателем напрямок бігу є ні чим іншим, як його символічним і структурованим зануренням до колективного гріху, який представлений, як наприклад, у Данте, сімома колами пекла.

Як це не парадоксально, але саме гонитва може вперше у житті дарує «втікачеві» цілий ряд архетипічних зустрічей зі своїми персоніфікованими несвідомими «особистостями»: нехрещеними немовлятами, сладколюбцями, ненажерами, скупими і марнотратними людьми, гнівними особами, єретиками та насильниками. Останні фактично і виступають протилежною стороною цього символічного «полювання». Отже, шалено втікаючи від світла, Герой-обиватель волею чи неволею потрапляє у простір суцільного гріха та насильства, реанімуючи традиційні християнські мотиви, які так часто використовуються в сучасному фільмі жахів. Взяти хоча б найбільш показові голлівудські кінороботи останніх десятиліть такі, як «Сім» (англ.: «Seven» реж. Д. Фінчер, «New Line Cinema», 127 хв., США, 1995 р.), «Омен» (англ.: «The Omen», реж. Р. Доннер, «20th Century Fox», 111 хв., США, 1976 р.), «Той, що виганяє диявола» (англ.: «The Exorcist», реж. У. Фрідкін, «Warner Bros Horror», 122 хв., США, 1973 р.), «Кошмар на вулиці В'язів» (англ.: «A Nightmare on Elm Street», реж. У. Крейвен, «New Line Cinema», США, 1984-2010 рр.).

Тому будь-яке просування персонажу фільмів жахів у темряву коридору, тунелю або дороги є ні чим іншим, як рухом у ще неосвоєну архетипічну «Тінь» та неодмінно передбачає подальше ототожнення з нею. Але в контексті аналізу діалектичних протилежностей Темряви та Світу, Несвідомого та Свідомості, Насильства та Любові можна стверджувати, що споживацьке суспільство, яке проголосило насильство над людиною формою об'єктивованою необхідності, вилучає з безпосередніх людських відносин їх суть – любов, і стверджує несвідомість обивателів у статусі базової індивідуальної передумови становлення і панування соціального простору збожеволілих від страху мас. Саме подібна втеча, яка практично завжди передбачає і рух у протилежному напрямку – від темряви до світла – стає сакральним символом народження свідомості Героя і його подальшого у-Самлення

як здобуття цілісності і справжності буття, руху обивателя і культури від маси до індивідуальності.

З іншого боку, втеча та гонитва – це приклад першого фізичного контакту Героя з Антигероєм, в якому вони отримують можливість продемонструвати власні можливості, а, також, і зробити перші помилки. У той же час, «людина, що біжить» – звичайно не є спортсменом-бігуном, який демонструє болільникам свої спринтерські якості та олімпійську витривалість. Стрімкість і швидкість тікання від Чудовиська демонструють інстинктивність і рефлекторність дій Героя, який, рано чи пізно, приходить до межі адреналінового виснаження. Показово, але саме занепад сил і емоційна депресія стають природними умовами для початку осмислення цієї критичної ситуації. Хоча художній досвід американських фільмів жахів не завжди підтверджує цю можливість: адже багато пересічних «Героїв» і взагалі впадають у жахливе заціпеніння та виявляються зовсім нездатними до адекватної реакції на екстремальні ситуації. Взагалі, той унікальний магнетизм, який завжди існує між Героєм і Антигероєм, як раз і дозволяє зрозуміти їх глибинну несвідому спорідненість. Але ж тільки зрозумівши цю закономірність, справжні герої можуть спочатку вступити у смертельну гру з Антигероєм за його правилами, а, в подальшому, повністю переписати сюжет і правила гри на свою користь. Таким чином, «людина, що біжить» рано чи пізно незмінно вступає у ментальний контакт, і у тісний тілесно-психічний взаємозв'язок із Антигероєм, створюючи передумови для налагодження повноцінного внутрішнього діалогу з невідомими раніше сторонами своєї натури.

Слід сказати, що сама по собі гонитва завжди виступає чи не найменш кривавим з усіх сюжетів у фільмах жахів, однак, як раз вона не тільки дозволяє почати процес комунікації Героя та Антигероя, але й надати йому найбільш конструктивної форми. З іншого боку, типова хоррор-гонитва – це, в основному, стрімке та хаотичне переміщення у темний час доби, що ніби спеціально здійснюється по темним і невідомим просторам. Це теж абсолютно не випадково, оскільки саме в таких «сутінкових зонах» створюються найбільш комфортні умови для переходу витіснених несвідомих змістів з неявленої в явлену, свідому форму. Тому, гонитва часто нагадує сновидіння, що виводить приховані несвідомі бажання на рівень образів, смислів і понять, які повинні бути включені в контекст сучасного життя сновидіння.

На цю ж паралель звертає увагу і В.Г. Богораз-Тан: «Сама побудова цього міфу відповідає теоріям школи Фрейда про спорідненість сновидіння і міфу, бо цей міф, з його триразовим повторенням і

наполегливим прагненням чудовиська пробитися крізь огорожу і схопити жертву, що тікає, зовсім нагадує нав'язливий образ переслідування, як він виникає і будується уві сні» [2, С. 68]. Мотив «людини, що біжить», по суті, є базальним архаїчним сюжетом, оскільки він присутній практично у всіх давніх міфологіях, та їх пізніших релігійних або соціокультурних інтерпретаціях. Він є символічним способом з'єднання різних міфічних топосів. В. Пропп справедливо вбачає в подібних сюжетах паралелі, які вказують на зміст героїчних поневірянь: «Основні види втечі та погоні постали перед нами в історичній перспективі як побудовані на поверненні з царства мертвих до царства живих» [8, С. 306].

Примітно, що якщо у класичних міфологіях і фольклорі присутня тільки констатація факту втечі героїв і формально вирішеною у такий спосіб проблеми, то в американському фільмі жахів, із усією притаманною цьому жанрові барвистістю, детально розповідається про процес втечі і про переживання втікачів у ці найбільш драматичні моменти їх життя. Розгорнутий опис можна виявити також і після завершення погоні за головними дійовими персонажами. Саме тому хоррор-фільм і виявляється для автора більш дидактично цінним, ніж архаїчний фольклор, хоча він і залишає більше простору для фантазії глядача, оскільки намагається «соціалізувати і інституалізувати первісний страх, що виник у результаті аварії звичного світу» [13, С. 139]. У той час, коли обиватель, який виріс у форматі сучасної візуальної і кліпової культури, просто потребує подібної пропедевтики, оскільки зовсім не володіє достатніми компетенціями для самостійного завершення рефлексії над побаченими сюжетами.

У той же час, втеча виступає символічною проекцією трансферу, що здійснюється у свідомості Героя. У його ментальності переслідувач символізує нагальну необхідність припинення і «знищення» колишнього стану свідомості, представленого набором індивідуальних комплексів і стереотипів. Фактично, той, хто втікає повинен стати символічною жертвою в ім'я екзистенційно значущих смислів, які так старанно ігнорувалися Героєм до початку гонитви. Тому, на її початку він демонструє одні, а в кінці переслідування, вже зовсім інші особистісні якості. Це означає, що «втеча» є алюзією перетворення, а оскільки його суб'єктом стає людина, то її сенси атрибутуються у притаманних тому, чи іншому контексту сакральних формах (від Преображення Природи, до Преображення Господнього, і т.ін.). Ця обставина і обумовлює той факт, що символіка «людини, що біжить» є необхідною складовою частиною процесів ініціації та індивідуації, і

характеризує внутрішній драматизм становлення свідомості Героя та надії на його конструктивне зростання.

Таким чином, ми кратко проаналізували один із поширених сюжетів у американських фільмах жахів – тему втечі та гонитви. Вона розкривається за допомогою аналізу феноменології образів Героя і Антигероя. Герой виступає символом обивателя зі стандартним набором соціальних ролей і духовних запитів, а Антигерой є його суб'єктивною і несвідомою проекцією, фактично ж – постає носієм історії цивілізації. Ексцентрична зовнішність і поведки Антигероя конфліктують із традиційною нормативною комунікацією і стандартами прекрасного, що актуалізує архаїчні способи організації соціокультурного простору. Вони візуалізують первісні форми страху перед невідомою природою, незрозумілою людиною і жахливим суспільством. Образ Антигероя – це символ архаїчності протиріч культури, жахливий сигнал про критичний рівень соціальної деструктивності і необхідності пошуку форм її нейтралізації. Хоррор-сценарій комунікації Антигероя з його протилежністю змушує Героя покинути кінематографічний простір появи злого персонажа і включитися у криваву гру, учасники якої персоніфікують глядацьку аудиторію і весь соціокультурний контекст. Так створюється архетипічний сюжет втечі та переслідування. У цьому процесі «людина, що біжить» вступає у ментальний контакт з Антигероем, створюючи передумови для налагодження повноцінного внутрішнього діалогу з невідомими раніше сторонами своєї натури. «Втеча» є алюзією перетворення, а його смисли атрибутуються в сакральних формах. Таким чином, символіка «людини, що біжить» є необхідною частиною складних процесів ініціації і індивідуації, і характеризує внутрішній драматизм становлення свідомості Героя.

*«Офіційне» та «витіснене» Зло
у антропологічно-рольовому двобою західної цивілізації*

Досить істотна для більш ніж столітньої традиції американських фільмів жахів тема фізичної та екзистенціальної «втечі» знаходить своє оригінальне переломлення у схожому та поширеному кінематографічному сюжеті погоні або переслідування. Як показує художній досвід, усі втікачі, як правило, демонструють приблизно однакові мотиви своїх дій. Вони, прагнучи сховатися від персон Зла, залишають звичні для них місця перебування, а після цього, ведені страхом, до «країв» наповнені адреналіном, інстинктивно прагнуть знайти нові затишні місця, де б переслідувачі не могли їх знайти.

Іспанський філософ Хосе Антоніо Марина також підкреслює подібні смисли, вказуючи, що «все наше єство поглинене одним – бути напоготові, готуватися до втечі, неухильно виконувати ритуальні дії, які хоч на час звільняють від почуття тривоги» [5, С. 17]. У такій формі переслідування дозволяє обивателю, який тікає, відкрити для себе невідомий раніше природний і соціальний світ, отримати дозу нових вражень, як поштовх до можливого освоєння ситуації, що склалася. Адже Герой, кидаючись у вир втечі, демонструє шалене прагнення вирватися зі звичних соціальних контекстів і використовує для цього (хоча і несвідомо) усі можливі приводи, які тільки надає переслідувач. Правда, усвідомлення цих перспектив приходить до героїв фільмів жахів досить пізно, зазвичай вже коли вони фактично вичерпують свої фізичні і емоційні ресурси. Тому фактичне безсилля Героя перед переслідувачем доволі штовхає його до необхідності прийняття смерті як єдиної форми примирення зі Злом. Така поведінка Героя може розглядатися і як його жертвне прагнення до безповоротної й остаточної перемоги над переслідувачем. Тому можлива смерть Героя розглядається ним вже не просто як припинення свого біотичного та соціального існування в цьому шаленому світі, але як певний метафізичний акт, викупна жертва, що мають вирішальне значення для світу потойбічного, в якому Герой, начебто передбачаючи можливі криваві наслідки, заздалегідь запобігає появі Зла у всіх можливих світах і вимірах.

У той же час, мотиви переслідувача не завжди виявляються відразу і до кінця зрозумілими. Якщо Герой, що біжить завжди прагне зберегти своє життя, то його переслідувач свої справжні наміри, як правило, до останнього приховує. А просторова й тимчасова протяжність самого переслідування ставить під сумнів однозначність мотивів переслідувача, зовні пов'язаних лише з умиртвінням Героя. Тим більше що переслідувач, який фактично виконує роль мисливця, гарантовано міг би вбити героя вже на самому початку цього кривавого квесту. Значить, швидше за все, у сюжетах голлівудських фільмів жахів із самого початку закладені якісь ігрові мотиви, які несвідомо об'єднують Добро і Зло, Мисливця та його Здобич.

Взагалі, слід зазначити, що для голлівудських фільмів жахів характерно кілька видів переслідувань. Найбільш поширеними є сюжети, в яких учасники атрибутуються відповідно до соціальної логіки. Цивілізований світ досить чітко встановив параметри соціального «полювання» і номінував учасників цих процесів: переслідувач отримує офіційний статус носія Закону, а, значить, Добра, у той час як той, хто тікає, однозначно інтерпретується як порушник

сформованого соціального порядку і стає втіленням Зла і Хаосу, що насуваються.

Навантажуючи подібними функціями традиційних учасників погоні, американській фільм жахів цілком закономірно народжує образи Поліцейського та Злочинця для організації офіційної конфігурації цивілізованого простору Жаху. На відміну від інших форм переслідування, гонитва за Злочинцем починається як однозначний процес соціальної відплати, де досить чітко визначені моральні і правові пріоритети. На початку гонитви Злочинець завжди символізує соціальну деструкцію і девіантні форми комунікації, у той час як Поліцейський є уособленням офіційного, а місцями навіть сакрального світопорядку. Так вже на ранніх етапах погоні встановлюється логіка процесу з чітко позначеним, та передбачуваним результатом.

Згідно цим неписаним правилам Поліцейський завжди наздоганяє Злочинця, значить, соціалізоване, номенклатурне Добро «на посаді» завжди перемагає Зло, яке вже самим фактом гонитви, автоматично позбавляється всіх наявних у нього раніше соціальних ролей і привілеїв. В цьому і полягає головний жахливий парадокс гонитви – людина, декорована соціальними ролями, переслідує людину, що викинута з соціальної системи. Зрозуміло, що активність Поліцейського обумовлена його соціально-правовим статусом, в той час як Злочинець, який вже втратив його, в ході гонитви парадоксальним чином відчуває себе набагато більш вільним, оскільки не є скутим ані статтями закону, ані моральними нормами, ані іншими можливими умовностями. Відомий американський режисер С.Пекінп так висловив цей принцип: «В одному житті можна бути і поза законом, і вершителем закону, якщо жити на повну силу» [1, С. 107].

Гонитва, як одна з типових та цілком передбачуваних посадових функцій Поліцейського, є чітко регламентованою та являє собою інституціональну ремінісценцію старовинної технології заgonу і заклання «жертвовної тварини». Для Злочинця ж, незважаючи на весь жах і екзистенціальний драматизм його положення, гонитва, як це не парадоксально, надає небачені раніше можливості творчості і саморозвитку. Його втеча абсолютно вільна, а можливо й демонстративно протиставлена усім можливим інструкціям і правилам, що значно ускладнює завдання Поліцейського. І якщо на початку гонитви Злочинець ще сподівається на ефективність свого соціального досвіду, то в подальшому він майже повністю виявляє його практичну марність.

Цей факт змушує його постійно робити нестандартні, алогічні, подекуди відверто інстинктивні дії, і він, подібно «Трикстеру» (фігурі

колективної «Тіні», сумі «всіх низинних рис характеру у індивіда» [10]), починає розігравати свого переслідувача. Подібна ситуація є улюбленим сюжетом голлівудських фільмів жахів, оскільки дає можливість наочно проілюструвати ваговитість і традиційну неповороткість соціальної системи і відсталість правил її організації. Додатково це дає привід для посилення атмосфери жаху в процесі самої гонитви, але з тією різницею, що відтепер жах перестає локалізуватися лише в екзистенційному просторі Злочинця, але вкорінюється вже і в «зоні професійної відповідальності» Поліцейського. Поступово «мисливець» і «жертва» повністю міняються ролями: і ось уже Злочинець стає ініціатором і модератором жахливої гри на виживання. У той час як Поліцейський впадає в стан ступору та страху, оскільки сам Злочинець позбавив його необхідності власного переслідування. Ініціатива погоні повністю перехоплюється втікачем ще й тому, що саме він змушений шукати нестандартні шляхи свого «зникнення» зі сфери соціального. Навпаки, Поліцейський орієнтується на нормативно-інструктивну базу своєї рольової діяльності, а також змушений враховувати цілий комплекс корпоративних, комунікативних правил відправлення професійних функцій, який обтяжений, до того ж, кар'єрними інтригами, заздрістю колег і пресингом керівництва.

Таким чином, на арені жахливого протистояння стикаються вільний, але асоціальний Злочинець, і нормативно не вільний, але законотворчий Поліцейський. У цьому кримінальному поєдинку шанси на перемогу свідомо нерівні, оскільки на стороні сил правопорядку виявляються як вся система соціальних правил, так і цивілізаційний досвід їх підтримки, які представлені ієрархією соціальних інститутів. Злочинець, що потоптав норми соціального життя, виявляється моментально виведеним із цієї системи інституційної самозахисту і його втеча є відчайдушним актом символічного остракізму. Саме таким чином соціальність періодично й очищується від елементів девіації, хаосу, нестабільності і усього того Зла, які вони можуть принести з собою.

Однак переслідування Поліцейським порушника ніби вказує і на іншу смислову лінію фільму жахів: у гонитві за Злочинцем Поліцейський керується ідеєю законної відплати, хоча, у той же час, він повертає Злочинця до сфери соціального і нейтралізує ідею остракізму, якою керувався втікач. По суті, служитель Закону своїми діями намагається відновити втрачену соціальну цілісність і повертає елементи Хаосу і Зла в суспільне життя. «Саме так влада виробляє злочинність» [6, С. 12]. А перемога над Злом у жахливій гонитві

можлива лише шляхом встановлення жорстких нормативних рамок для свободи Злочинця, що свідчить про трагічну втрату його так і нездійсненої Самості. Тоді як сам Поліцейський, що представляє Систему Правопорядку, фактично виявляється елементом цивілізаційної інституційної ієрархії, як раз і створеної для розширеного відтворення і виправдання соціального Зла. Завдання ж цікавого і вдумливого глядача складається в тому, щоб не пропустити момент перетворення Злочинця в сутнісний елемент соціальної системи, повернутого в неї завдяки нормативно-передбаченим діям Поліцейського.

При цьому не варто забувати, що гонитва, як своєрідне гладіаторське змагання, певною мірою зрівнює втікача та наздоганяючого. Творчо мислячий Злочинець завжди на голову вище свого переслідувача завдяки збереженню можливості нестандартних поведінкових реакцій. Але ці можливості рівною мірою доступні і самому Поліцейському, який має право усвідомити і прийняти умовність інституційних правил гри. Тому у голлівудських фільмах жахів дуже часто зустрічаються парадоксальні, на перший погляд, сюжети, коли Поліцейський не тільки стає на бік своєї жертви, але й починає з нею активно співпрацювати проти відсталого соціального Системи. Це відбувається саме за рахунок звільнення Поліцейського від рольових шор, які були нав'язані йому посадовими інструкціями.

Подібний союз проти Системи, по суті, і повинен сприйматися глядачем як основна причина збільшення долі жаху у соціальному просторі. Але на ділі виявляється, що перипетії жахливої погоні, драматизм двобію Злочинця і Поліцейського лише зміцнюють глядача у його симпатіях до цього «кримінального» дуету. А страх щоразу реанімується, коли цей союз ризикує бути похованим під натиском офіційної Системи. Тому Злочинець і Поліцейський – це образи смислів, які неминуче зближуються у контексті антропології та топології жахливої погоні. Вони як справжні діалектичні протилежності прагнуть до жаданої тотожності, а, значить, стають символами розщепленої Самості, яка трансформує свідомість і вчинки глядача, що споглядає драму кривавої погоні. Вельми показово, що тільки такому глядачеві, у підсумку відкривається істина про те, що Дволикий Янус Зла, однією з іпостасей якого й постає дуель Поліцейського і Злочинця, чітко вказує на неправомірність однозначного поділу соціуму на територію офіційного «Добра» і обитель кримінального «Зла», а учасників жахливих драм і кривавих погонь на «Поганих» і «Хороших» хлопців, як на «Чужих» і «Своїх».

Глибинний несвідомий зв'язок між Злочинцем і Поліцейським недвозначно вказує на його архетипічні витoki, а переможцем у жахливій гонитві завжди виявиться той з її учасників, який раніше зрозуміє особливості символічної діалектики офіційного та витісненого Зла у фільмах жахів. Таким чином, саме голлівудські фільми жахів найбільш продуктивно використовують мотив переслідування, пов'язаний із рольовим протистоянням Поліцейського і Злочинця як офіційного «Добра» і асоціального «Зла». У процесі гонитві неодмінно відбувається зближення, подальше змішання та встановлення тотожності між їх рольовими функціями, що вказує на архетипічну природу цього жахливого «полювання».

Примітки.

1. Артюх А.А. Новый Голливуд. История и концепция. СПб.: Алетейя, 2015. 262 с.
2. Богораз-Тан В.Г. Миф об умирающем и воскресающем звере // Художественный фольклор. 1926. №1. С.66-76.
3. Комм Д. Метаморфозы страха. Новейший американский триллер //Искусство кино. 2003. №4. Апрель. URL: <http://kinoart.ru/archive/2003/04/n4-article22>.
4. Корнев В. В. Фильмы ужасов //Философские дескрипты: сб. науч. статей / под ред. О.Л. Сытых. Вып. 6. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2007. С. 68-77.
5. Марина Х. А. Анатомия страха. Трактат о храбрости. М.: Астрель, CORPUS, 2010. 138 с.
6. Некита А.Г. Бессознательный характер конфигураций «общественного договора» в массовом обществе //Вестник Удмуртского университета. Серия Философия. Психология. Педагогика. 2011. № 3-2. С.10–14.
7. Некита А.Г., Маленко С.А. Архетипические истоки и институциональные стратегии трансформации социальных иерархий. Монография. Великий Новгород, 2009. 298 с.
8. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. М.: Лабиринт, 2000. 335 с.
9. Ромеро Дж. Зомби родом из шестидесятых // Частный корреспондент. 2011. 29 января. URL: http://www.chaskor.ru/article/dzhordzh_romero_zombi_rodом_iz_shestidesyatyh_12112. (дата звернення 22.02.2021 р.).

10. Семейелз Э., Шортер Б., Плот Ф. Словарь аналитической психологии К. Юнга. СПб.: Издательская Группа «Азбука-классика», 2009. 284 с.
11. Флацано Дж. Юнгианские размышления о кино. Психологический анализ архетипов научной фантастики и фэнтези. URL: <https://castalia.ru/perewody/posledovateli-yunga-perevody/2098> (дата звернення 12.02.2021 р.).
12. Элиаде М. Космос и история. М.: Прогресс, 1987. 312 с.
13. Malenko S., Nekita A. Qorxu kinomatoqrafiyası: bio-siyasiləşdirilmiş patomifologiya kimi (I) // Philosophy and social-political sciences. Baki. 2017. №1(40). P. 138-159.

Широкова О. В.¹

**ВІЗУАЛЬНА РЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ КУЛЬТУ ДІОНІСУ У ПРОСТОРІ
МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ,
*або як цифрова реальність намагається перезавантажити саму
себе***

*Прорік Горацій грізно,
Відважний Страж Воріт:
«Нехай рано чи пізно -
До будь-якого смерть прийде.
І тим почесніша загибель,
Чим безнадійніше бій,
За предків попіл, Храм Богів, -
Пожертуємо собою.
Т. Маколей.
Пісні Стародавнього Риму. Горацій*

*Соломон, де твій трон? Вутлий вітер забрав.
Де твій гнів, Вавилон? Вутлий вітер забрав.
Як полудену тінь, як нісенітницю мрій,
Всю земну марноту утлий вітер забрав.
Джеймс Кларенс Менган
«Віднесені вітром»*

Протягом декількох останніх століть європейська, а за нею і вся світова культура рішуче схиляється до все більш збочених форм власних інтеракцій. Людська «маса», а вірніше буде сказати «натовп», остаточно та безповоротно стає домінуючою формою сучасного існування цивілізованого людства. Правда, стверджувати, що маса як натовп існує в історії всього лише якихось сто, або ж двісті останніх років – буде неправильним. Просто до цього часу поняття маси мало дещо інший сенс, да і сама масовізація являла собою процес розшарування більш менш єдиного раніше суспільства на діаметрально протилежні «світи» еліти та маси у рамках однієї цивілізації і культури, ніж становила єдине глобальне ціле, що спостерігається в даний час. Тому багато сучасних дослідників наділяють масу різними властивостями. Одні з них вказують на

¹ Студентка кафедри філософії, культурології та соціології. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.

виключно культурний характер цього явища, інші ж – роблять акцент на соціальному, який взагалі неможливо відділити від політичного. Деякі дослідники вважають походження цього феномена штучним, інші, навпаки, дотримуються максимально повної натуралістичності такого прояву буття людства та його культури. Не можна не відзначити те, що обидва напрямки ідеї становлення маси мають достатні підстави для свого існування. Ми ж будемо дотримуватися судження про становлення маси з точки зору природнього процесу, навіть можна сказати, що саме єство маси закладено в розвиток цього явища на більш базисному рівні людського існування. Це переконливо доводять у своїх роботах великі дослідники XIX-XX ст., які зробили надзвичайно великий внесок у вивчення феноменів маси, масового суспільства і масової культури – Гюстав Лебон і Хосе Ортега-і-Гассет.

Свою знамениту «Психологію мас» французький психолог та соціолог Гюстав Лебон написав у 1895 році, та представив у цій книзі найбільш значущі для того часу уявлення про суспільну масу, які, до речі, не перестають бути актуальними і через століття. Так дослідник вказує, що нині «могутність мас являє собою єдину силу, якій ніщо не загрожує і значення якої все збільшується» [2, С. 3]. Подальше «усвідомлення» масою власної сили та ключової суспільної ролі неодмінно означає поступове загасання цивілізації. Це пов'язано з тим, що її стійкість безпосередньо залежить від її моральної сторони, яка в ідеалі представлена прямою владою, що колись була обрана тим самим натовпом, але для його власної регуляції і представлення інтересів. Тут йдеться про дуже малу групу людей – «інтелектуальну аристократію», яка від самого початку створювала та захищала цивілізацію, а тепер цілком здатна формувати та регулювати хаотичний натовп. Адже «цивілізація передбачає існування певних правил, дисципліну, перехід від інстинктивного до раціонального, передбачень майбутнього, більш високий ступінь культури, а це всі умови, яких натовп, наданий сама собі, ніколи не міг би здійснити» [2, С. 4]. Переломний момент настає саме тоді, коли запити маси перестають виконуватися, коли про неї починають забувати, адже п'янка влада прогресує з ще більшою швидкістю, ніж маса починає позбавлятися від правлячий інтелігенції. Відверто лякаюча двоякість ситуації полягає в тому, що з одного боку маса поступово, але неодмінно «зжирає» власне середовище – безжалісно форматує створений світ, з іншого боку, вона діє як імунна система власного простору, захищаючи його від «чужорідних», на її думку, дій всередині свого «організму», які суперечать її почуттям.

Сутність самого натовпу та детальний опис становлення маси ми знаходимо у роботі відомого іспанського філософа Хосе Ортега-і-

Гассету «Повстання мас». Так, за думкою мислителя, «натовп – поняття кількісне і візуальне: множина, перекладаючи на мову соціології, перевтілюється на «масу» <...> маса – це «середня людина» <...> кількісне визначення – множина – переходить у якісну; спільну якість, нічийну і відчужувану, це людина в тій мірі, в якій вона не відрізняється від інших і повторює загальний тип» [5, С. 17-18]. Зі слів Ортегі-і-Гассету випливає, що масове суспільство являє собою натовп людей, наділених однотипними рисами, які, до того ж, ретельно відбираються а потім старанно формуються владою та іншими соціальними інститутами. Це – свого роду клони епохи мас з однаковим «суспільним ДНК». Тобто «Я – є те, чим є всі інші», але парадокс сучасного суспільства можна позначити й іншим визначенням «Я – є, те, чим є всі інші, і є те, чого немає ні в кому». Така прогресуюча роздробленість людської сутності в сучасному масовому суспільстві вказує на її несвідоме прагнення до «обнулення», причина якого криється в наполегливому прагненні натовпу до власної натуралістичності і повного зрощення з природним середовищем, звідки вона колись і вийшла.

Фактором, що об'єднують у собі ці основні положення, та вказують на характер маси є масова свідомість, та колективне несвідоме, яке знаходиться за межею спостережуваного і усвідомлюваного, але є проектором дій маси. За словами Гюстава Лебона «наші свідомі вчинки витікають із субстрату несвідомого, створюваного особливо впливом спадковості» [2, С. 8]. Тобто будь-які повсякденні вчинки кожної окремої середньої «людини маси», безумовно, мають під собою цілком несвідоме підґрунтя. А коли ці люди ще й об'єднуються, то вони перетворюються на натовп, який «блукаючи завжди на границі несвідомого, легко підкоряючись усяким навіюванням і маючи буйні почуття, властиві тим істотам, що не можуть підкорятися впливу розуму, натовп, позбавлений усіляких критичних здібностей, повинен бути надзвичайно легковірним» [2, С. 18].

Отже, таким натовпом можна управляти, так як це закладено у самій природі людської істоти, адже їм управляє сама Природа через низку внутрішніх і зовнішніх обставин, що підкріплюється бездумністю натовпу, який взагалі не здатний міркувати, але спроможний тільки діяти. Оскільки «головними рисами, що характеризують індивіда у натовпі є зникнення свідомої особистості, на зміну якій приходить особистість несвідома» [2, С. 9], а чуттєва та ідейна однаковість лише тільки підкріплює ефект безликоності натовпу, раз у раз підпорядковуючи його зовнішнім впливам. Тому проблема підпорядкування однієї людини іншою складається лише у відповіді на

питанням: хто і ким буде керувати. Довірливість натовпу з його неодмінним бажанням «справедливості» для самого себе, з бажанням здійснювати і проектувати свої мрії на певну малу інтелектуальну і творчу групу – еліту, породжує масове суспільство, де масова свідомість управляється «аристократією», яка реалізує себе. Отже, перед нами постає універсальний рецепт управління. Виникає закономірне питання, що робити, коли маса не тільки збільшується з кожним роком, але й більше не вірить в обрану нею «інтелігенцію»? А також, які саме інструменти управління слід застосовувати для контролювання маси, коли вона виросла до таких колосальних розмірів? Щоб розібратися у цих питаннях належить для початку зрозуміти масу з точки зору сучасності, так як за часів Г.Лебона і Х. Ортега-і-Гассета технологічний розвиток ще не досяг свого апогею, а був лише на зорі свого становлення.

Глобалізація та інформатизація суспільства, і також бурхливий розвиток технологій стали пріоритетними руховими факторами подальшого невпинного зростання маси. Процес інтеграції всіх елементів соціуму та їх примусова уніфікація неодмінно призводять до становлення нової, більш жорстокої соціальної системи суспільства. Разом з тим, автоматизація виробництва, що здійснюється на підставі технологічних звершень, запустила процес формування інформаційного суспільства і подальше утворення нової медійної системи. Це явище можна описати так: «немов наповнена до меж маса інноваційних розробок об'єдналася за останні півстоліття для того, щоб викликати новий, глобальний і «забійний» вибух інформації і соціальної взаємодії» [8, С. 9846], що повною мірою спостерігається сьогодні.

Слід зазначити, що сучасне медійне середовище надто активно трансформує та дуже специфічним чином реконструює масове суспільство, паралельно занурюючи його у принципово новий простір – цифрову сферу, замкнутість якої парадоксальним чином чергується з відкритістю. При чому, під замкнутістю ми маємо на увазі «цифровий купол», який мало по малу сформувався над людством. Саме він і створює той самий примарний «ефект свободи», ілюзія якої полягає в абсолютній можливості та дозволеності робити саме те і тоді, що хоче та коли хоче маса.

Відкритість же фактично й означає відносно «вільний» вхід до майбутнього оцифрованого, «дигітального» світу, який не тільки не передбачає перешкод, але й навіть навпаки, постає начебто ззовні примушеним до виконання самих цих дій. Від цього маса з усією своєю масштабністю стрімко «перекочовує» з реального соціокультурного

простору у віртуальний. Адже саме цифровий всесвіт дозволяє масі майже небезпечно вихлюпувати всю свою деструктивність у загальний соціокультурний потік. Таку поведінку суспільства можна безпосередньо порівняти з деякими аспектами архаїчного бачення світу. Видатний німецький філософ та письменник Фрідріх Ніцше дав назву такому прояву людського несвідомого.

У своїй знаменитій роботі «Народження трагедії з духу музики» Ніцше запропонував користуватися поняттями «аполлонічного» та «діонісійського» початків європейської культури. За уявленнями Ніцше обидва початки пов'язані з мистецтвом. Саме воно у своєму корені несе чуттєвий досвід і знання, які реалізуються через пластичність «аполлонічного» початку, що представляє собою статику або, інакше кажучи, штучний каркас культури. З іншого боку, мистецтво також втілюється і в не пластичності «діонісійського» початку, цілком закономірно породжуваної хаосом і внутрішньою дикою природою, які розщеплюють людську ідентичність у безладній масі.

Варто відзначити, що ми не випадково звертаємося до концепції, що містить у собі архаїчну сутність людини та культури загалом. Оскільки, за думкою багатьох авторитетних вчених, «маса – це фундаментальна "архаїчна" структура "соціального взагалі", це його "архе" (у термінології давніх греків, як фізис, базис, субстанція, першооснова суцього...) [...] маса являє собою подобу "некласичної" страти, що є первинною по відношенню до всіх "класичних" страт (як "мати всіх страт" – вона об'єднує в "одне ціле" – всіх і будь-яких людей, незалежно від того, до яких класичних страт вони належали, через спільність психічних переживань настільки сильних, що всі відмінності між індивідами стають не принциповими» [3, С. 5]. Саме тому маса завжди прагне до власних стародавніх коренів, настільки древніх і природних, що тваринна та дика сутність, яка споконвічно міститься в них, відмирає від кріонічного сну та стає неконтрольованою лавиною у потоці колективного несвідомого. Саме ці явища можна найбільш адекватно пояснити «діонісійським» початком за термінологією Фрідріха Ніцше.

Те поле дикої та несвідомої «свободи», яке завжди породжує маса своїм бажанням виплеснути неприборкану енергію своїх предків, яка, в свою чергу, старанно придушувалася культурою елітарного світу, протиставляє «культурі для обраних» «культуру для всіх». Безладний і простий для сприйняття людиною всередині натовпу набір елементів масової культури, що функціонує у реальному світі, досить оригінально вбудувався й у новонароджений віртуальний світ. Повертаючись до

«одвічного» питання влади про збільшення маси і стратегії її стримування, слід зазначити, що сьогодні найкращим способом управління масою стає саме регулювання цифрового простору. Оскільки, у зв'язку з нечуваним раніш розростанням маси, владою ставляться нові завдання як перед все ще діючої «елітою», так і перед самим натовпом.

Слід зазначити, що нинішні розміри маси не дозволяють їй вивільняти енергію «діонісійського» початку у навколишній соціокультурний простір, тому вирішенням проблеми було створення нового нівельованого місця для її життєдіяльності, але з урахуванням майже тотального контролю влади над нею. Якщо згадати історію, то розвиток технологій і саме цифровізація стали найбільш очевидним «результатом зустрічі технологічних і культурних тенденцій, які включають в себе усвідомлення можливостей цифрових технологій у сфері військових розробок» [1, С. 51-52]. З одного боку, ми наочно спостерігаємо втілення елітарного замовлення, дуже добре впроваджене в суспільство. З іншого ж сама маса (не менш ніж влада) зацікавлена у «виверженні» свого «колективного его». Тому цілком контрольована віртуальна платформа, що надається для цього «зверху» підходить чи найкраще. Сучасні цифрові засоби цілком дозволяють «демократичній» владі дуже пильно спостерігати за масою, поточно обмірковувати та апробувати найбільш ефективні важелі впливу на неї, та практично втілювати їх. Парадоксально, але разом із тим зовсім не дивно, що одним з найбільш яскравих інструментів контролю почуттів, настроїв та поведінки маси є кінематограф.

Кіно, як невід'ємна частина сучасного масового мистецтва, за нашим глибоким переконанням, стало більш ніж втіленням давнішого «діонісійського» початку. Навіть ще в ті славетні часи, коли кіно тільки-но набирало обертів популярності, воно вже зарекомендувало себе як надзвичайно дієвий, а до того ж ще й «м'який», майже розважальний засіб соціокультурного управління. У першу чергу це пов'язано з явно домінуючою візуальною складовою кінематографічного змісту. Як ми зазначали трохи вище «маса», окрім усього іншого – візуальне поняття, а тому адекватно сприймає вона найбільш просту для свого розуміння мову, складену із зорових образів. Зорові канали в такому випадку не тільки стають найбільш прийнятними та «надійними» джерелами інформації для маси, але й виступають прекрасним способом її трансляції.

Саме тому одним із типовіших та найбільш результативних управлінських продуктів масової культури заслужено можна вважати

кінематограф. У межах «масової культури» людина постійно перебуває у стані «сканування» та «зчитування» візуальних образів, адже вони найкращим чином транслиують та тиражують «інформацію, знання, емоції, естетичні відчуття, цінності» [7, С. 6]. З розвитком технічних засобів кіно значно змінилося, також перетворившись на цифрове. Не враховуючи процесу створення фільмів, в якому цифрові технології стають провідними, допомагаючи відтворювати яскраві, грандіозні і вражаючі образи, трансляція самих кінострічок сьогодні переважно відбувається через цифровий простір, де, як ми говорили раніше, переважно і «мешкає» сучасна масова людина.

Показово, що саме у виробництві кінокартин із епічним змістом, в які повсюдно були вплетені маніпуляційні маневри, спрямовані на масу, особливого успіху досяг західний кінематограф, зокрема американський. Майже із самого свого створення Голлівуд постійно «грає» з соціумом пропонуючи йому багатокomпонентний візуальний продукт міфічного та знаково-символічного змісту, який активно впливає на колективне несвідоме. Поступово, але ж невпинно американське, європейське та радянське кіномистецтво ХХ століття перетворюється на популярний і надзвичайно дієвий візуальний механізм спочатку впливу на «натовп», а згодом і формування цих самих «натовпів».

Багато чому це відбувається завдяки тому, що будь-який кіноматеріал завжди включає у себе потенційно емоційно-вибухову аудіовізуальну інформацію, яка цілком навмисне спрямована на залучення до кінотексту максимально широких мас через доступність його транслювання, використання та простоти зчитування. Саме з цієї причини сучасна людина просто не може не бути частиною масової культури, так як остання «поглинає» індивіда багато в чому проти його ж власної волі, керуючись несвідомими колективними процесами. Показово й те, що у виборі найбільш «правильного» засобу впливу на пересічну людину крізь призму кінематографу орієнтиром стає у першу чергу його жанр. Тому краще за все у таких випадках кінематографістів «виручають» жанр хоррору, та зовсім близький до нього піджанр антиутопії. Адже саме жанр хоррору дозволяє видобути та явити світові найбільш архаїчні та стійкі страхи, які заховані в безодні несвідомих психічних та тілесних «спогадів». А сам страх, у свою чергу, виявляється тим найдавнішим рефлексом – тисячоліттями випробуванним «управлінським важелем» природи, яка у будь-який спосіб намагається захистити людину – своє розумне «нерозумне дитя» від фатальної загибелі. Приблизно таким самим чином на пересічну «масову» людину впливає й кіножанр антиутопії, який не просто

«витягує» з людей їх найстрашніші кошмари, але й проєціює їх на події майбутнього, ще більш примножуючи страх і роблячи його абсолютно реальним.

Одним із прикладів голлівудських кінематографічних способів регулювання маси останніх років є кінокартина «Місяць 2112» (англ.: «Moon», реж. Д. Джонс, «Stage 6 Films», «Liberty Films UK», «Xingu Films, Limelight», 97 хв, Великобританія, США, 2009 р.). Саспенс-дія цієї кінокартини відбувається у світі майбутнього, умови якого передбачають успішний технічний прогрес, заснований на результатах з'єднання технічних засобів і генетики. Саме це і розкривається в сюжеті, який вибудовується навколо розгадок причин практично тотальної самотності головного героя, астронавта-контрактника Сема Белла.

Слід зазначити, що існування Сема Белла вже майже вже три останніх роки протікає на місячному комплексі «Лунар», який спеціально створено для забезпечення видобутку ізотопу «гелію-3». Саме цій майже магичній речовині призначено позбавити людство від масштабної катастрофи, пов'язаної з енергетичною кризою, адже сама речовина являє собою, по суті, газ, який практично не зустрічається на Землі. Тому заходи по його видобутку і відбуваються на поверхні Місяця, де, принесений сонячним вітром, він доступний у відносному достатку. Місячна місія з регулювання діяльності модулів для отримання ізотопу «гелію-3» буквально зводить головного героя з розуму, так як знаходження довгий час на самоті, коли він дуже сильно сумує за рідним домом та не має зв'язку з Землею, впливає на Сема жахливим чином.

Насамперед це пов'язано з тим, що людина сучасних Сему реалій більш не здатна виносити самотність, оскільки внаслідок глобалізації та великої кількості її негативних ефектів, вона змушена перебувати у постійній згуртованості маси завдяки вrostання в єдиний цифровий простір. У такому випадку «поле видимої свободи» людини в «масі» представляється лише ілюзією вимушеного «відпочинку» від інтенсивної фізичної взаємодії. При чому, ця ілюзія виявляється представленою фантомом відсутності масової людини «поза соціумом», але навіть вона практично відразу ж спростовується її постійним перебуванням у віртуальному середовищі. Це можна пояснити тим, що суперечливий процес масовізації відрізняється «багатогранністю з точки зору зовнішніх джерел його підкріплення, наявність яких можна констатувати в глобальних процесах дезадаптації людини в умовах трансформації сучасних соціальних і професійних систем» [6, С. 123].

Вельми показово, що саспенс-сюжет фільму послідовно розгортається за допомогою візуалізації страхітливого, і навіть катастрофічно безвихідного становища життя головного героя. Перебуваючи на космічній станції, яка до того ж, знаходиться саме на найбільш жакливій, «темній» стороні Місяця, Сем Белл фактично позбавлений не тільки можливості фізично щоденно бачити свою планету, але і нормального зв'язку з нею через віддаленість своєї бази. Зв'язок із Землею відбувається тільки завдяки повідомленням про поздовжню роботу в головний центр, звідки час від часу надходять відеоповідомлення від дружини Сема та їх дитини. З цієї причини герой швидко усвідомлює реальність існування найголовнішого комунікативного жаху цифровізованого суспільства. Він виявляється набагато більшим за інші, та полягає в тому, що єдиним візуальним втіленням усього «людського» для Сема стає його компаньйон і вимушений «друг» – робот Герті. Адже саме цей робот пильно стежить за фізичним і емоційним станом героя, підтримує його та відповідає за всю систему на станції, стежить за справністю видобувних модулів і дає завдання в разі несправності, контролює їх виконання, тощо. Між іншим, дуже символічно, що видобувні модулі мають імена чотирьох біблійних євангелістів: Матвія, Марка, Луки, Іоанна, а тому, саме вони являють собою чотири стовпи, на яких і тримається не тільки екзистенціальна реальність головного героя, але і весь світ, обмежений творцями.

За таких обставин вимушена та довгострокова зовнішня ізоляція від соціуму, як замкнутого світу «мас», безумовно має руйнівний ефект, тому пересічний масовий глядач просто вимушений послідовно спостерігати весь кошмар послідовного розщеплення особистості, яке не тільки проявляється за допомогою візуалізації результатів наполегливого знищення базових психологічних установок, але й надалі лише тільки поширюється вже і на більш відчутний фізичний рівень. Внутрішній конфлікт, та глибокий невроз, що невпинно розвивається, підводить героя до депресивного стану. Саме через це Сем бачить галюцинацію, що раптово з'являється під час виконання плану з вилучення ізотопу з модуля, в який він вривається і отримує важкі травми.

Наступні сцени демонструють нам моменти, пов'язані з відновленням Сема Белла. Шокований глядач спостерігає за діями героя, який прокинувшись, намагається встати і піти, але це виходить у нього немов у дитини, яка тільки-но робить перші кроки. Сем як немовля поступово звикає до нового для нього навколишнього

середовища, при цьому абсолютно не пам'ятає ані моменту самої аварії, ані самого себе у вкрай важкому фізичному та душевному стані.

Після того, як Сем випадково підслуховує розмову командного центру Землі з роботом Герті, його починають мучити тяжкі підозри про їх змову та всебічну обману, в який він і намагається розібратися. В подальшому у нього все ж таки виходить відправитися на місце трагічної аварії і там він, на свій превеликий подив, знаходить поранене тіло свого двійника. Цей переломний момент запускає цілу низку подій, які послідовно розплутують павутину таємниць космічної станції «SARANG». Звернемо увагу, що назва цієї станції досить давня, та має корейське походження, оскільки містить у своїй основі два китайських ієрогліфа: SA («разом») і RA («смерть»), що у буквальному значенні слід розуміти так: «разом до самої смерті», при цьому тональність перекладу вказує на значення «любити».

Суть подібної, вельми показової назви станції відкривається в осягненні глядачами її страшної таємниці, коли обидва Сема вирішують розібратися в цій вкрай заплутаній ситуації. За підтримки майже «олюдненого» робота Герті, запрограмованого допомагати людям, герої виявляють ціле сховище анабіозних капсул із клонами, ідентичними ним самім. Виявляється, що розгадка жахливої таємниці лежить на поверхні, і герої розуміють, що всі їхні почуття, спогади (так само, як і тіла), належать найпершому космонавту, який колись прибув на цю станцію. На жаль, «Сем-1» відчуває подальше погіршення свого стану та практично балансує між життям і смертю. Стурбований Герті показує йому відеозаписи його попередніх клонів, які, так само, як і він відчували однотипні симпатії по закінченню трьох років спільного існування на станції «SARANG».

Так, враженому глядачеві не просто демонструють станцію, із самого початку спроектовану на Місяці для тимчасового перебування людини, а справжнісіньку усипальницю для жертв у ім'я довічної «любові до людства». У цьому разі ми спостерігаємо приклад «тонкої» маніпуляції не тільки з боку «правлячих верхів», але й самої маси, яка мимоволі «дістає» з глибин власного несвідомого давнє прагнення до жертвопринесень в ім'я захисту свого маленького та комфортного світу. До того ж, автори фільму в цьому випадку, демонструють самому глядачеві (як невід'ємній частині масової культури), його ж власну, вкрай жахливу діонісійську натуру, ще раз закріплюючи цей бузувірський управлінський ефект демонстрацій нікчемності його життя. Показово, що на прикладі представленого фільму ця цинічна та жахлива омана криється в завуальованому зображенні людської дійсності. Ніби-то життя пересічної людини виявляється таким собі

«малим Місяцем», на якому він «живе». Тобто прокидається, їсть, працює, лягає спати і бачить свої заповітні мрії тільки уві сні. Таке собі жахливе зімкнуте коло безцільного і з самого початку приреченого людського життя, навмисно зображене у популярному голлівудському фільмі як справжнє візуалізоване «керівництво по експлуатації та контролю» за масами людей, яке може розглядатися як попередження, а може бути розцінене, навіть і як серйозна загроза, що несе в собі жахливі і небезпечні наслідки.

Іншим прикладом тотального, але ж вкрай завуальованого регулювання людського життя на роботі та вдома постає голлівудська антиутопія «Облівіон» (англ.: «Oblivion», реж. Д. Косінскі, «Universal Pictures», «Chernin Entertainment», «Radical Pictures», 127 хв, США, 2013 р.). Фантастична дія цього фільму також відбувається в світі майбутнього, але ще в більш жахливій ситуації, ніж у попередній кінострічці. Перед шокованим пересічним глядачем постає насправді кошмарна картина: забуття світу, зруйновані і загиблі території Землі у страшенній війні з інопланетними загарбниками шістдесятирічної давності, пейзажі спустошеної планети, деформовані ландшафти і на фоні всього цього – тільки дві людини на всю нещасну планету під пронизливим небом на якому глядачі можуть бачити лише останки колись розбомбленого Місяця в оболонці з місячного пилу.

Саспенс-сюжет кінокартини починається з демонстрації життя такого собі побутово-виробничого дуету, що складається з колишнього морського піхотинця-астронавта Джека Харпера, позивний якого «Джек-49» і його колеги Вікторії – зв'язківця, а за сумісництвом другого пілота в екіпажі Джека. Їх життя протікає на командному пункті спостереження і управління вежами-станціями, які здійснюють безперервну переробку морської води в чисту термоядерну енергію. При цьому, такі станції необхідні не тільки для генерації енергії, але і для того, щоб попередити руйнівні землетруси та цунамі, що були викликані загибеллю Місяця, та здатні остаточно зруйнувати саму Землю. Джек і Вікторія абсолютно переконані, що людство, яке чудом ще залишилося в живих після цих катаклізмів, повністю евакуйовано на гігантських розмірів штучно створену станицю «Тет», а надалі буде переселено на супутник Сатурна Титан.

Ситуація значно ускладнюється ще й тим, що ці вежі постійно піддаються нападкам «падальників» – інопланетян, які змогли вижити. Тому станції охороняють озброєні дрони-розвідники, а в разі поломки або втрати боєготовності, їх лагодить Джек, тоді як Вікторія займається відстеженням його роботи і координацією ситуації в цілому, для захисту головного героя від ворогів та небезпек. Також вона підтримує

зв'язок із станцією «Тет», а точніше тільки з безпосереднім керівником їх місії Саллі. Через надзвичайну небезпеку роботи на «Пост-Землі» та реальною можливістю потрапити до «рук» інопланетних загарбників, пам'ять вказаних вище двох головних героїв була стерта п'ять років тому, щоб уникнути витоку найважливішої інформації.

Але незважаючи на це, Джеку постійно сниться один і той самий сон, в якому він бачить себе поруч із незнайомою жінкою у Нью-Йорку до вторгнення і розорення планети, але при цьому він відчуває, і навіть абсолютно переконаний у тому, що саме вона є дуже важливою для нього. Здавалося, цілком спокійна обстановка навколо застаріває героїв, але тільки не Джека. Так, глядач спостерігає, що чуттєве сприйняття має фундаментальне значення для людини, адже навіть позбавивши її цього, а натомість, надавши всі можливі комфортні умови, ми не можемо уникнути тієї вкрай жахливої ситуації, коли гнітюча самотність все одно буде терзати людську душу зсередини, видираючи з неї або давній, так і неприборканий початок, або ж, навпаки, цілком сучасні підвалини людського суспільства.

Наочна демонстрація масовому, пересічному глядачу соціокультурних реалій та особистісної небезпеки зіткнення двох людських «початків» як двох протилежних, і, навіть, несумісних світів найбільш ядро та трагічно спостерігається у сцені, де Джек, виконуючи чергове лагодження зниклих дронів, вирішується запеленгувати радіомаяком так і не знайдений ним дрон і спускається для цього в колишню будівлю «стародавньої» бібліотеки. Її розкішні інтер'єри якої, навіть у зруйнованому вигляді демонструють надзвичайний розквіт культури предків: безліч книг, що являють собою величезний духовний пласт і наочно демонструють навіки запечатану в них людську душу. Саме тут Джеку на очі випадково попадається книга віршів Томаса Маколея «Пісні Стародавнього Риму», і глядач в цей зворушливий момент відчуває не тільки максимальний чуттєвий зв'язок безпосередньо з героєм, але й спільність з усім людством.

Так, для глядача відбувається чарівне дійство діалектичного заміщення діонісійського початку аполлонічним. За влучною думкою Фр. Ніцше, природна «подвійність аполлонічного і діонісійського начал, так само, як і народження «стоїть в залежності від подвійності статей, знаходяться в невинній боротьбі і лише періодично наступаючому примиренні» [4, С. 48], що по суті означає довічний та непохитний взаємозв'язок цих початків. Оскільки, як з'ясувалося, вони не тільки не здатні існувати один без одного, вони є двома точками однієї соціально-культурної «ДНК-спіралі», які з'єднуються в певний момент своєї циклічності. Це явище дозволяє задуматися про

надзвичайно хитке становище елітарної культури, яка фактично є елітарною лише у власній ілюзії. Тому влада послідовно спрощує інструменти управління масою, але разом з тим, неодмінно ускладнюється процес розуміння її самої, та її справжніх бажань.

Підспудний управлінський саспенс-ефект цієї кінострічки глядач несвідомо відчуває й у подальшому розвитку сюжету, коли Вікторія раптово вловлює сигнал із космосу, який містить закодовані координати, що вказують на конкретну точку на карті під назвою «квадрат 17». Джек відправляється перевірити цю місцевість і раптово розуміє, що знаходиться саме на руїнах колишньої гордості США та всього цивілізованого людства – Емпайр-стейт-Білдінг, об'єкт, який він постійно бачить у своїх снах. Після того як Джек знаходить і відключає передавач, він вже цілком навмисне ховається від Вікторії і скритно пролітає уздовж кордону, що відокремлює так звану «чисту» зону від радіаційної. Слід зазначити, що це місце завжди цікавило його. Ось і зараз він прямує до свого таємного і прихованого від сторонніх очей будиночку на березі озера, який він власноруч створив із випадково знайдених та ретельно зібраних культурних останків колишнього цивілізованого людства.

Наступна сцена фільму і взагалі має найбільш чуттєвий та зворушливий характер. «Нелегально» відпочиваючи вдалині від усілякого тотального контролю, Джек намагається якось відновити свій емоційний баланс. Раптом він бачить, як у атмосферу аварійно входить невідомий космічний корабель, який стрімко мчить до Землі. Джек негайно відправляється до місця падіння корабля і раптово розуміє, що знаходиться як раз у тому самому «квадраті 17». В процесі огляду аварійного корабля він раптово виявляє анабіозні капсули з людьми. Ситуація заплується остаточно, коли Джек Харпер в одній із капсул він впізнає жінку, яка давно сниться йому у снах. У цей зворушливий момент дрони миттєво знищують капсули з усіма членами екіпажу, і тільки дивом, через те, що вони запрограмовані не вбивати самого Джека, не чіпають капсулу з тільки-но знайденою таємною незнайомкою.

Показово, що шок головного герою лише тільки продовжує зростати, коли жінка, яка тільки прокинулась на кораблі, представляється Юлією, одразу ж називає Джека по імені і доводить йому, що тут сталося дещо дивне. Юлії необхідно негайно повернутися до місця аварії і забрати бортовий реєстратор її дослідницького корабля «Одісей», хоча Вікторія наполягає на сеансі зв'язку з Саллі для того, щоби отримати керівні вказівки відносно подальших дій у цій нестандартній ситуації. Джек все ж таки погоджується з Юлією і вони

відправляються на місце аварії, де потрапляють у засідку. Так вони раптово дізнаються, що горезвісні «падальники» – це ніякі не інопланетяни, а група людей, що вижили просто якимось чудом.

Главою цієї «банди» є Малькольм Біч, який коротко розкриває Джеку та Юлії справжній стан справ на колишній планеті Земля, цивілізація якої пала під натиском інопланетних загарбників. Виявляється, що у вирішальній битві інопланетяни перемогли землян, а зараз вціліла решта людства намагається хоч якось вижити і врятувати свою територію від загарбників. Але найгірше усього, була для них жахлива новина про те, що і Джек, і Вікторія знаходяться під тотальним управлінням інопланетян, дрони запрограмовані на вбивство людей, а безперервне викачування води з океанів робиться цілком навмисно та рано чи пізно призведе до остаточної загибелі планети.

Джек настільки приголомшений жахливими новинами, які раптом звалилися на нього, що не може повірити ані в реальність кошмарної правди, ані в остаточну «загибель» усіх своїх надій та мрій. Але все змінюється, коли він дізнається, що жінка, яка була знайдена на загиблому кораблі й насправді виявляється його дружиною та частиною його команди для дослідження інопланетного об'єкта «Тет». Тоді як героїчний, але ж фатальний вибір зроблений Джеком заради порятунку екіпажу розлучив їх на довгі шістдесят років. Вкрай зворушливу сцену їх об'єднання бачить Вікторія, яка дуже ревнує Джека до цієї чужинці. Тому на традиційне й «ритуальне» питання Саллі: «Чи є вони ефективною командою», Вікторія вперше дає негативну відповідь, після чого гине від дрона, заздалегідь налаштованого як раз на той випадок, якщо в команді як в системі відбувається збій.

Згряя безжалісних дронів атакує технічний корабель Джека, і вони разом з Юлією, намагаючись врятувати своє життя, вимушено потрапляють у заборонену зону, де і так вражений глядач аж ніяк не очікує побачити точну копію головного героя. Між ними зав'язується смертельний бій, в ході якого Джек дізнається, що двійник Джека-49 є Джеком-52. На кораблі, який закріплений за «техніком-52» Джек виявляє точно такий же «малий світ», як і на його станції, і, на його подив, живу Вікторію, точніше її клон. Повернувшись до Юлії, він відвозить дружину у свій таємний притулок, де розкриває їй ще одну таємницю – будинок, який він несвідомо побудував, був їх давньою спільною мрією.

Подружжя повертається до повстанців і разом з ними розробляє вкрай небезпечну, смертельну стратегію відправитись на «Тет», щоб

замінювати та остаточно знищити його. Цього вони прагнуть добитися ризикуючи життям Джека та Юлії, яку Саллі наказала привести на головну станцію. Ще один рівень занурення у кошмарну фантазмагорію зовнішнє прекрасного, а місцями навіть вкрай підозрілого «ідеального майбутнього» глядач разом із головними героями спостерігає тоді, як підлітаючи до «Тет», Джек повідомляє Саллі про прибуття. Після команди пропустити літальний апарат всередину, перед очима героїв постає моторошна картина: величезна кількість осередків з клонами Джека і Вікторії. Приземлившись біля пірамідної структури, яка є «мозком Тета», Джек демонструє капсулу з Юлією, де насправді знаходиться поранений Малькольм Біч, який тримає в руках сильну бомбу. Перед роковим вибухом Джек цитує строфу зі знайденої ним книги у древній бібліотеці, яка оповідає про подвиг Публія Горація Коклеса:

І смерті немає почесніше тієї,
Що ти прийняти готовий
За кістки пращурів своїх,
За храм своїх богів.

Таким чином, саспенс цього феєричного фільму вибудований на послідовній демонстрації глядачам чергового голлівудського образу жахливої загибелі «масової людини», за рахунок жорстокої помсти усієї створеної нею «системі життєдіяльності». Дійсно, управлінський інструмент цього фільму трохи відрізняється від описаного вище варіанту картини «Місяць 2112». Ми бачили, що обидва приклади присвячені проблемі візуалізації трагічних помилок людства, зв'язаних із остаточним знеціненням гуманності, із клонуванням людини у цифровізованому, техногенному світі майбутнього.

Творці фільмів навмисно поміщають пересічного глядача до симулятору реальності, де він, спільно з усіма іншими членами масового суспільства, вимушений в екстремальному, прискореному режимі «проживати» свій екзистенційний досвід. Голлівудські митці являють нам подвійне протиріччя: з одного боку людина переживає колективні страхи, несвідомо вихлюпуючи назовні скуту в рамки тоталітарної цивілізації можливість реалізації цих страхів, з іншого боку ці ж самі страхи є «Ахіллесовою п'ятою» масового суспільства, оскільки постають об'єктами всебічного контролю з боку влади, яка повсякчасно регулює фізичне та духовне «буття» людських мас.

Ми цілком не випадково звернули увагу на нині популярні, та надзвичайно касові фільми про клонування. Адже проектуючи уявні голлівудські світи на існуючу соціокультурну реальність, ми, на превеликий жаль, бачимо набагато більш сірий, та абсолютно

позбавлений спецефектів світ людей, які фактично є клонами один одного, одягнені в різний одяг, професійні та побутові маски. Не випадково і те, що у фільмі «Облівіон», який був взятий нами як один із яскравих прикладів масової культури, ми повною мірою спостерігаємо сучасний етап еволюції більш ніж столітньої антиутопічної традиції демонстрації апокаліптичної свідомості. До того ж, увесь жах цієї спочатку літературної, а тепер вже і візуальної практики, як раз і полягає у поточному виробництві та несвідомому пропагуванні різноманітних страхітливих образів остаточної загибелі людства. Архаїчний і інстинктивний страх згинутися в небуття виступає безжальним гальмом людства і культури, яка, дійшовши до «точки неповернення», у будь-який спосіб ще намагається повернути на зворотний шлях.

У сучасних реаліях людство швидко та трагічно перетворюється на двоїсту «матрьошку», фігурки якої складаються за принципом тотожності. У «зібраному» вигляді зовнішня оболонка являє собою контроль влади над цифровими простором і масою, що примусово занурюється у нього за допомогою зміни соціокультурних рамок, характеру міжособистісних комунікацій і фатальної трансформації індивіду з «*homo cogitans*» («людини мислячої») і «*homo mundi*» («людини культурної») на «*homo ratus*» («людину керовану»). Такі процеси більш за все небезпечні саме тим, що цифрове середовище стає настільки загальним, що нещадно захоплює до своєї орбіти не тільки масову культуру, але вже і поступово підпорядковує й елітарну.

Тому сьогодні безапеляційне твердження про те, що масами, як і раніше, керує еліта вже перестає бути актуальним. Швидше за все ми можемо говорити про те, що сьогодні «менша» маса через засоби масової інформації та масову культуру «управляє» більшою масою. Цей процес на превеликий жаль нагадує саме ті образи тоталітарного підпорядкування, які наполегливо та послідовно візуалізуються масовою культурою, зокрема сучасним голлівудським кінематографом за допомогою страху. Тому ми можемо поглянути на це явище двояко: у першому випадку, страх виступає надійним інструментом стримування, традиційним та добре апробованим маніпулятором настроїв та поведінки маси, з іншого боку, крізь візуалізоване сучасним кінематографом соціальне та культурне відчуження дуже ярко проступає несвідоме бажання еліти нарешті позбутися багатовікового культурного застою та остаточно покласти край будь-яким «змаганням» із масою.

Примітки.

1. Гир Ч. Цифровая контркультура // Гуманитарная информатика. 2004. Вып.1. С. 50-71.
2. Лебон Г. Психология масс. СПб.: Макет, 1995, 78 с. URL: http://www.bim-bad.ru/docs/gustave_le_bon.pdf
3. Марченя П.П. Массы как архе социального// Массовое сознание в системе взаимодействия власти и общества. М. 2017. URL: <http://users4496447.socionet.ru/files/6.M.pdf>
4. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки. СПб Азбука, Азбука-Аттикус, 2019, 224 с.
5. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. М. ООО «Издательство АСТ», 2002, 509 с.
6. Чурилова Е. Е., Каминская М. А. Феномен одиночества в философии и психологии // Вестник ВятГУ. 2020. №1. С.114-129.
7. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования. М.: Логос, 2007. 168 с.
8. David E. Meyer. From savannas to blue-phase LCD screens: Prospects and perils for child development in the Post-Modern Digital Information Age // Proceedings of the National Academy of Sciences. 2018. №115 (40). P. 9845-9850.

ГЛАВА 4.
НОВА СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ:
АНТРОПОЛОГІЧНІ ОЧІКУВАННЯ ТА ЇХ ЦИФРОВІ СЛІДИ

**Лук'янова Н. О.¹,
Рвалов П. М.²**

**КОНСТРУЮВАННЯ «ГІПЕРРЕАЛЬНОСТІ» ЯК МЕХАНІЗМ
ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ В МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

*Принадність казки полягає в тому,
що в ній людина найповніше реалізує себе як творець.
Вона не «коментує життя», як люблять говорити сьогодні; вона
творить, у міру можливостей, «вторинний світ».
Джон Рональд Руел Толкін (1892-1973) - англійський письменник*

*Я протестую проти термінів «фантазія» та «символізм».
Наш внутрішній світ реальний, можливо, навіть більш реальний,
ніж світ, що оточує нас.
Марк Шагал (1887-1985) - білоруський і французький художник*

У ХХІ столітті в основі підвищеної уваги філософів до так званого «мережевого суспільства» лежить завдання виявлення нових прийомів та маніпулятивних технологій, заснованих на мережевих комунікаціях.

¹ Доктор філософських наук, керівник відділення соціально-гуманітарних наук Томського політехнічного університету, професор Томського державного університету, професор кафедри філософії, культурології та соціології. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.

² Начальник управління молодіжної та соціальної політики Томського політехнічного університету.

При цьому ми констатуємо, що під комунікацією, як правило, розуміються дії, орієнтовані на сприйняття сенсу. У зв'язку з цим ми згодні з наступним визначенням, даним С. В. Клягіним: «Комунікація – це інформаційно-сенсова взаємодія у складних соціальних системах, що забезпечують їх стійкість і відтворення» [13, С. 44]. Таке бачення комунікацій підкреслює, що інформаційна взаємодія робить знак трансльованим у процесах комунікації, а смислова взаємодія робить його інтерпретованим у соціокультурній системі. Морфологія комунікаційного акту має на увазі ситуацію, в якій учасники прагнуть осмислити інформацію, яка виражена у певній системі знаків. У контексті дослідження процесів політичного маніпулювання, поняття «маніпуляція» більшістю дослідників розглядається як явище «прихованого управління політичною свідомістю і поведінкою людей із метою примусити їх діяти (або не діяти) всупереч власним інтересам, створюючи при цьому ілюзію вільного вибору [17, 25].

Сучасні комунікативні процеси безперервно трансформуються. Дж. Тойнбі зазначає, що «Деяка трансформація є неминучим наслідком проникнення культури одного суспільства в культуру іншого, але ступінь і характер трансформації варіюються залежно від обставин» [21, С. 443]. Основною умовою нескінченної трансформації комунікативного простору називають зростаючу по експоненті кількість переданої інформації, що призвело до надзвичайного поширення в сучасній культурі префіксу «пост-». Д. Белл використовував його «для позначення соціуму, в якому індустріальний сектор втрачає провідну роль внаслідок зростаючої технологізації, а основною продуктивною силою, стає наука» [Цит. по 9].

Таким чином, сучасність тісно пов'язана з розвитком і масовим поширенням інформаційно-комунікаційних технологій, що самоорганізуються, які й відіграють істотну роль у трансформації суспільних відносин у культурі. Цей факт впливає і на механізми політичного маніпулювання.

Сучасний комунікативний простір, що володіє усіма ознаками «мережовості» задає нові правила і умови маніпулятивних впливів у суспільстві. І в цьому випадку ключовою силою стає інформація. Зростання політичного впливу інформаційної влади вчені, що досліджують цю проблему, пов'язують із глобалізацією світових комунікаційних процесів. Відзначається, що зіставлення усіх форм влади у системі політичних відносин можна спостерігати в якості потенціалу, інтегрованого в цю систему. Специфіка ж ЗМІ як стратегічного чинника і ресурсу сфери політичних відносин

обумовлена, в свою чергу, фактором «інформаційного тоталітаризму», що є ознакою мережевого суспільства.

Відзначимо одну важливу деталь, дуже вірно схоплену в роботі П.Друкера «Наступна інформаційна революція» [6]. Автор зазначає, що інформаційна революція, яка відбулася, була практично цілком орієнтована на дані: аналітиків цікавили збір, зберігання, передача, аналіз і представлення даних. Однак інформаційна революція, завжди робила акцент в терміні «ІТ» саме на букві «Т», надавала питанню форму: «Який Сенс інформації: в чому її призначення?», що перевизначило функції і завдання, виконувані за допомогою інформації, і закономірно призвело до перевизначення функцій суспільних інститутів, що вирішують ці завдання.

Історично революція в друкарстві призвела до зміни інститутів суспільства і зміни значення інформації. Виникли нові університети, стала можливою протестантська Реформація (як пише П.Друкер, «найбільший вплив, однак, друкарство справило на центр догутенбергової Європи – церкву. Книгодрукування зробило можливою протестантську Реформацію. Саме ці видрукувані тези і розпалили пожежу релігійних суперечок, яка згодом виросла у Реформацію»... і далі «Друк дав Колумбу перші (хоча і неправильні) карти земель, описаних Марко Поло... Змінилася доля технологів попередньої інформаційної революції: «близько 1580 року друкарі з їх концентрацією на технології стали звичайними ремісниками, шанованими професіоналами своєї справи, але вже не членами вищого класу. Їх місце незабаром виявилось зайняте тими, кого ми сьогодні називаємо видавцями (хоча цей термін з'явився набагато пізніше), людьми і фірмами, чиїм головним завданням в ІТ була не Т, а І» [6].

Це сталося якраз тоді, коли нова технологія почала впливати на призначення інформації, а з ним і на призначення функції ключових інститутів XV століття – церкви і університету. Це сталося у той самий момент, в якому зараз перебуваємо ми у сьогоdnішній інформаційній революції, коли відбувається зміна сутності інформації, а з нею і перевизначення її функції» [7, С. 7].

Однак за часів винаходу друкованого пресу для Європи вже була характерна потужна інформаційна індустрія. Чи так це? Звернемося до інформації, запропонованої П. Друкером. Автор вважає, що ця індустрія «складалася в основному з тисячі монастирів, у багатьох з яких жили сотні добре навчених ченців. Кожен чернець працював від світанку і заходу шість днів на тиждень, переписуючи книги від руки. Умілий добре підготовлений чернець міг переписати чотири сторінки на день, або 25 сторінок за шестиденний робочий тиждень, щорічна

продуктивність, таким чином, становила 1200-1300 рукописних сторінок» [6]. Зниження витрат і цін у ході третьої інформаційної революції було, принаймні, одного порядку з тим, що відбулося у ході сьогодношньої, четвертої революції. Те саме відноситься до швидкості і розмаху» [6, С. 46].

Що стосується четвертої інформаційної революції, яка відбувається сьогодні, вона дійсно почалася. Вона перевизначила завдання, що вирішуються за допомогою інформації, як перевизначила і специфіку інститутів суспільства, що вирішують ці завдання. Одним з найважливіших у цьому сенсі інститутів є сьогодні інститут влади, який цілком увібрав у себе технології мережевого суспільства.

М. Кастельс пише про мережеве суспільство як про прояв трансформації соціальності, що позначається як «персоналізоване співтовариство», «мережевий індивідуалізм» [11; 12]. Комунікативною революцією породжена можливість створення глобальних мереж (подібних мережі Інтернет), глобальних мас-медіа; комунікативна революція створила і необмежені можливості поширення інформації. У цьому можна бачити істотну причину зростання масштабів прояву впливу ЗМІ на сферу політичних відносин: ЗМІ перетворені на маніпулятивний фактор політичної сфери. Крім цієї передумови можливе і наступне твердження, що стосується причин зростання впливу ЗМІ на політичний процес: мова може йти про те, що парадигма дослідження впливу ЗМІ на сферу політики була дещо змінена. Акцент аналізу виявився зміщеним у сферу повсякденності, предметом дослідження стало масове маніпулювання. Поняття «повсякденність» вперше застосовано Б. Вальденфельсом. Світ повсякденності неподаний поза масовістю, а людина-маса, що втратила духовний вимір, і є тією людиною, якою оперують ЗМІ [3]. «Людина-маса» - споживач чужого, вона не приймає рішень, вона не прагне до істини, і, в характеристиці Х.Ортеги-і-Гассета, людина-маса «інтелектуально-непроникнена»; така людина зручний для ЗМІ. Саме у такій системі стають можливими багато «зламів» культурних та інформаційних технологій, тобто засоби зв'язку, технічні продукти, представляють в ролі «монстра», що пожирає ідентичність людини і культуру.

У мережевому суспільстві маніпулювання свідомістю людей набуває характеру системного явища, що виявляється у різноманітних видах і формах. Політики, керівники прекрасно знають, що великими масами людей набагато легше управляти силою репродуктивної уяви, ніж фізичною силою і погрозами, і вони використовують це знання, на думку Т.В. Євгенєвої [8] і К. В. Маркелова [15]. Виявлено, що маніпулятори створюють у суспільства патологічне мислення,

засноване на формуванні нереальних образів. До такого мислення призводить загальна слабкість психіки, а слабкість ця з'являється в результаті неправильних життєвих установок, витрат виховання, сугестії, через яку людям нав'язують картину світу, вигідну маніпулятору. Не дарма засоби масової комунікації та інформації називають четвертою владою. Це та влада, яка за допомогою фрустрації населення домагається свого позитивного кінцевого результату в політиці і в житті.

Масове політичне маніпулювання як спосіб соціального управління проявляє свою значущість двояко. По-перше, ця значущість у широкому сенсі проявляється через ті дії, виконавці яких орієнтовані на цілі, які докорінно протилежні офіційно декларованим (це так зване інституційно-фінансове маніпулювання, що реалізується, наприклад, у ході виборів). По-друге, ця значущість у вузькому сенсі проявляється за допомогою прихованих форм управління свідомістю і поведінкою (при цьому арсенал засобів величезний – від використання міфу до спеціальних технологій створення ілюзорної свідомості. Необхідно визнати, що традиційно політичне маніпулювання включає системно підібрану і ретельно відпрацьовану сукупність «я-формуючих» технологій і методів: аудиторії навіюються міфи, факти представляються в підтасованому вигляді, використовується метод фрагментованої подачі інформації, тенденційної інтерпретації цієї інформації; активно використовуваними методами застосування «я-формуючих» технологій є монтаж кадрів, за допомогою якого спотворюється реальність, прийоми «напівправди», «спіралі» і т. д.

При цьому процес політичного маніпулювання однозначно орієнтований на потенціал розвиненої системи інформаційних інститутів. Ці інститути, зазначає Н.Луман у роботі «Реальність мас-медіа», реалізують потенціал інформаційної влади і через звернення до соціальних механізмів; засобами масової інформації формуються соціальна пам'ять, соціальний сенс, сенс подій. Таким чином, програмується майбутня політична поведінка громадян. Невипадково саме ЗМІ названі 3.Бжезінським третім поколінням засобів світового панування.

Інформаційні технології маніпулювання тісно пов'язані з віртуалізацією політики, політичних процесів. Віртуалізація політичного процесу, а, отже, маніпулювання ним з боку мас-медіа, базується на підміні висвітлення діяльності реальних факторів політичного процесу символічними об'єктами. У кінцевому рахунку формується віртуальна реальність, в рамках якої політичний процес

тієї чи іншої країни за допомогою ЗМІ перетворюється на боротьбу іміджів і віртуальних конструктів.

У такому контексті саме символ як ключовий інструмент культури пов'язує фрагменти мислення і фрагменти переживання в комунікативності, і ці зв'язки вже не будуть нейтральними, вони знаходять нову цінність. За допомогою символу наша думка, хаотична за природою, структурується, розділяється на частини, формується для можливостей комунікації, які мають динамічний характер. Символічні оболонки політичних подій повідомляють ідентичності людини зв'язаність, дають можливість розпізнавання і визнання, тому важливі не політичні процеси самі по собі, а характер і тип зв'язків всередині них і фактори, що визначають закономірності функціонування даних процесів в мережевому суспільстві.

Така діяльність в своїй основі має ряд механізмів, у рамках яких особливу роль набувають засоби інформування, які виробляють відбір і «сервіровку» інформації, «оптимізуючи» її отримання споживачем. В результаті діяльності мас-медіа формуються так звані інформаційні фільтри, і в ході переформулювання повідомлень створюється сконструйована гіперреальність. Цей процес орієнтований на суб'єктні інформаційні фільтри, в їх основі власні мотиви, цілі та можливості реалізації. За словами Ж. Бодрійяра, образи і симулякри, легко перетворюють реальність в гіперреальність. Причому ця породжувана реальність буде більш реальна: «Сучасний світ складається з моделей і симулякрів, що не володіють ніякими референтами, не заснованих ні в якій «реальності», крім їх власної, яка являє собою світ самореферентних знаків. Симуляція, видаючи відсутність за присутність, одночасно змішує всяку відмінність реального і уявного» [2]. Характер політичної системи дозволяє виділяти ще дві додаткові функції мас-медіа в конструюванні гіперреальності. Умовно їх можна визначати як раціональну і ірраціональну. Перша переважає в державах з демократичною політичною системою, у зв'язку з чим відрізняється спрямованістю на формування переконань і політичних позицій громадян за допомогою чіткої аргументації, заснованої на законах логіки і здорового глузду. В рамках даної моделі максимально повно реалізується принцип змагальності і конкуренції, що дозволяє формувати різноманітні точки зору в контексті громадянських оцінок актуального політичного процесу. Нераціональна модель домінує в недемократичних суспільствах, відрізняється використанням нелогічної аргументації, повноцінним контролем за ЗМІ, жорсткою цензурою. Тут переважає звернення до почуттів та емоцій, розпалювання фанатизму, релігійної та національної нетерпимості, що

абсолютно виключено при раціональній моделі [4, С. 103]. Як приклад роботи ірраціональної системи можна описати мімезис. Спираючись на існуючі дослідження міфологічних властивостей мемів, автори статті «Political memes in the 2018 presidential campaigns in Russia: Dialogue and conflict» стверджують, що поєднання діалогу і конфліктів як двох основних функцій, пов'язаних із політичним мемом, є ймовірним ключовим елементом, який підвищує популярність мема і робить його вірусним [23].

Отже, інформації в мережевому суспільстві стає кратно більше, що, безсумнівно, ускладнює її розуміння і символізація цих процесів дає владі в руки додаткові інструменти маніпулювання. Причому саме засоби масової інформації стають в результаті трансформації цими інструментами. Чому? Щоб відповісти на це питання проаналізуємо кілька моделей функціонування ЗМІ як інструментів конструювання гіперреальності.

Зазначимо, що ЗМІ безпосередньо залежать від типу політичної системи, в рамках якої вони функціонують. Зусиллями ЗМІ створюється реальність, яка яскравістю, епатажем або драматургією зміщує акценти у справжній політичній реальності. При цьому формами віртуалізації політичних процесів є маніпуляції політичними символами і впровадження маркетингових технологій в розробку політичних і електоральних стратегій. Ж. Бодрійяр писав: «передачі підлягає не те, що проходить через пресу, ТБ, радіо, але те, що вловлюється формою/знаком, виявляється артикульовано в моделях, управляється кодом» [2, С. 204].

Провідним кваліфікаційним критерієм поділу моделей функціонування ЗМІ в рамках політичної системи слід вважати спосіб їх взаємодії з владними інститутами, який визначається, по-перше, типом політичної системи, по-друге, національними особливостями діяльності мас-медіа в інформаційному просторі. Такий підхід дозволяє виділяти дві моделі функціонування ЗМІ.

По-перше, модель домінування. Дана модель характеризується сприйняттям мас-медіа як провідного джерела і каналу поширення ідеологічного впливу політичної еліти на суспільні процеси. По-друге, альтернативна домінуючої плюралістична модель, в рамках якої в конкуруючому контексті функціонують умовно самотійні і незалежні від держави ЗМІ, створені на комерційній основі. Таким чином, в рамках першої моделі мас-медіа функціонують як повністю залежні від того чи іншого політичного інституту, а в рамках другої – як відносно самотійні і незалежні соціальні інститути, що мають власні цілі і реалізують певні завдання. У першому випадку мас-медіа на практиці

займають пасивну позицію в рамках політичного процесу і формуються його акторами як засіб вирішення тих чи інших завдань. У другому-мас-медіа слід розглядати як інститут «четвертої влади», певною мірою альтернативної державної.

Національні особливості функціонування політичних систем в тих чи інших державах, як було зазначено вище, так само можуть слугувати критерієм диференціації моделей функціонування мас-медіа. З огляду на дану обставину, представляється можливим виділяти «американську», «англо-саксонську», «скандинавську», «італійську», «азіатську» моделі. Для «американської» моделі характерно те, що взаємодія мас-медіа та аудиторії здійснюється в контексті споживчих відносин, а взаємодія політичних інститутів і ЗМІ визначається як процес виробництва певного «медіапродукту». Дана модель характеризується переважанням медійних факторів у процесі формування медіатизації політики, тобто медіа-сегмент впливає на політичні інститути та підструктури [10, С. 104-128].

До ключових характеристик «англо-саксонської» моделі слід відносити виконання ЗМІ функції контролю над іншими соціальними інститутами, у зв'язку з чим наявна автономія і звільнення ЗМІ від прямого впливу політичних структур, формування нових етичних норм і принципів заняття журналістикою, а саме – орієнтація на «професійний підхід в журналістиці», плюралізм і різноманіття політичних точок зору.

Особливістю «скандинавської» моделі є поєднання «соціальних» і «комерційних» начал у діяльності мас-медіа. В рамках цієї моделі ЗМІ представлені в якості самостійного соціального інституту, здатного здійснювати контроль над політичним процесом, обмежено впливаючи на електорат і громадянську активність населення. «Італійська» модель функціонування мас-медіа передбачає наявність сильного контролю за їх діяльністю з боку органів державної влади, втручання політичної еліти в мас-медіа сегмент, відсутність їх консолідації, а також стійкої системи правового регулювання їх діяльності. При цьому зберігається імітація плюралізму і конкуренції в мас-медіа середовищі за наявності на практиці цензури. Іншими словами «італійську» модель слід ототожнювати з авторитарним політичним режимом, що утворює своєрідний парадокс, оскільки демократичну сутність італійської політичної системи важко поставити під сумнів.

Нарешті, «азіатська» модель функціонування мас-медіа характерна, в першу чергу, для політичної системи Китайської

Народної Республіки, яка в цьому сенсі задає стандарт для менш значущих держав азіатського регіону [5].

Дана модель характеризується наявністю державного контролю за поширенням інформаційного контенту по національних інформаційних мережах у формі обмеженої цензури, відповідно, підвищеною увагою до інформаційної інфраструктури на рівні вищих органів державної влади, що проявляється у створенні довгострокових державних проектів і програм розвитку інформаційних технологій і комунікацій. Таким чином, стандарт розвитку мас-медіа в рамках даної моделі формується державною політикою, яка істотно обмежує плюралізм як у відображенні подій, так і в їх інтерпретації.

Інформування здійснюється за допомогою спеціальних методів. Видається, що в даний час в діяльності ЗМІ сформований своєрідний «методологічний стандарт» надання впливу на громадську думку. В якості основних його компонентів можна виділити фабрикацію і вибірковість подачі фактів. У зв'язку з цим мас-медіа широко використовують принцип демократії шуму – потоплення повідомлення, якого неможливо уникнути, в хаотичному потоці безглуздої, пустопорожньої інформації. Реклама розбиває інформацію, роблячи її лише набором нічого не значущих кадрів, а сучасні засоби обробки інформації можуть зробити повністю неможливою оцінку інформації, що надходить. Зміцнює ефект впливу на суспільну свідомість реалізація таких методів, як маніпулятивна семантика, яка передбачає зміну сенсу слів і понять, спрощення і стереотипізація понять, фрагментування і дроблення інформації, а також ефект сенсації, що дозволяє дозувати і акцентувати інформацію в потрібному, заданому контексті.

Отже, завершуючи розгляд проблематики моделей функціонування мас-медіа як інструментів конструювання гіперреальності реалізованих у різних типах політичних систем, необхідно підкреслити наступне.

Історичний досвід наочно демонструє той факт, що мас-медіа виконують цілий спектр політичних функцій, які часом суперечать одна одній: від освіти і розвитку в громадянах почуття відповідальності, справедливості і впевненості в компетентній політиці до дезінформації громадян, поневолення їх свідомості, створення атмосфери недовіри і взаємної ненависті. ЗМІ можуть стати як голосом свободи, так і рупором тиранії, внаслідок чого можуть надавати значний маніпулятивний ефект і як контролювати стан суспільної свідомості громадян тієї чи іншої держави, так і визначати параметри політичної системи.

Наслідком згадуваної раніше трансформації століттями існуючих традиційних комунікацій і колективних цінностей стала атомізація громадян, які отримують політичну і соціальну інформацію лише зі сфери електронних ЗМІ, а це веде до того, що політична поведінка цілком детерміновано мас-медіа. Специфічність політичного впливу ЗМІ проявляється в тому, що вплив на сферу політичної поведінки особистості відбувається двояко: як за допомогою цілеспрямованого поширення інформації, так і через її блокування. І це не породжує відчуття застосування механізмів примусу.

Сьогодні аналітиками досліджується феномен політичної соціалізації, процеси і механізми формування «людини політичної» в структурі влади, розкривається провідна роль символічних процесів в розумінні змістовної природи комунікативних процесів. Отже, символічні процеси, детерміновані мас-медіа, виступають як прикордонний шар, який задає правила конструювання дійсності. Дійсність людського існування представлена як результат конструювання, а «засобом цього конструювання виступають комунікації» [1]. Прикладом такого конструювання може бути парадоксальність в описі мас-медіа сучасних воєн. У. Еко зазначає: «Нео-війна перетворилася на шедевр мас-медійності, і врешті-решт Бодрійяр, любитель парадоксів, заявив, що воєн не було наяву, вони були тільки у телевізорі» [22, С. 28]. Цією тезою філософ підкреслює, що реальні події, «пропущені» через канали мас-медіа, набувають ілюзорність, що дозволяє створювати «сузір'я» інтерпретацій.

Як приклад можна розглянути феномен «другої особи влади»: умовчання як прийом, замовчування політичних фактів, трансформація розмірів їх впливу, замовчування людини, виведення його з процесів дискусій і політичних рішень за допомогою сенсацій, скандалів, шоу, мовчання стосовно ряду тем, до певних подій і дій. За допомогою цього – адекватне усвідомлення прихованих від уваги подій, реальних політичних фактів і процесів. Політичний вплив мас-медіа відрізняється непомітністю, практично відсутній у цьому процесі й опір реципієнтів: «сприймаючи відповідним чином препаровану політичну інформацію, людина може непомітно для себе перетворитися з противника влади на її прихильника, голосувати всупереч власним інтересам, усуватися від участі в політичному житті, граючи на руку своїм політичним опонентам» [16, С. 381]. Символічний вплив, тим самим, за своїми масштабами є глобальним, та діє він миттєво; предметом його впливу може стати все, включаючи приватне життя суб'єктів політики. Як зазначає Ж. Бодрійяр: «Цунамі в Пакистані, матч з боксу між чорношкірими в США, господар бістро, який

вистрілив у молоду людину, і т.д. – усі події такого роду, колись виглядали дрібними та аполітичними, завдяки потужності засобів поширення отримують соціальний і «історичний» розмах. Конфліктуалізація подій, що заповнювали раніше газетні хроніки, знаходить новий сенс; у подіях кристалізуються нові форми політики, які значною мірою виникають завдяки мас-медіа. Ці різні факти є «символічними діями», але не незалежними, а повернутими у русло політичної значущості» [2, С. 204]. У такому процесі взагалі неможливо передбачити, яке значення стане найбільш значущим.

Інший приклад конструювання гіперреальності. Крім згаданого феномену – так званого «другого обличчя влади», – дослідниками аналізується ще й феномен так званої «комунікативної асиметрії» – явища, що створює величезний пласт можливостей для маніпуляції масовою свідомістю. Йдеться про ситуацію, цілком наявну в сучасній соціокультурній реальності, де проявляється ряд тенденцій, таких як деструкція, хаотизація, зростання невизначеності; все це пов'язано із децентрацією свідомості.

Ідея децентрації суб'єкту, яка заявила про себе в епоху постмодернізму, своєю невід'ємною складовою частиною має уявлення про джерело децентрації. Цивілізація кінця ХХ – початку ХХІ століть продемонструвала знання того факту і обставини, що цілі, способи і результати пізнання світу багато в чому визначаються самопізнанням. Дефіцит самопізнання у процесі пізнання є згубним, оскільки здатний показати трагічні для цивілізації наслідки. Саме відношення асиметрії в пізнанні здатне привести до децентрації. Децентрація супроводжує свідомість людини постійно; інтенції, потреби, інформаційні стимули «розсмикують» «Я». Одночасно здійснюється рецентрація, вона обумовлена прагненням «Я» до збереження контурів ідентичності, тоді як на центрацію «Я» працюють механізми самоорганізації, вони підтримують ідентичність. Загрозу позначеним фундаментальним механізмам самоорганізації «Я» представляє сформована ситуація, в межах якої посилена центрація засобів масової комунікації, що концентруються у групі невеликої кількості людей, які володіють цими засобами; комунікативна асиметрія при цьому «працює» на створення передумов для масштабів масового маніпулювання масовою свідомістю, які невпинно зростають.

За твердженням М. Маклюена, в електронний вік назовні виводиться «нервова система», що поглинає простір і час. Зникнення реального світу здійснюється за допомогою заміни реального світу на світ самореферентних знаків, ось до чого і призводить симуляція, змішуючи реальність і уявне. Так, телебачення, найважливіший

атрибут повсякденного життя, моделюючи реальність, надає цьому моделюванню форми, що не дозволяють реконструювати все те, що реально існувало. Фільтри індустрії мас-медіа перетворюють те, що відбувається реально на симуляцію в ступені «тотальність». Мета при цьому полягає не просто в тому, щоб сформувати уявлення про можливість вирішення проблем, але і в тому, щоб, використовуючи технології і знання законів ефективної маніпуляції, змусити людей, які щось спостерігають, повірити в передане. Потрібно відзначити, що під інформаційними технологіями ми розуміємо не тільки технічну складову «інформаційного вибуху», а й методи, засоби, прийоми, пов'язані з поширенням інформації, а також їх вплив на руйнування старих цінностей і формування нових норм поведінки людини в культурі і т. д.

Саме тому необхідно підкреслити роль мови у формуванні гіперреальності. Оскільки мова ЗМІ також розглядається нами як інструмент конструювання гіперреальності. А у ЗМІ мова часом використовується як основна зброя. Колись ще Фр. Бекон говорив про ідолів розуму, що заважають досягнути справжнє. Одним з ідолів Фр. Бекон вважав ідола площі, інтерпретуючи його як оману, яка обумовлена природою мови.

Дослідники говорять про полісемантичність мови і називають в числі її складових вплив, який виражений процесуально (як таке, що має мету і спрямованість на об'єкт). Іntenціональність – найважливіша властивість мовного впливу, мова завжди містить бажання вплинути на того, хто слухає, має мету, має мотив, при цьому саме в цілі виражена потреба спонукання до дії.

Феномен мовного впливу завжди містить у собі певну цільову установку, а її реалізація вимагає регулювання діяльності співрозмовника. Суб'єкт мовного впливу бере активну участь у комунікативному процесі, він завжди знаходиться у положенні переваги над тим, на кого орієнтований цей мовний вплив. Якщо ж спробувати охарактеризувати ознаки мовного маніпулювання, вони, на думку авторів дослідження «Мовний вплив. Проблеми прикладної психолінгвістики», полягають у наступному: прихованість, неявність маніпуляції по відношенню до реципієнту. Це дає підставу ряду аналітиків характеризувати прийоми мовної маніпуляції як неетичні (вважається, що свобода об'єкту маніпуляції реалізована не повною мірою). Предзаданість, нав'язування людині, схильній до маніпулятивного впливу, знань і установок (тих, що у звичайному житті залишилися неаргументованими) – все це призводить до уречевлення об'єкту маніпуляції, при цьому Індивідуальна модель

світу об'єкту також може бути частково знищена. Застосовуються прийоми, що навмисне вводять в оману, наприклад, використання так званих «фігур замовчування». Ефективне здійснення мовленнєвої маніпуляції має свою основу в наступній особливості мови: «Комунікатор, який створює текст, одночасно є інтерпретатором як свого власного тексту, так і безлічі різноманітних текстів, тлумачених їм у дусі часу, ситуації, певного мовного контексту, певної мовної підсистеми і т. д. Разом з тим, програмуючи зміст свого повідомлення, сам відправник повідомлення імпліцитно постулює общезначущість створюваного тексту» [17].

Згідно Джорджу Саймону [19, С. 190], успіх політичної та психологічної маніпуляції залежить від того, наскільки маніпулятор:

- приховує агресивні наміри і поведінку;
- знає слабкі сторони жертви, щоб визначити, яка тактика буде найбільш ефективною;
- має високий рівень жорстокості, щоб не турбуватися про те, що жертві в разі необхідності буде заподіяно моральної шкоди.

Отже, маніпуляція залишається найчастіше прихованою або пасивно-агресивною. У промові Дональда Трампу маніпуляційними словами є: «естафета правди, свободи і справедливості», «факел знаходиться в ваших руках», «послання йде з глибини мого серця». У даному випадку, маніпулятор прагне панувати над народом, для чого йому необхідна сформована маска, призначена для маніпуляцій над народом. З одного боку, його слова вселяють довіру, маніпулятор використовує, згідно Саймону, такі методи управління, як відволікання, мінімізація і спокушання [19]. Виділені контент-фрейми володіють однорідною внутрішньою структурою, що складається з певного набору слотів. Причина успіху його мови полягає у зверненні до масової свідомості, фундаментальною властивістю якої є міфологічність, звернена до «архетипів несвідомого». Американці хочуть чути, що вони велика нація, що вони зразок правди, справедливості і свободи. Звеличуючи свій народ, Трамп домагається «усипляння пильності». Очевидно, що промови Дональда Трампу написані спічрайтерами, які повністю усвідомлюють значущість міфів для масової свідомості і апелюють до усіх верств культурного та етнічного американського суспільства. Уважне вивчення мови дозволяє виявити ряд міфів, ефективно використовуваних для маніпуляції масовою свідомістю. Серед них міфи про рівноправність і справедливість, прагнення нації до єднання з іншими країнами, законності. І через місяць, 7 квітня 2017 року, влада Америки здійснила потужний удар ракетами по Сирії. Народ Америки не повстав проти

несправедливості свого лідеру. Політичний дискурс в даному випадку – це інструмент колективного програмування, тому основна маса людей не засуджувала нерозумний і агресивний вчинок своєї країни.

Слід брати до уваги й ту обставину, що процес маніпулятивного впливу представляється вигідним лише одній стороні; потреби, запити, бажання суб'єкту маніпуляції не визнаються рівноцінними запитам, потребам, бажанням об'єкту маніпуляції. Однак суб'єкт маніпуляції не завжди знаходиться в активній позиції, і ця роль часто обрана суб'єктом маніпуляції навмисне. Суб'єкт свідомо позиціонує себе як слабого, демонструє відсутність інтересу до ситуації, що виникла. Це способи так званого прихованого навіювання. Ці способи надзвичайно важливі, і їх використання повинно спиратися на глибоке знання мовних структур.

Особливо підкреслимо значущість мови як інструменту конструювання гіперреальності в умовах дво- та багатомовного інформаційного простору [24]. Ситуація біетнічної державності, етнокультурної двох спільності реальна для держав Балтії (тут існують такі домінуючі етноси, як титульна частина населення і російська діаспора), в Західній Європі ця ситуація реальна для Бельгії (валлони і галлійці). По суті, тут йдеться про двомовний інформаційний простір. Р. Симонян і Т.Кочегаровою проаналізовано специфіку двомовного інформаційного простору. Автори переконливо показують, що ті проблеми, які сьогодні проявляються у країнах Балтії (економічні, психологічні), пов'язані з тим, що реальністю є двомовний інформаційний простір. Саме ця реальність стає більш вразливою, більш податливою для «виращування» нових соціальних міфів. «Подібна ситуація сприяє фабрикації соціальних міфів, появі і закріпленню у масовій свідомості численних забобонів, помилкових стереотипів, що впливає на розвиток усього комплексу суспільних процесів, і перш за все процесу консолідації суспільства. Дослідження, проведені в Росії і країнах Балтії, дають можливість простежити цю діалектику допомогою аналізу динаміки змін у масовій свідомості «образу Балтії» як у титульного і російськомовного населення цих країн, так і населення Росії» [20, С. 18].

Наведемо результати соціологічного опитування, проведеного соціологічною службою Baltic Surveys / Jullup. З 10 тисяч опитаних 75% цілком довіряють інформації, одержуваної від ЗМІ, і значно менша частина опитаних (25 %) довіряють Президенту, парламенту, уряду, місцевій владі, судам, банкам, церкві. Соціологи пояснюють це наступним чином: ЗМІ Балтії використовували величезні інформаційні масиви, що стосуються влади. В результаті масованої інформаційної

обробки масова свідомість Балтії створила образ ЗМІ як всемогутнього арбітру, викривача бюрократизму і корупції. На початку 1990-х років у Балтії працювали незалежні медіаканали, ця незалежність була визначена тим, що в цей час прибалтійські республіки прийняли ліберальні закони про інформацію (заборона була накладена на державні ЗМІ, були заборонені радіо- і телеканали політичних партій і банків). Примітно, що друга половина 90-х років збіглася зі здобуттям ЗМІ економічної незалежності. Зарубіжні концерни (переважно належать скандинавським країнам) скуповували титульні газети, радіо- і телеканали, зберігаючи у недоторканності політичну приналежність видань і медіаканалів.

Р. Симонян і Т.Кочегарова пишуть про інформаційний ринок, що виник у Балтії на початку XXI століття. Цей ринок включав два інформаційних простори – для тих, хто володіє російською, або ж титульною мовою, що наклало специфіку на відображення того, що відбувається в республіках Балтії. Ця специфіка проявила себе в наступному. Журналісти, які працюють в титульних виданнях, вважають: головне завдання ЗМІ – інформувати і розважати. Корінне населення відмінно реагує на інформацію, засновану на простому перерахуванні фактів, в той час як інформація для російської аудиторії повинна мати емоційне забарвлення, тут потрібно уникати простого перерахування подій. Звідси і тон, який використовується для російськомовних видань: зацікавленість і співчуття, Він відрізняється, або, навпаки, йому притаманні іронія і сарказм; ці відмінності обумовлені розбіжністю уявлень про функціональну роль преси.

Р. Симонян і Т.Кочегарова відзначають: «Після розпаду СРСР в 1991 році протягом наступних двох-трьох років, коли відбулося усвідомлення того, що на допомогу з Росії розраховувати не доводиться, російська громада обрала стратегією поведінки пристосування до нових умов. Протестна тематика у російськомовних ЗМІ стала витіснятися адаптаційною тематикою, пошуками міжетнічного консенсусу; значно виріс інтерес до проблем включеності російських жителів Балтії в нове суспільство. До націонал-радикальних лідерів народів Балтії прийшло усвідомлення, що росіяни в Росію не повернуться, отже, виникла необхідність шукати форми спільного проживання, соціальної консолідації суспільства. Як наслідок, стабілізація державності призвела до виникнення у титульного населення почуття безпеки» [20, С. 24]. Тим часом в титульних ЗМІ з'явилося розуміння, що неможливо досягти життєво важливих для суспільства цілей в ситуації, коли у сотень тисяч жителів держави відсутній певний правовий статус. Впливова «Postimees» пише, що

«інтеграція естонського суспільства, суспільна стабільність і перспектива демократії Естонії великою мірою залежать від того, наскільки швидко зникнуть статус негромадянина і обумовлена ним невпевненість». І титульні, і російськомовні ЗМІ згодні в тому, що цей процес повинен бути двостороннім, і оцінюють політику інтеграції, здійснювану в країнах Балтії, як малоефективну. Саме ЗМІ є умовою формування в середовищі більшої частини населення взаємних уявлень і установок, це стосується спільнот. У перші роки незалежності енергія хибних стереотипів, що підігрівалася мас-медіа з обох сторін, була вміло використана крайніми націонал-радикалами для тиску на керівництво республік [20, С. 24].

У даний час у країнах Балтії існують три інформаційні потоки. Перший з них забезпечується титульними ЗМІ балтійських республік (уявлення титульних народів про власну країну). Другий формується російськомовними ЗМІ (уявлення нашої громади про країну проживання). Третій – інформація про країни Балтії, що міститься у російських ЗМІ (сприйняття Балтії у населення Росії). Кожен з потоків створює свій образ, що відображає реальність. Процес дифузії більшою мірою втілений у взаємному накладенні першого і другого, ніж другого і третього потоків. Іншими словами, титульні ЗМІ більш адекватно відображають становище російської діаспори, ніж російські.

Відзначимо, що в останні роки ЗМІ країн Балтії йдуть на зближення двох інформаційних просторів. Це вже тенденція, тенденція до зближення існує, але передумови до зближення і реалізації інтеграційних процесів у республіках розвиваються ще не повною мірою. На цьому прикладі ми показали, наскільки мова інформаційних повідомлень визначає реальності функціонування політичної влади у мережевому суспільстві.

* * *

Звернемо увагу, що характеристики мережевого мережевого суспільства, як, втім, і мережевої культури у політичному маніпулюванні (нескінченна гра смислами, принцип доміно, реальності «третього і четвертого виду») заглушають смисли переданих повідомлень. Нескінченними анімованими банерами стали уривки з телевізійного виступу Джорджа Буша, відеокадри з Усамою Бен Ладеном, виступи Трампу і його «битва» з Байденом. У такому символічному просторі домінує культ симулякру, що як ми зазначали вище, створює ілюзію ясності того, що відбувається. Як зазначає Ж.Бодрійяр: «...світ, відображений камерою, – вже не той, яким він був раніше. Він змінюється в той самий момент, коли його фотографують. Велика таємниця – дізнатися, що таке світ, який отримав право на свій

образ. Це вже не природний світ, а щось інше – надприродне, ірреальне. ... Я думаю, що будь-яке зображення – частково обманка. Гра видимістей і бачення. <Причому> ... не обманка у чистому вигляді, але якась гра обманки і реальності. Не реальність, яка грає з симулякром, а симулякри, що грають самі з собою, – і тому відсилають до чогось іншого» [14].

Відповідно до політики, як прояву людської діяльності, залучаються нескінченні ланки комунікативного ланцюга, що одночасно з невизначеними шляхами поширення інформації викликає одержимість такими заходами, як захист від грипу, насильства, комп'ютерних вірусів, іншими словами, подібним чином народжуються нові міфологічні монстри. Боротьба зі спамом як в Інтернеті, так і в соціокультурному середовищі пов'язана із тим, що для споживача аудіореклама в метро, рекламні щити на шосе, макулатура в (невіртуальній) поштовій скриньці стають несанкціонованим впливом. Але споживач тут безсилий, оскільки ланцюжки поставок спрямовані на пробудження віртуальних потреб багат шарової дійсності, багаторазово пережитої власної смерті. Це і є складові конструювання гіперреальності, яка стає механізмом політичного маніпулювання у мережевому суспільстві.

Розвиток мережевих інформаційних технологій надає процесам знакової динаміки глобального характеру, що проявляється у наступному:

1) з одного боку, інформаційне суспільство знаходить небачену раніше свободу, єдність у різноманітті, динамізм розвитку, але, з іншого боку, суспільство відчуває вразливість перед новими руйнівними факторами і різними соціальними відхиленнями. Ці фактори отримують у політичному просторі нові стимули і можливості, і їх прояви різноманітні: від стандартизації культурних цінностей до хакерства, від міжнародного тероризму до поширення маніпулятивних технологій і таке інше.

2) у глобальному комунікаційному просторі інша якість життя вивільняє величезну кількість можливих ресурсів для «політичної творчості». У результаті, нові символічні форми репрезентуються у різних формах інновацій та комбінацій. Специфіка сучасної ситуації полягає в тому, що, виходячи з дому, вмикаючи телевізор, виходячи в Інтернет, ми часто не знаємо; у який світ символів потрапимо, тому ми змушені ментально орієнтуватися у цьому світі, спираючись на наявні знання про значення, що дає додатковий імпульс у політичному маніпулюванні;

3) у силу вищесказаного, формування індивідуального світогляду сучасної людини значно легше піддається цілеспрямованому впливу, в тому числі політичному з боку соціальних інститутів і малих груп.

Отже, результатом впливу сучасних мережевих інформаційних технологій на політичні процеси стають умови політичного маніпулювання, що змінилися. У сучасному світі, формуючи власну реальність, людина реалізує свій спосіб бачення світу, але мережеві комунікації у свою чергу впливають на людину через створення нових символічних форм, таких як гіперреальність, де ідея (а не сама річ стає ключем впливу на людську свідомість на різних рівнях (індивідуальному, міжгруповому, масовому). У суспільстві виробляється зовсім інший рівень активності соціальних контактів (і міжіндивідуальних, і міжгрупових), що передбачає нові обсяги та інтенсивність процесів маніпулювання.

Таким чином, на тлі формування глобального комунікаційного простору принципового значення набуває знання механізмів політичного маніпулювання.

Дослідження виконано за фінансової підтримки РФФД та EICI в рамках реалізації наукового проекту № 20-011-31100

Примітки.

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М.: Медиум, 1995. 323 с.
2. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа / Пер. с фр. М. М. Федоровой // Поэтика и политика : альманах Рос.-фр. центра социологии и философии Ин-та социологии РАН. М. ; СПб.: Алетея, 1999. С. 193-226.
3. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности // Социо-Логос. 1991. С. 39-50.
4. Венцель С. В. Политическое влияние СМИ: возможности и перспективы // Социально-экономические исследования, гуманитарные науки и юриспруденция: теория и практика. 2015. № 4. С. 103-106.
5. Грибовод Е.Г. Дискурс Soft power и медиатизация политики как коммуникативные стратегии ШОС // Soft power: теория, ресурсы, дискурс / под ред. О.Ф. Русаковой. Екатеринбург: Издательский Дом «ДискурсПи», 2015. С. 263–276.
6. Друкер П. Следующая информационная революция образовательная // Образовательная политика. 2010. №1–2(39–40).

URL: sleduyuschaya-informatsionnaya-revolutsiya.pdf (дата звернення: 10.12.2020 р.).

7. Дубровский Е. Н. Информационно-обменные процессы как факторы эволюции общества. М.: МГСУ, 1996. 367с.
8. Евгеньева Т. В. Технологии социальных манипуляций и методы противодействия им. СПб.: Питер, 2007.
9. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. М.: Логос, 2000. 304 с.
10. Ишменев Е. В. Политический медиадискурс: теория и национальные модели. Екатеринбург: «Дискурс-Пи», 2012. 128 с.
11. Кастельс М. Россия и сетевое общество/ М.Кастельс, Э. Киселева // Мир России. 2000. № 1. С. 23-51.
12. Кастельс М. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / под ред. В. Иноземцева. М.: Academia, 1999. С. 492-505.
13. Клягин С. В. Социальная коммуникация: созидание человека и общества // Вестн. РГГУ. 2007. № 1. С. 33-46.
14. Кулик И. Жан Бодрийяр: мир, запечатленный камерой, – уже не тот, каким он был в реальности // Артхроника. 2002. № 3. С. 86-88.
15. Маркелов К. В. Журналистика и власть: этика взаимоотношений, резервы взаимодействия // Вестник Московского университета. 2004. №1. С.46-49.
16. Почепцов Г.Г. Информационно-политические технологии. М.: Центр, 2003. 381 с.
17. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. М.: Аспект Пресс, 2000. 378 с.
18. Сайко Е. Л. Культурфилософский анализ СМИ: механизмы конструирования медиареальности. Томск, 2012. 159 с.
19. Саймон Дж. Кто в овечьей шкуре? Как распознать манипулятора? М.: Альпина Паблишер, 2014. 190 с.
20. Симонян Р. Два информационных пространства: Информация и власть / Р. Симонян, Т. Кочегарова // Власть. 2003. № 1. С. 18-32.
21. Тойнби А. Дж. Постижение истории : избранное / Пер. с англ. Е. Д. Жаркова ; под. ред. В. И. Уколовой ; науч. коммент. Д. Э. Харитоновича. М.: Рольф, 2001. 637 с.
22. Эко У. Полный назад! «Горячие войны» и популизм в СМИ / Пер. с итал. Е. Костюкович. М. : Эксмо, 2006. 592 с.
23. Lukianova N., Fell E., Shteynman M. Political memes in the 2018 presidential campaigns in Russia: dialogue and conflict // Empedocles-European journal for the philosophy of communication. 2019. T. 10. № 1. С. 71-86.

24. Gazizov R., Kalimullina R. The practice of language manipulation in the Russian media // Modern journal of language teaching methods. 2018. Volume 8 . Issue 11 , P. 909-913 .
25. Wodak R. Disorders of Discourse. London: Longman, 1996. 200 p.

Доніна І. О.¹, Хачатурова К. Р.²

ТВОРЧИСТЬ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ: ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ

*Творчість – це діяльність,
в якій розкривається духовний
світ особистості, це своєрідний
магніт, який притягує
людину до людини
Сухомлинський В. А.*

Зміни, які відбуваються у нашому суспільстві, відображаються і в шкільній системі Росії. Свого часу ще Алі ібн Абу Таліб, говорив, що: «Найбільше багатство – інтелект і наука, найбільше спадщина – гарна освіта, найбільша бідність – недолік знань» [1, С. 68]. Сучасна школа здійснює виконання трьох основних функцій: передачі новим поколінням накопиченого інтелектуального, історичного, продуктивного досвіду; соціального спостереження і адаптації дитини до взаємодії в суспільстві; творчого розвитку особистості учнів. Остання функція активно обґрунтовується у науковій і методичній літературі, оскільки стає очевидним, що без творчого підходу до навчання, спілкування, самореалізації в різних сферах життя інтелектуальний розвиток і практична діяльність не тільки знижують свою продуктивність, але і стають «мертвим вантажем», яким дитина не може скористатися в ситуації, що змінилася [2].

Сучасний світ являє собою безперервний потік інформації, трансформацій, що стрімко розвиваються, нововведень, соціально-економічних, культурних та інших змін. Якщо дитина не навчиться знаходити вихід у нових, незвичних ситуаціях, цивілізація перестане розвиватися та втратить цілісність і перспективність. А розвинути такі здібності можна лише за допомогою перебудови усієї системи освіти на основі інноваційних форм і змісту діяльності.

Потреба суспільства в інноваціях формується на основі соціальних запитів, які стимулюють пошук нових технологічних або наукових рішень і здійснюють їх апробацію у відповідній сфері життя.

¹ *Доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри технологічної та художньої освіти. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.*

² *Кандидат педагогічних наук, вчитель фізики ДБОЗ школа №129 Санкт-Петербурга.*

Кожна інновація є результатом свідомого рішення або ж серії послідовних рішень. Джерелом таких змін можуть бути зовнішніми (програми, закони, нормативні акти, інститути) або ж внутрішніми (прагнення до високих результатів, відкриття, особистісний та професійний ріст, потреба в розвитку і т.ін.). Експерти вказують на значний вплив інновацій на економічну, виробничу, освітню, культурну та господарську діяльність, що обумовлює необхідність ефективного і планового управління такими змінами.

Спроби класифікувати передумови для впровадження інновацій дозволили вченим виділити наступні показники (стимули) переходу до інноваційної діяльності:

- несподівані результати звичайної діяльності або подія (серія подій), яке призвело до значного успіху або, навпаки, до невдачі;
- невідповідність очікувань суспільства реальної ситуації;
- різкі зміни у виробничих потребах;
- зміни у структурі галузі;
- зміни у цінностях людей;
- нові знання або напрями (галузі) знань, які вимагають передачі або розкриття і т.ін. [5].

Необхідність вивчення можливостей підтримки продуктивності праці, ефективності підприємницької діяльності, виробництва, реалізації товарів і послуг, виплати заробітної плати працівникам і т.ін. мотивує компанії створювати інноваційні форми роботи, впроваджувати нові методи роботи (у тому числі віддалені), активно користуватися Інтернетом, форумами, соціальними мережами, освітніми та фінансовими платформами і т.ін.

При цьому найважливішим завданням освіти на поточному етапі стає розвиток у школярів універсальних навчальних дій, сприяння розвитку творчих здібностей, освіченості, особистісних, професійних якостей і компетенцій учнів. Вирішення цих завдань можливе лише при зміні освітнього процесу за рахунок інноваційного підходу.

Такі заходи спрямовані на пошук і впровадження інновацій для підвищення якості діяльності, вдосконалення технологій і організації діяльності.

Дослідники виділяють серед основних складових інноваційного процесу:

- виявлення проблем у діяльності або ж продуктивності;
- планування та впровадження інновацій;
- організація та проектування інноваційної діяльності.

На сьогоднішній день усе частіше можна зустріти праці, спрямовані на розробку та реалізацію технологій для розвитку

творчості людини. Як зазначає Д.В. Мірошникова, подібне визначення є лише яскравою метафорою, оскільки феномен творчості, як процес придбання нового, раніше невідомого, якості, знання, світогляду, продукту не може бути пов'язаний з відомими, стандартними способами досягнення бажаного результату [4].

Творчість багатьма авторами пов'язується з проявом інтуїції, осяяння, нестандартними ідеями та діями, що приводять до того чи іншого позитивного результату. В аспекті освітньої діяльності таким результатом є інтелектуальний, духовний, соціальний, емоційний розвиток дитини, здатність проявити себе в якості компетентної, самодостатньої, гармонійної особистості [3].

М.М. Поташник визначає творчість водночас як процес, так і сам результат діяльності вчителя та його учнів. Основний зміст педагогічної творчості полягає у створенні людини, яка завжди унікальна та неповторна.

Можна виділити основні особливості та компоненти творчого процесу:

- створення чогось нового або значне перетворення раніше відомого;
- оригінальність і унікальність продукту своєї діяльності, та її результати;
- співвідношення творчості, самовираження [5].

Як важлива особливість професійної діяльності вчителя, творчість забезпечує можливість надійного вибору проблемної ситуації, так як педагог знаходиться у процесі рішення творчого завдання у визначені часові рамки (час на підготовку до навчання, несподівані ситуації в діяльності, швидкі рішення і т.ін.). Часткові результати діяльності вчителя втілюються в системі знань, умінь і навичок учня, його звичках, діях, для яких оцінка завжди відносна.

Сучасний учитель знаходиться в безперервному процесі самовдосконалення, постійного саморозвитку і самореалізації. Він повинен керуватися великою кількістю наукової інформації, вміти її обробляти і систематизувати.

Провідні фахівці у галузі педагогіки та психології відзначають, що багато в чому творчість – це фантазія, гра уяви. У зв'язку з цим, саме ігрові, діяльні, проблемні методи розвитку даної якості виявляються на практиці найбільш результативними. При цьому стає очевидним, що в сучасній школі має бути забезпечений не тільки творчий розвиток учня, але й творчий саморозвиток і самореалізація вчителя, який прагне сформувати неординарну, успішну особистість школяра, вкладаючи в нього свої сили і душу. Саме душевне, доброзичливе

ставлення, жвавий інтерес до особистості дитини сприяє прояву у педагога прагнень до пошуку нових форм взаємодії, до створення нових ігрових, навчально-пізнавальних, життєвих, ситуаційних завдань, у яких би найкращою мірою проявлялися та розвивалися позитивні сторони того, хто навчається [7].

Питання про розвиток творчості учнів і творчості вчителя не є окремими. Їх рішення полягає у забезпеченні продуктивного спілкування, вибудовуванні індивідуального, гуманного, діяльнісного шляху розвитку всіх учасників освітнього процесу. Іншими словами, забезпечуючи дитині підґрунтя для творчості, ставлячи перед ним нові, нестандартні задачі, вчитель розвивається сам, прагне використовувати нові методи, засоби, розширює свій кругозір, дивиться на світ того, хто навчається, і себе самого з різних сторін, часом відкриваючи все нові грані своєї особистості і особистості дитини. Тим часом, ряд авторів стверджують, що у традиційній школі відсутні необхідні умови для повної самореалізації і творчого зростання педагогів. Консервативний підхід до навчання та велика кількість вимог до організації навчання протягом тривалого періоду розвитку освіти призвели до того, що на сьогодні навіть творчий педагог, який активно вбирає і прагне реалізувати в своїй діяльності педагогічні інновації, стикається з труднощами методичного характеру, обмежувальними принципами нормативної документації, стереотипами навчання і виховання. Протиріччя формують зниження практичної і психологічної готовності вчителя до реалізації творчого підходу і впровадження інновацій.

Подібні властивості максимально відображаються у понятті «креативність», безпосередньо пов'язаному із нестандартністю ідей і дій, множинністю підходів до вирішення життєвих проблем і завдань, критичним переосмисленням реальності [4].

Узагальнення позицій провідних сучасних авторів (Г.О. Ігнат'євой, Т.К. Клименко, О.Л. Микільської та інших) дозволяє розглянути особливості творчості сучасного вчителя.

Мета нашого дослідження полягала у вивченні особливості та рівню прояву творчого підходу вчителями сучасної школи та у розробці основних рекомендацій із розвитку творчості вчителя у процесі професійного зростання та педагогічної діяльності.

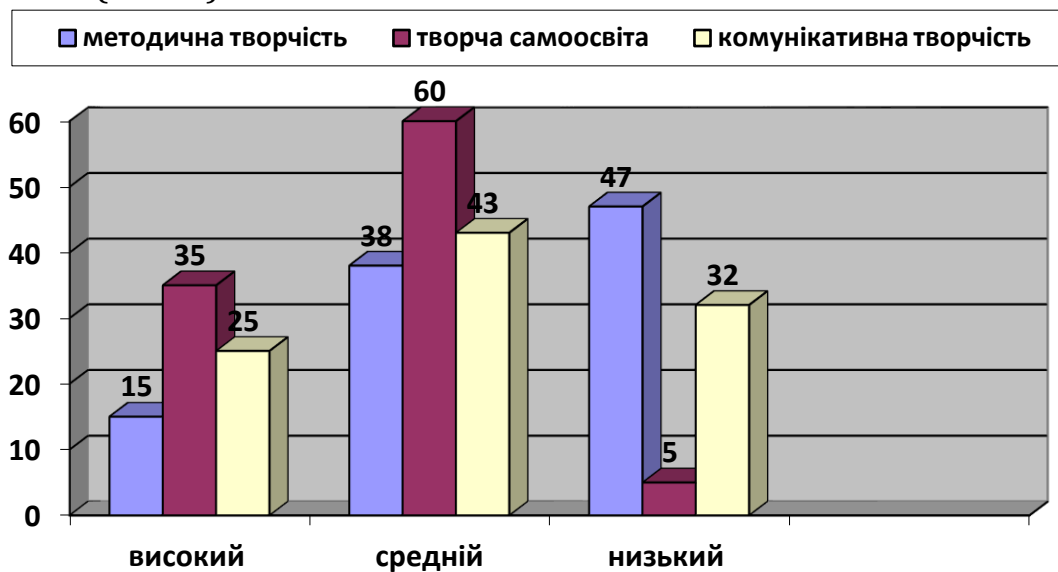
На підставі розроблених критеріїв і показників творчості сучасного педагога, ми створили та реалізували програму дослідження й оцінки рівня творчої самореалізації вчителів у сучасній школі.

В якості методів дослідження були використані:

- методика визначення творчої активності вчителя (автори: О.М. Ракитська, М.М. Кашапов);
- анкетування педагогів із питань самооцінки творчого потенціалу.

При цьому показниками творчої самореалізації були обрані: методична творчість, творча самоосвіта та комунікативна творчість.

Дослідження, що охоплювало 100 педагогів загальноосвітніх шкіл, показало, що, незалежно від специфіки навчального предмету, педагоги досить рідко «дають волю» власній творчості та креативності на уроках (Мал.1).

Мал.1. Рівні розвитку компонентів творчої педагогічної діяльності вчителів

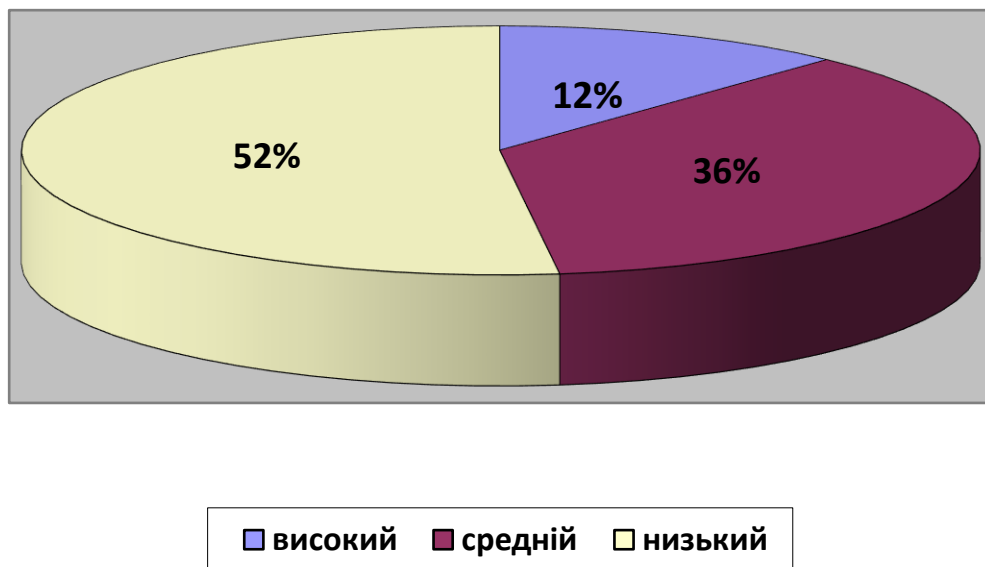
Як показує дослідження, найменш виражений методичний компонент творчості вчителя (15% – високого рівня і 47% – низького). При тому, що вчителі, у більшості випадків (35% – високий рівень і 60% – середній), готові до творчого саморозвитку і підвищують власний рівень творчої самоосвіти, вони рідко активно застосовують його при взаємодії з учнями та колегами (25% – високого та 32% – низького рівня), що говорить про невпевненість педагогів у підтримці та визнанні, ефективності та доцільності власних ідей та інновацій.

Узагальнення результатів методики визначення творчої активності вчителів показало, що велика частина педагогів (52%) дотримуються традиційних методик навчання та не виявляють значної активності (Мал. 2).

Низькі результати творчої активності вказують на відсутність у вчителів прагнення до подолання або вдосконалення звичних або

усталених стереотипів і способів викладання. Педагоги виявляють недостатньо власної творчої ініціативи або самостійності в ході вирішення професійних завдань.

Тим часом, 36% вчителів показали середні результати творчої активності, що вказує на наявність ознак креативності, творчого підходу до навчання, готовності до впровадження інновацій, а також на прагнення до самовдосконалення і самостійного проектування своєї професійної діяльності.

*Мал. 2. Рівні творчої активності педагогів
за методикою О.М. Ракитської, М.М. Кашанова*

Слід зазначити, що творчі вчителі постійно впроваджують інновації у власну діяльність, мають широкі уявлення про передовий педагогічний досвід, здатні критично переосмислювати його та формувати на цій основі власну траєкторію педагогічної діяльності та професійного саморозвитку.

Отримані результати зумовили необхідність розробки психолого-педагогічних умов для підвищення творчої самосвідомості і готовності до практичної реалізації свого потенціалу вчителями сучасної школи.

Слідом за І.О. Латиповою (Умановою), Н.В.Мартішіною і ін., ми виділили основні напрями становлення творчої самореалізації вчителя.

- Створення позитивного психолого-педагогічного мікроклімату у навчальному закладі, що сприяє обміну ідеями, спільному пошуку нових способів і шляхів реалізації освітніх стандартів і програм,

напрямів модернізації змісту і засобів навчання і виховання. Стимулювання розвитку творчості при цьому не може бути обмежене рамками традиційних методичних нарад, конференцій, семінарів та ін. Максимально сприяти саморозкриття творчого педагога будуть тематичні майстер-класи, конкурси педагогічної інноватики, педагогічні марафони і т.ін., де основною умовою успіху стане використання нестандартних підходів до навчання і виховання школярів.

- Цілеспрямована індивідуальна і колективна активність вчителя. У даному аспекті перспективним є створення у школі єдиної програми творчого розвитку, де всі учасники освітнього процесу налаштовані на досягнення спільної мети: оновлення освітнього простору, створення сприятливих умов для творчого саморозвитку як кожного вчителя і кожної дитини, так і установи в цілому. У зв'язку з цим варто звернути увагу на інформаційне, цифрове оснащення; проведення творчих конкурсів і заходів, тематичних вечорів, тижнів і т.ін.; створення медіацентру, та формування іміджу, атмосфери співтворчості і соровитку і т.ін.
- Формування внутрішньої свободи особистості педагога на підставі розвитку системи цінностей і переконань сучасного світу, в якому пріоритет віддається креативним ідеям, новим розробкам у будь-якій сфері, відкритій взаємодії та самореалізації особистісного потенціалу в рамках діяльності, що цікавить.
- Рефлексія як основа самооцінки, самосвідомості, визнання педагогом власних перспектив, потенціалу та слабких сторін; проектування на основі рефлексивного мислення власного шляху розвитку і професійного росту.

Новий професійний стандарт викладання містить досить суперечливі вимоги. З одного боку, обґрунтовується роль педагога в розвитку особистості школяра і підвищенні інтелектуального, духовного, професійного потенціалу країни; з іншого – вимоги до професійної компетенції вчителя настільки розширені, що часом навіть талановитий учитель, не може їх повністю реалізувати.

Педагог відповідає за виховання гармонійно розвиненої покоління, він повинен бути прикладом для інших, проявляти не тільки духовну і моральну культуру, але й творчі, організаторські здібності, вносити гідний вклад у підготовку компетентних, ефективних фахівців у різних сферах діяльності.

Учитель сьогодні – не тільки досвідчений педагог, але і людина, яка поєднує в собі різноманітність освітніх ролей, що виявляє свій

стиль, своє творче кредо, свої способи саморозвитку і самореалізації в цьому розмаїтті педагогічних ролей. Як відзначають автори останніх психолого-педагогічних досліджень, сучасній школі потрібен педагог, який зможе надихнути, захопити школярів своїм предметом, пробудити у них прагнення до глибокого пізнання законів життя і навколишнього світу, культури, історії, економіки і т.ін. А це може зробити тільки непересічна особистість, що володіє не лише великими та всебічними знаннями, але і найважливішими особистісними якостями успішної сучасної людини, наставника, помічника, провідника у світі життєвих труднощів і проблем.

У подібному середовищі природним чином буде формуватися творчість і нові освітні результати. Для досягнення максимальної ефективності даного процесу необхідно адекватним чином формувати зміст освіти, вибирати освітні технології, розробляти компоненти психолого-педагогічного середовища як простору розвитку особистості.

Облік даних рекомендацій і створення єдиної, відкритої, інноваційної, освітньої системи дозволить:

- забезпечити мобільність, швидкий доступ до інформації;
- полегшити отримання якісної освіти;
- підвищити рівень грамотності у країні;
- знизити емоційне навантаження на педагогів, надавши великі можливості для самоосвіти і наукової діяльності;
- забезпечити індивідуальний підхід до кожного що навчається, використовуючи наочність і доступність результатів кожного і наявність зворотного зв'язку;
- підвищити мотивацію школярів до навчання в зв'язку з появою нових методів і технологій навчання, різноманітністю їх використання і т.ін. [6].

Примітки.

1. Али-заде, А. А. Али ибн Абу Талиб // Исламский энциклопедический словарь. М. : Ансар, 2007. С.
2. Захарова М. А., Мезинов В. Н., Нехороших Н. А. Актуализация проблемы профессионально-личностного развития педагога // Современные наукоемкие технологии. 2020. № 6-1. С. 127-131. doi 10.17513/snt.38081.
3. Клименко Г. А. Развитие творческого потенциала будущего учителя // Язык и мир изучаемого языка. 2014. № 5. С. 203-207.

4. Никольская О. Л. Обеспечение успешного развития творческого потенциала современного учителя перехода к новой школе // Роль личности учителя в решении главных задач новой школы : Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, Томск, 30 марта 2011 года. Томск: Томский государственный педагогический университет, 2011. С. 328-331.
5. Соколова И. Ю., Грицкевич Н. К. Личностный потенциал человека и его развитие в образовательном процессе, жизнедеятельности // Наука и инновации - современные концепции : Сборник научных статей по итогам работы Международного научного форума, Москва, 02 февраля 2020 года / отв. ред. Д.Р. Хисматуллин. М.: Инфинити, 2020. С. 47-58.
6. Фрицюк В. А. Формирование мотивации профессионального саморазвития будущих педагогов в творческой образовательной среде вуза // Вісник Вінницького політехнічного інституту. 2016. № 6(129). С. 107-114.
7. Шерайзина Р.М., Дони́на И.А., Хачатурова, К.Р. Развитие творческого потенциала обучающихся основной школы средствами предметов естественнонаучных циклов // Проблемы формирования учебно-воспитательного процесса: коллективная монография. М.: Перо, 2017. С. 54-76.

Федіна О.В.¹

ПРИРОДА ТА СЦЕНАРІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ОЧІКУВАНЬ В ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

*Якщо утопіями обіцяно відчутний найкращий варіант,
значить, він був об'єктивно реально можливим.*

Ернст Блох

Тюбінгенське введення до філософії

Без сумніву, нові цифрові медіа істотно змінюють багато аспектів політичного, соціального, культурного та економічного життя людей по усьому світові. Цифрові технології (електронна пошта, обмін файлами, мобільні телефони, онлайн-ігри, електронна комерція, системи GPS, тощо) дедалі перетворюються на прийнятні та звичні явища і стають частиною нашої соціального та особистого життя [8, С. 9-11]. Інтернет з'єднує мільйони людей по всьому світу, що відображає тенденцію до остаточного ствердження різноманітності культур та ідей. Це дозволяє людям зустрічатися один з одним і поза традиційних матеріальних меж простору і культури. Сьогодні відбувається справжня революція – зміщення культури до комп'ютерних форм виробництва, поширення і комунікації. Ця культура незмінно визначається як цифрова культура, або ж кіберкультура, Інтернет-культура, інформаційна культура тощо. Цифрова культура – це вираз норм, цінностей і очікуваного способу життя у зв'язку з постійно зростаючою комп'ютеризацією і діджіталізацією суспільства [9, С. 63-75]. Цифрова культура – це, за великим рахунком, сукупність усіх способів використання цифрових медіа та технологій у повсякденному житті. Молоді люди, особливо на Заході та у великих містах інших країн, випробували на собі пресинг нових медіа-технологій і глобалізації [10, С. 3]. Цифрова культура радикально змінилася за останні роки. Обсяг інформації, необхідний для «грамотності» в середовищі, багатому технологіями, постійно змінюється та невпинно зростає.

Суб'єкти цифрової культури щоденно використовують і постійно створюють нові цифрові медіа-продукти (або «товари цифрової культури»), такі як цифрові зображення, пісні, відео, фільми та комп'ютерні ігри. Товари цифрової культури можна легко відтворювати і легко поширювати, що дозволяє споживачам спільно

¹ Аспірантка кафедри філософії, культурології та соціології. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.

«створювати» продукти. Цифровий ремікс культурних товарів включає в себе вибірку, маніпулювання і випуск [12, С. 4]. Поширення смартфонів призвело до появи культури чату, яка є хорошим прикладом подвійних ігор у цифровій культурі, заснованих на технологічній зумовленості спілкування. Хоча термін «технологія» використовується інтуїтивно, про природу технологій відомо небагато. Через нечіткості цього терміну в дискурсі відсутнє загальноприйняте визначення, і в ньому переважає або контекстно-орієнтована, або ж цільова перспектива.

Трансформації, які зазнає соціокультурна сфера у зв'язку з повсюдним поширенням цифрових технологій, у сукупності з загальносоціальними, економічними, екологічними змінами, пандемією, можна віднести до стресових, кризових ситуацій. Подібні періоди трансформацій завжди актуалізують питання про майбутнє людини зокрема і суспільства в цілому. Проблема соціокультурного очікування набуває нового звучання, оскільки не достатнє вивчення природи цифрової культури значно ускладнює прогнозування її розвитку.

Очікування, що виникають у людини при взаємодії з цифровою культурою, часто засновані лише на сформованому у неї розумінні традиційної культури. Цифрова культура може бути віднесена до традиційного розуміння культури як «системи цінностей, об'єднуючих суспільство в певну епоху і при певному рівні розвитку в ньому суспільних відносин» [4, С. 233-234]. Тоді як цифрове середовище, зокрема Інтернет-простір, має властивість стихійного розвитку.

Ситуативні диспозиції є передбачення щодо того, що сприймається як даність. Очікування – це наслідки, які ми передбачаємо у нашій поведінковій взаємодії з ситуацією. У цьому сенсі, як умови, ситуація так і очікування є взаємопов'язаними. Ситуації – це характер і здібності реальності, які сприймаються; а вже очікування більш стосуються наших дій щодо цієї реальності. Ситуація визначає, що буде відбуватися, а очікування – це наступний результат наших дій. Очевидно, що ситуації і очікування взаємопов'язані, так як різні результати, очікувані від наших різноманітних поведінкових потенціалів, залежать від розуміння відповідних ситуаційних диспозицій і здібностей. Очікування визначають для нас наслідки наших дій і, отже, є всеосяжними: з нашої точки зору вони припускають схильність і силу речей. Будь-які очікування, так чи інакше, лежать у основі взаємодії між нами і нашим світом.

Звернувшись до К. Поппера, відзначимо, що очікування часто ототожнюється зі знанням і в меншій мірі з віруванням, які

розглядаються у автора в контексті проблеми індукції. Первинна ідея про природу очікування тут пов'язана з попереднім досвідом, з «повторюваних спостережень» [5, С. 14], на підставі якого формується уявлення про закономірності і майбутні події. К. Поппер, який фактично ототожнив суть очікування і знання, визначив і наявність у останніх не тільки випереджаючий характер, але і включеність у життєдіяльність суб'єкта/об'єкта пізнання. К. Поппер, як і Е. М. Форстер, не ототожнює очікування і віру, відзначаючи, що «віра» – більш значний термін, що має на увазі «усталені» думки, і спільність інших очікувань.

У свою чергу, Роберт К. Мертон першочергово пов'язує очікування не з поняттям «знання», а з міфологічним пророцтвом, що самовиконується. Апелюючи до ідей соціолога У.А. Томаса, Р. Мертон говорить про першорядну важливість віри, впевненості, переконаності у сприйнятті людиною тієї чи іншої події. Таким чином, у зв'язку із поняттям «очікування» знову, як і у К. Поппера, виникає поняття «переконання», яке «тісно пов'язане з очікуванням» [5, С. 74].

Побутове очікування супроводжує будь-яку діяльність людини, проте, коли ми говоримо про цифрові очікування, виникає питання – в який саме момент вони з'являються і чим це ця поява зумовлена. Цифрові очікування, тобто очікування, пов'язані виключно із технологічною сферою, її розвитком і компонентами, формуються в умовах існування інформаційного суспільства. Важливим тут є питання співвідношення знання, тотожного, але не рівного очікуванню, і інформації. Цифрові очікування можуть представлятися раціональним і за своїми епістемологічними характеристиками, близькими до прогнозів, у тому випадку якщо суб'єкти діють, на підставі обґрунтованих і систематизованих знань про різні явища об'єктивної реальності. У тому випадку, якщо соціокультурні процеси і приватні вчинки визначені інформаційними потоками, різного ступеню достовірності, цифрові очікування також будуть відрізнятися в контексті епістемологічної значущості. Цифрові очікування часто посилюють поведінкові прояви у віртуальному середовищі, але ті ж самі очікування також можуть їм і сильно протидіяти.

Поняття «очікування» зазвичай пов'язують із соціальною роллю індивіду, яка взагалі-то є «поведінкою, яка очікується від людини, що займає певний статус» [3, С. 537]. Дослідник обговорює рольові очікування батька, священика чи вчителя як очікувану поведінку осіб, які виконують ці ролі. Логічно буде розділити дві концепції, щоб показати окремі функції особистості, ситуації, очікувань і ролей. Ролі в психологічному полі – це поведінкові потенціали, мотиваційні

компоненти, або диспозиції ситуації, що сприймаються. Коли ми сприймаємо поліцейського, то ми сприймаємо диспозицію його ролі (це те, що зазвичай мається на увазі під рольовими очікуваннями). Цифрова ж середовище породжує ситуацію, в межах якої соціальна поведінка поміщається у контекст нашої особистості, мотивацій, психологічної дистанції, когнітивної рівноваги і сприйняття людини, соціокультурних значень і цінностей (культурна матриця), ролей і статусу, а також цифрових очікувань. Іншими словами, на фундаментальному рівні опис соціальної поведінки, що наведений тут, є інтегральним, об'єднуючим нашу біологічну психологічну та соціокультурну природу.

Одного разу встановлена буденна рутина включає в себе набір звичок, які фактично звільняють людей від тягара обмірковування кожної дії, вибору моделей та сценаріїв поведінки, відповідних тому, чи іншому набору очікувань і схильностей у кожній із безлічі повсякденних ситуацій, з якими вони стикаються. Кожна соціальна рутина звільняє наш розум для творчого мислення і очищає наші ментальні колоди від емоційної залученості, яку тягне за собою прийняття рішення про кожну дію *de novo*. Разом вони забезпечують владі та населенню передбачуваний порядок і об'єднують людські особистості, ситуації, поведінкові установки та очікування. Таким чином, соціальні рутини складають поведінковий і діалектичний баланс між людьми та оточуючим світом. Однак, цифрове середовище, зокрема Інтернет-простір, має властивість і власного стихійного розвитку. Таким чином, порушення звичного розпорядку означає, що ми більше не уявляємо цю ж саму ситуацію так, як і раніше. Відповідно, масові очікування від цифрових розваг, загалом, повинні бути скориговані, а наші власні очікування і сприйняття також повинні бути перероблені заново, оскільки ми відчуваємо наслідки змін нашої поведінки [14]. Іншими словами будь-яка зміна в цифровому середовищі веде до того, що необхідно буде розробити нову взаємну структуру цифрових очікувань, що, в свою чергу, призведе до нової ескалації взаємного конфлікту до тих пір, поки знову в процесі інтерактивної взаємодії що не буде сформовано новий розпорядок поведінки.

Цифрова культура завжди відсилає дослідників до масовості, а масова культура в наш час демонструє виняткову поширеність, тотальність, глобальність, а також постійне збільшення кількості споживачів культурних продуктів, тобто «людей, що очікують». Про феномен її існування необхідно говорити як про основний спосіб існування культури на даний момент. Ця особливість культури часто

потрапляла до проблемного поля гуманітарних наук і не тільки наприкінці ХХ століття. Однак, незважаючи на те, що проблема виникла ще у двадцятому столітті, її найбільш явна актуалізація відбувається саме в нашу епоху. З плином часу та значним поширенням досягнень науково-технічного прогресу цифрове середовище все частіше починає включати в себе різні, в тому числі релігійні, сакральні установки і цінності. А разом з цим і сукупність соціокультурних очікувань людей, пов'язаних з цими сферами буття, починає занурюватися до цифрового середовища.

При цьому вельми показовий факт: подібний простір не тільки «охоче» сприймає соціокультурні настрої попередніх поколінь, що проєціються на нього, але й активно породжує нові власні «цифрові очікування». Адже зв'язок очевидний: «цифрова» культура породжує «цифрова» людина», яка, і свою чергу, активно породжує «цифрові очікування». Отже, сучасну цифрову культуру треба розуміти як, новітню окрему сферу переважної «участі» мас у культурному житті, а не тільки як певний рівень в системі соціокультурних очікувань. Процеси, що відбуваються в соціокультурній сфері, наочно демонструють трансформацію, деформацію, цифровізацію звичних культурних форм і соціальних процесів, а також, і пов'язаних з цими категоріями, соціокультурних очікувань. Складний та суперечливий процес трансформації традиційних ціннісних установок, який ми спостерігаємо, дозволяє говорити про те, що цифрова культура може розумітися як сукупність унікальних (особливо у порівнянні з попередніми культурними парадигмами), методик дослідження індивідом соціокультурної реальності, навколишнього світу, і перш за все світу «цифри». «Цифрові очікування» людини це, перш за все, спосіб її соціалізації та адаптації до цифрового середовища, яка не завжди тільки деконструє традиційний контекст, а частіше перетворює його в іншу форму, очікування від дотику з якою обмежуються лише межами людської фантазії. Ж.Бодрийяр у цьому контексті говорить про «культурну перепідготовку», про нагальну необхідність «оновлювати кожен місяць і кожен рік свій культурний арсенал» [1], тобто, кожен індивід, так чи інакше включений у простір масової культури, змушений постійно «оновлювати» свої установки відповідно до тих, що диктує масова культура, щоб не бути геть виключеним з соціальної реальності.

Парадигми традиційної культури часто втрачають свою значущість і актуальність при переході культури у «цифровий вимір». А значить, усі ті соціокультурні очікування, які формувалися у «доцифрових» умовах переживають своєрідне *la condition postmoderne*,

відриваючись від колишніх значень і поповнюючись новітніми сенсовими дискурсами. Тобто ми можемо припустити, що цифрове середовище замість очевидних і поверхневих маніпулятивних технологій, використовує більш приховані, так, наприклад, виникнення тих чи інших соціокультурних очікувань у цьому випадку ніяк не піддається рефлексії. Людина, чекаючи від цифрового середовища особливої сукупності умов, певного типу символічної діяльності, нормативності взаємодій, що властиві, перш за все, традиційному культурному середовищу, стикається з тим, що звичні патерни поведінки вже недоречні. В умовах постійних політичних, соціальних маркетингових та інших спроб формування певних соціокультурних очікувань, актуалізується необхідність максимально об'єктивної оцінки образів і установок, зберігання тих моральних норм і ціннісних установок, які є адекватними суспільству і культурі у певну епоху.

Цифрова культура породжує соціокультурні очікування і установки, які представляють собою варіації традиційних колективних форм спілкування та взагалі буття людини. У такому випадку стає більш явною міфологічна природа текстів цифрової культури, яка проявляє себе у нестачі рефлексії, базисної прагматичності і в рамках встановленої суспільної необхідності суспільної свідомості, актуалізації архетипічної матриці, апелюванні до сфери колективного несвідомого. Потреба несвідомого у наочній демонстрації своїх очікувань очевидна, оскільки людській психіці властива «загальна потреба в тому, щоб світи узгоджувався з нашими очікуваннями» [5].

Колективні соціокультурні очікування одночасно виражаються і в символічних образах цифрової культури, а також можуть бути нею народжені, але оскільки символ – це соціокультурна форма, яка вказує на сенси, що лиши маються нею на увазі, а не присутні тут і зараз, то найбільш очевидним стає естетичний аспект проявів цифрової культури.

Соціокультурні очікування людини найчастіше визначаються і тими сакральними якостями, якими володіють самі різні об'єкти, явища, процеси, відношення, вчинки, що можуть бути об'єднані терміном «сакральний код». Звернені до сфери несвідомого елементи цифрової культури завжди оперують символами, як простими маркерами, що сприймаються інтуїтивно. При цьому символ слід розуміти в рамках соціокультурного, історичного і економічного контекстів. Таким чином, ми приходимо до необхідності поняття «сакрального коду» як складної усталеної символічної конструкції, яка є одним із інструментів ідентифікації та самоідентифікації.

Незважаючи на формування прагнення до досконалого «Я», архетип і сакральний код, як його прояв, перш за все, є комплексним фундаментом, або основою їх загальнозначущих соціокультурних матриць, без яких неможливе колективне життя людей і формування простору їх очікувань. Сакральні коди зумовлюють виникнення думок, ідей людини, у рамках заданої колективної потреби, через те, що саме вони постають матрицею колективного досвіду і направляють типові колективні форми для створення індивідуальних уявлень. Сукупність сакральних кодів являє собою «матрицю нумінозного», в якій соціокультурна реальність є продуктом їх взаємодії, особливих взаємин з сакральною периферією. «Співпадіння» людини з цієї «матрицею» і створює той «нумінозний досвід», пов'язаний із інтенсивним переживанням трансцендентальних явищ. Включення нумінозного до простору культури дозволяє суспільству функціонувати успішно [6]. Сукупність цих переживань становить феномен сакрального коду, який виражається у підсумку через систему релігійних установок, форм і релігійного досвіду, що дозволяють у результаті індивіду здійснювати рефлексію колективного досвіду.

Цей досвід складається з особисто значущих подій, які усвідомлюються людиною, але не належать їй, і також є колективним, а тому несе в собі глибинний сенс. Так, одна з найважливіших сакральних категорій «Бог» виникає в межах колективного досвіду і висловлює неусвідомлене прагнення людини стати досконалим «Я», яке проявляється в сукупності індивідуальних і колективних установок. Архетипічні образи демонструють вибудовування людиною через сакральний код всередині несвідомого певні пріоритети сходження до досконалого «Я».

Сучасна культура виявляє тяжіння до різноманітних сценаріїв експлуатації сакрального коду, до впливу на несвідоме шляхом впровадження цих кодів в кінцевий соціокультурний продукт. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій дозволив індивіду розширити можливості в досягненні соціальної та культурної реальності, а також створив нові умови для трансляції культури. Про феномен масової культури необхідно говорити як про основний спосіб існування культури на даний момент. Вона повинна розумітися як сукупність унікальних, у порівнянні з попередніми культурними парадигмами, методик дослідження індивідом соціальної реальності. Спосіб соціалізації проявляється в конструкціях індустріально сформованого «масового суспільства. Ж. Бодрійяр в цьому контексті говорить про «культурну перепідготовку»: «оновлювати кожен місяць і кожен рік свій культурний арсенал» [1, С. 134], тобто, кожен індивід,

включений у простір масової культури, змушений постійно «оновлювати» свої установки у відповідності з тими, що диктує масова культура, щоб не бути виключеним з соціальної реальності.

Незважаючи на те, що масова культура продовжує виконувати такі функції як адаптація, комунікація [13], соціалізація, і так далі, підміна соціальної і культурних реальностей призводить до деформації світовідчуття, і психоемоційного перевантаження індивіда. Основною функцією масової культури є її можливість адаптувати людини до існування в соціумі, здійснення ціннісної орієнтації за допомогою маркованого користування. Цей рівень культури відображає естетичну диференціацію потреб таким чином, що споживання благ сприяє закріпленню даних взаємин.

У наш час існує безліч спеціальних прийомів, які можуть впливати на колективну свідомість, основною з яких вважається використання комунікативних технологій, що дозволяють прямолінійні стратегії влади замінити прихованими, а «управління» – «спокусою» [2]. Під впливом стереотипів масової культури формуються ціннісні та культурні установки індивідів. Ці установки є різновидом типових колективних форм уявлень. Міфологічна зумовленість текстів популярної культури проявляється в нестачі рефлексії, базисної прагматичності, а також актуалізації архетипічної матриці, яка апелює до сфери колективного несвідомого. Спільність «маси» неможливо відокремити від поняття «колективного несвідомого», так як культурна обумовленість текстів масової культури [19] виявляється у дотриманні певних моделей і прагненні до відтворення їх у безальтернативних варіантах.

Масову культуру можна з повним правом назвати «сучасної міфологією», з усіма притаманними їй ознаками і функціями. Як міф ніколи не сприймається лише легендою або казкою, а завжди вважається реальним, так і інформація, яку людина засвоює, в процесі взаємодії із засобами масової комунікації та елементами цифрової культури, часто є куди більш переконливою і правдивою у порівнянні з подієвою повсякденністю. Тобто, можна сказати що «цифрова картина світу» та властиві їй соціокультурні очікування в якійсь мірі завжди будуть міфологізовані. К.Г. Юнг спеціально зазначав, що «ненаправлене мислення» маси незмінно звертається до міфу і його похідних, є сукупністю образів і «рефлексів», орієнтованих на «можливість якогось ще більш широкого, більш високого сенсу за межами нашої сьогочасної здатності сприйняття і натяк на такий сенс» [7, С. 278].

Міфологічні образи і форми, функціонують у самій глибині колективних уявлень, транслують імпліцитні смисли, і сприймаються як апріорні догмати. Вони являють собою загальнозначущі символи і знаки, взагалі «притаманні будь-якій міфології» [16]. Аналізуючи сновидіння, К.Г. Юнг виявив у них окремі сюжети, які відсилають до матриці архетипів, що визначають типові колективні форми для індивідуальних уявлень. Масовість цифрового середовища провокує ослаблення психологічної надбудови, і як наслідок, актуалізує пласти несвідомого, загального для всіх людей. К.Г. Юнг, використовує для визначення «маси» поняття «колективного несвідомого», що є «психічним субстратом» [6, С. 90], яке обумовлює прояви архетипічних феноменів у масовій культурі загалом. Цифрова культура, звертаючись, перш за все, до маси через сакральні образи апелює до «колективного несвідомого», яке є фундаментом для формування загальнозначущих очікувань.

Таким чином, культура, що транслюється за допомогою мас-медіа [11], демонструє прояви архетипіки і архетипічно зумовлених соціокультурних установок, враховуючи той факт, що маса не є іманентною буттю людини. Сакральні архетипічні образи, які виникають або навмисно використовуються у виробництві продуктів цифрової культури транслують несвідомо обумовлені установки людської психіки у сферу соціокультурного очікування.

Технології масової культури, звернені в сферу несвідомого, завжди оперують символами, як простими маркерами що, інтуїтивно сприймаються [18]. Архетип є своєрідним «генотипом», початкової матрицею колективного духу, яка задає напрям мислення, також визначають вектор для формування певних колективних установок. Сакральний код у свою чергу – «фенотипом», способом реалізації заданих архетипом установок. Сакральність проявляє подвійну структуру: з одного боку, вона визначає поведінку людини, з іншого – завжди «одягається» у певний соціокультурний, історичний контекст.

У XX і початку XXI століття проблема кодифікації трансцендентних областей буття набула нового звучання. Науково-технічний прогрес, інформатизація, урбанізація, посилення процесів глобалізації та універсалізації [17], провокують гостру необхідність створення універсальної системи цінностей, яка була б розділена переважною більшістю його членів і була своєрідною «точкою опори» для формування і розвитку соціокультурних очікувань людини. [15]. Цифрова культура, незалежно від національного походження, завжди знаходила свої прояви у великій кількості різних форм. Властива усім видам мистецтва умовність заснована саме на тому, що художній образ

і реальності, які відображаються ним, не є тотожними. Сутність речей і форми їх прояву не зобов'язані збігатися, внаслідок чого деякі дослідники відзначають навіть «вбудовування» масової культури в класичне мистецтво.

У цифровому середовищі схильності індивіду до суспільства, груп або політики завжди пов'язані з її особистістю; і наша дійсна поведінка все одно є результатом поведінкових схильностей, обставин та очікувань. Таким чином, нестандартна соціальна поведінка тут не ігнорується, а просто розглядається як інший вид поведінки роду. Повсюдне поширення цифрової культури вносить коректування у структуру соціального очікування, переконань, усвідомлення і розуміння того, як інші будуть реагувати на нашу поведінку та дії, або ж грати свої ролі. Коли подібне очікування стає цифровим очікуванням, людина, у взаємодії з середовищем не тільки сприймає її як дистанцію по відношенню до себе, але також прагне усвідомити, як наша поведінка вплине на неї і що може чекати взамін. Ці цифрові очікування явно змінюють наші схильності, але то, як виявляється цей зв'язок, як вона у кінцевому підсумку впливає на соціальну поведінку, вимагає більш докладного аналізу соціальної поведінки.

Примітки.

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. М.: Культурная революция, 2006. 269 с.
2. Бодрийяр Ж. Соблазн. М.: Ad Marginem, 2000. 318 с.
3. Громов И. А., Мацкевич И. А., Семёнов В. А. Западная социология. СПб.: ООО «Издательство ДНК», 2003. С. 537.
4. Кузнецова Т. Ф. Цифровая культура // Знание. Понимание. Умение. 2018. №4.
5. Поппер К. Объективное знание : Эволюционный подход / Пер. с англ. Д. Г. Лахути; отв. ред. В. Н. Садовский. М.: Эдиториал УРСС, 2002. 384 с.
6. Юнг К.Г. Архетип и символ. М.: Ренессанс, 1991. 297 с.
7. Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов. Киев: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. 382 с.
8. Broeckman A. and Jaimes A. "Digital culture, art, and technology" //IEEE Multimedia, 2015. P. 9-11.
9. Deuze M., "Participation, remediation, bricolage: considering principal components of a digital culture" //The Information Society. 2006. vol. 22. no. 2.

10. Jöhnk J., M. Röglinger M. Thimmel and N. Urbach. "How to Implement Agile IT Setups: A Taxonomy of Design Options" //25th European Conference on Information Systems (ECIS). Guimarães, Portugal, 2017.
 11. Frith J. & Özkul D. Mobile media beyond mobile phones. *Mobile Media & Communication*. SAGE Publications. 2019. 27(3). P.293-302. URL: <http://dx.doi.org/10.1177/2050157919850405>
 12. Kagermann H., W. Wahlster and J. Helbig. Recommendations for Implementing the Strategic Initiative //INDUSTRIE 4.0: Final Report of the Industrie 4.0 Working Group. Federal Ministry of Education and Research. 2013.
 13. Natale S., Bory P. & Balbi G. The rise of corporational determinism: digital media corporations and narratives of media change. *Critical Studies in Media Communication*. 2019. 36(4). P.323-338. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/15295036.2019.1632469>
 14. Sanz-Menendez L., Cabello C. Expectations and Learning as Principles for Shaping the Future //Contested Futures. A sociology of prospective techno-science / Ed. by N. Brown, B. Rappert, A. Webster. London, N.Y.: Routledge, 2016, P. 229-250.
 15. Slobodian Q. The poverty of Globalism, Politics, Religion & Ideology. 2019. №20(2). P.249-251. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/21567689.2019.1583854>
 16. Tobias R. From Mythology to Myth: The Courage of Poetry. *MLN*. 2017. №132(5). P.1170-1185. URL: <https://muse.jhu.edu/article/686874>
 17. Uppal C., Sartoretto P. & Cheruiyot D. The case for communication rights: A rights-based approach to media development. *Global Media and Communication*. SAGE Publications. 2019. №15(3). P.323-343. URL: <http://dx.doi.org/10.1177/1742766519871686>
 18. Xin X. Book Review: Willing Collaborators: Foreign Partners in Chinese Media. *Global Media and Communication*. 2020. №1. P.1-3. URL: <http://dx.doi.org/10.1177/1742766520912176>
- Wilken R. Communication infrastructures and the contest over location positioning // *Mobile Media & Communication*. SAGE Publications. 2019. №7(3). P. 341-361. URL: <http://dx.doi.org/10.1177/2050157919847503>

ГЛАВА 5. ЛЮДИНА МАЙБУТНЬОГО: МРІЇ ЗА МЕЖАМИ ДІЙСНОСТІ

Лосєв Д.В.¹

ПОСТЛЮДИНА. ОБРАЗ ЛЮДИНИ МАЙБУТНЬОГО В ФІЛОСОФІЇ ТРАНСГУМАНІЗМУ

«Я ходив по поверхні Сонця, я спостерігав події настільки дрібні і настільки швидкі, що вони практично не траплялися зовсім. <...> Найрозумніша людина на світі є не більшою загрозою для мене, ніж найрозумніший терміт».
Х/ф «Хранителі» (реж. Зак Снайдер, 2009 р.)

З самого зародження людської цивілізації, з самих витоків і початку формування філософської, а за нею і наукової думки людина намагалася зазирнути у майбутнє, представити те, якою вона стане у підсумку важкого процесу приборкання та перетворення своєї природи. Результатом таких досліджень стали численні концепції людини майбутнього – сукупні образи, побудовані на уявленні про розвиток людського ества і про якості, що виступають найбільш бажаними та здобуваються у процесі такого розвитку.

У ХХІ столітті наука давно здобула інституційну форму, всілякі технології проникли на кожен рівень людського життя, а ми самі все більше занурюємося в нове, штучно створене середовище проживання – цифрове, та віртуальне. Сьогодні найбільшого поширення (не без допомоги різноманітних жанрів масової художньої культури: літератури, кіно, відеоігор) отримують образи людини майбутнього,

¹ Аспірант кафедри філософії, культурології та соціології. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.

що концентруються в єдиній категорії, яка носить назву трансгуманізм – на честь однойменної філософської концепції, яка є важливішою складовою цього унікального антропофутурологічного феномену. Розуміння ідей, зосереджених у трансгуманістичному полі, дозволить побачити страхи і надії сучасної людини, що стоїть перед обличчям викликів навколишнього середовища, та оцінити характер його уяв, які націлені у майбутнє.

Вперше термін «трансгуманізм» був використаний англійським біологом Джуліаном Хакслі. У своїй книзі «Нові пляшки для нового вина» він пише про те, що «людський вид може, якщо побажає, перевершити себе» [13, С. 17]. При чому, це буде відбуватися не просто час від часу, індивідуально в одному випадку, індивідуально в іншому, а загалом. Прихильникам цієї ідеї дуже потрібно мати особливу назву для цієї віри. Можливо, саме слово «трансгуманізм» для цього буде самим доречним, оскільки у цьому випадку людина не тільки залишається людиною, але й перевершує саму себе, усвідомлюючи нові можливості своєї природи, які зрештою будуть слугувати їй самій.

С.П. Локтєв [3, С. 104-115] пише про те, що трансгуманізм, як дискурс сучасних культурно-філософських пошуків і мета, до якої прагнуть при аналізі цього явища, на сьогоднішній день знаходиться у центрі уваги вчених Росії та Європи, які розмірковують над питанням про людей як про ініціаторів власної еволюції.

Трансгуманісти вважають, що подібний процес вже торкнувся як тілесної, так і позатілесної трансформації єства людини. Більш того, вони переконані в тому, що коли-небудь ці обставини кардинально змінять культуру і прискорять темпи подолання біологічної програмної детермінованості людського життя і в цілому радикально модернізують його культурні практики.

Істотне інформаційне зміщення розвитку цивілізації ставить перед філософією і культурологією нове завдання: осмислити, яку цінність людина починає бачити в самій собі і в якому напрямку буде відбуватися її тілесне і позатілесне перетворення. Але те, що має статися з біосоціальним і соціокультурним середовищем буття людини, відбудеться не просто так і візьметься зовсім не з порожнього місця. Розуміння цього процесу буде неможливим без урахування пізнавального досвіду минулого, у зв'язку з чим багаторівневе вивчення еволюції людини, з усіх боків її життя, стає найважливішим культурологічним та філософським завданням. З огляду на це, на думку Локтєва, слід критично висловитися з приводу того, що люди, які були засновниками руху трансгуманізму, всю свою увагу приділяють майбутньому, не реагуючи на те, що відбувалося в минулому і

відбувається зараз, через те завтрашній день малюється ними далеко не адекватно.

Маркова Л.А. у своїй роботі «На підступах до трансгуманізму» пише про те, що «в останні роки тема трансгуманізму набирає більших обертів в науково-дослідному середовищі» [5, С. 170]. Обумовлено це тим, що в питаннях про майбутнє людства в науці і філософії окреме місце виділяється темі науково-технічного прогресу. Автор статті вважає, що людина з біологічної точки зору не змінюється, або, принаймні, не можна простежити таку еволюцію. Чи можна вважати, що природа людини змінюється за допомогою різних технологій, з урахуванням того, що в наш час в людській організм часто впроваджуються різні технічні елементи – чужі як самому організму, так і природі в цілому?

Сьогодні відбувається складний та суперечливий процес взаємного доповнення штучного технічного світу людським єством. Людина проходить через певну технічну трансформацію, в той час як і саме штучне середовище гуманізується. Цей процес вимагає значної уваги дослідників. Адже його ігнорування може призвести до екологічних та техногенних проблем. Технологічна модернізація людини вимагає тонкого, грамотного підходу, так само, як і олюднення технологій, тому як у межах цих процесів між людиною і технологією стираються певні межі.

У зв'язку з вищесказаним, виникає питання про різницю між «трансгуманістами» і «транстехнізованими» істотами. У разі появи в суспільстві істот обох типів починають формуватися принципово нові соціальні відносини. Подібні питання розглядаються у рамках філософії та соціології науки. У цих дослідних практиках відбувається аналіз науки як особливої інституційної форми знання. Результатом подібної взаємодії дисциплін стало виникнення соціальної епістемології науки.

Одним з основоположників безпосередньо трансгуманістичної теорії вважається британо-американський філософ Макс Мор. Вітчизняні дослідники Рибakov О.Ю. і Тихонова С.В. вважають, що Мор «увійшов в історію трансгуманізму як один з провідних представників лібертаріанського напрямку» [8, С. 56]. Його стиль викладу думок можна вважати у достатній мірі епатажним, оскільки це сприяло поліпшенню іміджу. Якщо намагатися визначити, з чого починається вся теорія Макса Мора, то, мабуть, можна сказати, що це екстропія. Даним терміном автор позначає сукупність показників усього фізіологічно-психічного потенціалу, притаманного людині.

М. Мор у своїх філософських роботах часто цитує та посиляється на Фрідріха Ніцше, проводячи співвідношення між ідеями про людину і постлюдину за допомогою всіляких ницшеанських метафор. Ніцшеанська спадковість у філософії Мора виражається ще у тому, що останній бачить необхідність у руйнуванні будь-яких інтелектуальних і моральних обмежень, якими скута людина. Проте, на відміну від Ніцше, Мор намагається дотримуватися більш спокійного, терпимого і «м'якого» настрою, водночас залишаючись навіть прихильником радикальних атеїстичних поглядів. Це пов'язано з необхідністю дотримуватися іміджу, найбільш привабливого для масової публіки.

Говорячи про важливість сили волі та цілеспрямованості, Мор підкреслює, що не менше значущими для людини в епоху перемоги трансгуманізму будуть такі якості, як розсудливість, виховання у собі відповідального ставлення до інших, вміння тримати себе під контролем, бути добрим і кооперуватися з людьми для продуктивної взаємодії. Також Мор інакше розуміє концепцію «надлюдини», не включаючи до неї, на відміну від Ніцше, прагнення до влади над іншими, а ставлячи їй на противагу особистісний самоконтроль і самовладання.

Звичайно ж, філософська риторика Макса Мора не ґрунтується лише на цитуванні Ніцше. Праці німецького мислителя він використовує для поетичного, мотивуючого ефекту. У той час, інший ідеолог трансгуманізму, Нік Бострем, назвав філософію Ніцше однією з основ цієї теорії. Однак сам він підкреслював, що ницшеанська надлюдина є наслідком психологічного і культурного розвитку, в той час як надлюдина трансгуманна з'являється як технологічний проект, що робить вибудовування зв'язку між трансгуманізмом і ницшеанством значною мірою поверхневим.

На погляди М. Мора також вплинув і С. Зоргнер, який проводив межу між поняттями «транслюдина» і «постлюдина», визначаючи останню як новий вид, а першу тільки як проміжний, який водночас має і людські, і постлюдські якості. У свою чергу Н. Бострем вважав постлюдину не видом, а категорією людей, які у майбутньому повинні зробити якийсь неймовірний прорив. Таким чином, Зоргнер підкреслював, що в ідеях Бострома немає вказівки на специфічну місію постлюдини, завдяки якій трансгуманізм як світогляд надавав би життю сенсу. Цікаво, що сам Мор був прихильником ідей Зоргнера, проте відмовлявся затверджувати паралель між ницшеанством і трансгуманізмом, не заперечуючи, проте, безпосереднього впливу філософії Ніцше на трансгуманістичну теорію. Мор називав ідеологію

Ніцше кореневим джерелом трансгуманізму, виключаючи, однак, з останнього нігілізм і замінюючи негативні цінності на позитивні.

Кореневої категорією в системі філософських поглядів Макса Мора є самовласність. Це майже буквально означає, що людина, перш за все, належить самій собі. Вона повинна бути вільною, та сама визначати, до чого їй прагнути, сама виставляти собі оцінку відповідно до своїх особистих критеріїв, мати здатність оперувати нав'язаними ззовні думками, гідно ставитися до оточуючих. Мислення незалежно від чужих установок, на думку Мора, будується на принципі раціональності і творення. Особисті свобода і відповідальність повинні бути елементами єдиного цілого, сильно «розколотого» в ХХ столітті, що трагічно руйнує сам ідеал і тягне за собою небезпеку для суспільства.

Свобода особистості (головним чином економічна і власницька) повинна підкорятися і закономірно підтримуватися індивідуальною відповідальністю, яка повинна не дозволяти людині перекладати на державу відповідальність за власне життя, що привело б до значного зниження ступеня свободи. Відповідальність народжує в людині самотність цінностей і принципів, раціональність, самоконтроль і чесність – як по відношенню до інших, так і до самої себе. Результатом такої самоорганізації буде підвищена трудова і творча продуктивність.

Самостійність у визначенні своєї мотивації і життєвого орієнтиру Мор вважав головним аспектом раціонального, найбільш доброчесного цілепокладання для людини і, як наслідок, для суспільства. Окремим пунктом Мор виділяв самооцінку і самовпевненість, негативними факторами для яких він вважав релігію та культурні міфи, що підривають ці фундаментальні для людської самотності стовпи.

Фінальною гранню самовласності є повага до інших, що відрізняється від конформістського сприйняття, при якому людина відмовляється від своєї думки, наприклад, для прояву «поваги до старших». Справжня повага – це визнання чужої самовласності так само, як визнання своєї. Це прийняття того факту, що інші люди так само мають право слідувати своїм цілям і установкам. Це раціональне, позитивно утилітарне ставлення до інших, тому що створює для кожного індивіда сприятливе соціальне оточення, яке здатне та спроможне рахуватися з інтересами кожної окремої людини.

Якщо суспільство буде дотримуватися цього порядку, то між людьми в ньому сформується добрі і взаємовигідні відносини. Таке суспільство більше не буде вибудовуватися за принципом вертикалі влади, і соціум, що складається з таких людей, стане ідеалом, до якого потрібно прагнути сьогодні. Постлюдина-самовласниця відкидає владу

людей друг над другом. Ідейним ядром суспільства стають конструктивна критика, інновації та перспективи, а будуватися соціальна система буде в спонтанному порядку. Дана ідеальна модель отримала назву «автаркії».

Мор [14] вважав, що можна зробити висновок про можливість різних варіантів трансгуманізму. Звичайно, немає ніякого протиріччя між трансгуманізмом і утилітарною мораллю. Але немає і ніякого протиріччя між трансгуманізмом і більш ніцшеанськими поглядами на мораль. У той час як Ніцше розглядав мораль по суті як перспективну, Мор говорив, що ми можемо досить легко вписати його бачення в рамки підходу етики чесноти, класично представленого Аристотелем. Так, трансгуманізм можна дезінфікувати і убезпечити, щоб він зручно поєднувався з утилітарним мисленням. Або можна серйозно поставитися до рішучості Ніцше провести «переоцінку всіх цінностей».

Зоргнер вважає, що «трансгуманісти не мають наміру нав'язувати свої цінності іншим людям» [15]. Посилаючись на Бострома, він стверджує, що людина поки що не розуміє, в чому суть її власної досконалості і як це буде виглядати насправді. Але трансгуманісти це враховують і приходять до висновку, що рухаючись до технологічних поліпшень своєї природи люди не мають права зазіхати на свободу вибору і згоди один одного.

Бостром аргументує свої погляди і тим, що колись така теорія, як євгеніка, дуже погано зарекомендувала себе в історії і використовувалася для засуджених та осуджуваних сьогодні практик. Подібне становище, за думкою філософа, в цілому зіпсувало ставлення людей до того факту, що той чи інший колектив загальними рішеннями має визначати майбутній розвиток людства. Але, говорячи про євгеніку, Бостром вказує тільки на ті випадки, коли дана теорія використовується на державному рівні. Сам же він, застосовуючи це поняття, висуває позицію, яка може називатися перспективним поглядом на цінності.

Ідея трансгуманізму, на думку Е.Т. Ерденеєва [12, С. 92], полягає в тому, що саме техніка є ключем до глибинної трансформації людського життя і еволюційного переходу від Homo Sapiens до постлюдини. Подібна практика, як підкреслюють трансгуманісти, необхідна нам для виживання.

Важливою частиною робіт Ніка Бострома, вважає Ерденеєв, є історія трансгуманізму. Напрямок самої філософії є боротьба зі старінням, підвищенням інтелектуальних, психічних і фізичних можливостей, що має здійснюватися технологічно і покращувати якість життя. Якість життя по Бострому – це свобода особистості,

усвідомлене зміною ним власного існування з урахуванням своїх бажань. У цьому передбачається застосування нанотехнологій.

По суті, якість життя – це те, як сам суб'єкт оцінює свій добробут, і оцінка ця визначена сукупністю зовнішніх і внутрішніх факторів. Наступним еволюційним щаблем людини буде «постлюдина» – істота, яка вже не є людською в силу радикальних технологічних трансформацій і доповнень.

Виходячи з уявлень Бострома, постлюдина матиме найвищі інтелектуальні показники, буде неймовірно сильною та прекрасною. А за допомогою нанотехнологій люди створять надрозум, який самостійно буде визначати вектори прогресу в науці і техніці. У напрямку нанотехнологічних досліджень і розробок проектування так званого «надрозуму» займає особливе місце. Це штучний мислячий суб'єкт, який за усіма параметрами і у всіх галузях пізнання стоїть вище кращих умів планети. Бостром бачить подвійне значення надрозуму для майбутнього людства: або він допоможе людині стати постлюдиною, або ж остаточно знищить його. До вирішення цього завдання філософ пропонує суспільству прийти самому.

На думку В.А. Лукова, у філософії трансгуманізму «людина не зберігає свої природні якості і перетворюється на істоту, що подібна речі...» [4, С. 245]. З тих чи інших причин трансгуманістична людина набуває різні якості: розумові, фізичні, творчі і т.ін. Пропагандисти трансгуманізму розглядають останній як раціональне прагнення до фундаментальної зміни людського буття, яка ґрунтується на науковому пізнанні та новітніх технологіях і покликана позбавити людину від страждань, старіння і смерті, а також підвищити її психічні і фізичні показники.

Сучасне, актуальне зображення трансгуманізму, пише Луків, було представлено в роботах іранського футуролога і фантаста Ф.М. Есфендіарі. Свою лепту внесли й Р. Еттінгер, М. Мінські, К.Е. Дрекслер. Ці автори проводили дослідження, пов'язані з найцікавішими для трансгуманістів темами: штучний інтелект, нанотехнології, іморталізм. Іморталізм представляє собою положення, що ставить своєю аксіологічною основою цінність життя людини. Головною в іморталізмі є мета збільшення тривалості життя і, закономірно, забезпечення її переходу до вічності. Під штучним інтелектом слід розуміти створення таких обчислювальних апаратів і операційних систем, які б могли вивчати людей (в першу чергу з точки зору творчих завдаток людини) і навіть замінювати їх. Нанотехнології, в свою чергу, представляють собою комплекс, який підтримується на

молекулярному і атомному рівні, та базується на заданій атомній структурі технологій.

Прийнято також вважати, що коли-небудь, у майбутньому, майже будь-яка людина зможе стати безсмертною – буквально, у фізичному сенсі. Про це в своїх роботах писав Роберт Еттінгер, про якого можна сказати, що він, ні багато ні мало, має відношення до виникнення трансгуманістичної теорії.

Луків, в числі інших, зазначає, що ключовими поняттями в трансгуманізмі є «транслюдина» і «постлюдина». «Словник трансгуманістической термінології» визначає транслюдину як особу, що перебуває у підготовці до становлення постлюдини. Постлюдина є людським нащадком, який настільки перетворений всілякими модифікаціями, що, по суті, вже не є людиною.

Ідеальну модель постлюдини можна описати так: модифікована постлюдська істота, яка значно перевершує свого немодифікованого попередника як фізично, так і інтелектуально. Ми можемо уявити собі саму геніальну сучасну людину, саму видатну та обдаровану – і все одно постлюдина буде обходити її по усіх параметрах. Час і старість не будуть руйнувати її тіло, а таке слово, як хвороба, буде забуте і викреслене з життя. Крім того, постлюдина не знатиме енергетичних лімітів. Значно будуть збільшені і чуттєві, емоційні здібності – отримання задоволень, любовний досвід, естетичні переживання. Буде геть виключено ірраціональне роздратування, нудьга і втома.

Н.Д. Суботіна [9, С. 8] описує трансгуманізм як теорію та практику, що головним чином спирається на методологічний і технологічний базис персональної медицини, превентивної медицини, регенеративну медицину, дослідження в області нейрогенезу і впливу вищої нервової системи на старіння, розробку методів кріозбереження великих біологічних об'єктів, дослідження диференціювання клітин і клітинної картини старіння, математичне моделювання старіння, нейромоделювання, клітинну та гормональну терапію, створення штучного інтелекту і контрольованих нанороботів, вивчення біомаркерів старіння, еволюційну біологію старіння, тканинну інженерію і створення штучних органів, генетичну і епігенетичні регуляцію, поліпшення методів вивчення молекулярно-біологічних процесів, дослідження в області фрактальної і синтетичної теорії старіння і, крім того, теорію свідомості і метод просування в футурології і теорії феномену сингулярності.

Передбачається, що результатом застосування усього цього теоретичного комплексу буде виникнення ідеальної людини; особистості поза обмежень її біоносія. Автор зауважує, що ці галузі

знання здебільшого несуть у собі потенційну користь для людства, поки не виходять за рамки допустимого, коли число трансформацій стає настільки великим, що людина вже перестає бути людиною.

Т.Є. Фадєєва [10, С. 9] у своїх роботах міркує про те, що у зв'язку з розвитком різних науково-технічних методів модифікації людського тіла відбувається значна переоцінка тілесності. За допомогою хірургічних, генетичних, пластичних маніпуляцій змінюється структура тіла людини. Підкреслив цю тенденцію і Макс Мор у своїй статті 1993 року «Technological Self-Transformation: Expanding Personal Extrapy». У цій роботі Мор оперує терміном «морфологічна свобода», яким позначає необхідність і бажання людини змінювати і модифікувати своє тіло, в чому і виражається дана свобода.

У 2001 році Анрес Сандберг випускає статтю під назвою «Why We not just Want it, but Need it», де точно так само стверджує про право кожної людини на так звану бодімодифікацію (тобто тілесну модифікацію). Згодом ця проблема аналізувалася і вивчалася багатьма авторами, отримавши назву «розширеного тіла» і теоретичну прив'язку до поняття самоідентифікації. При чому, саме розширене тіло не є чітко визначеною структурою, а розглядається лише як доповнення до тілесності людини.

Особливість сучасних тілесних практик на тлі аналогів-попередників полягає в тому, що акцент робиться саме на трансформації тіла і це розраховано на масову людину. З функціональної точки зору тіло як і раніше сприймається як територія для видозмін, – як в цілому, так і по частинах, – як дизайнерський об'єкт. Великими темпами рухається і прогрес у біомедицині, біоінженерії, наномедицині і т.ін.

Посилаючись на Пронькіна, А.В. Фадєєва також пише, що «актуальні в рамках даної теми тілесні практики можна назвати «практиками тілесного виробництва». Цей фактор виступає як протиставлення «тілесному споживанню», при якому не було потреби в найскладніших технологіях і яке раніше виступало домінуючим у культурі. Соціальне середовище зазнає трансформації від «тілесного споживання» до «тілесного виробництва» і експериментального сприйняття тіла. Все це стосується і змін в традиційних установах: «тіло як інструмент», «тіло як храм» та ін.

Потенціал людини в контексті трансгуманістичних міркувань також прихований і у сфері «кіборгізації» (процесу зрощування органічної системи з електронними та механічними складовими), і саме в рамках цього процесу будуть розкриті нові творчі здібності людей. Бодімодифікації є продуктом даної творчої активності,

проектуванням людської тілесності в стосунках з навколишнім середовищем. Це виступає результатом майже трьохсот років розгортання гуманістичних ідей, що ставлять вищим пріоритетом цінність людського життя і, отже, її якість, довговічність і т.ін., а також рух суспільства до безперервного підвищення даних показників.

Як вважають трансгуманісти нашого часу, пише Г.Н. Оботурова [7], після проходження через деякі проміжні ступені ми зможемо, за допомогою різних технологій, створювати аватарів, штучні тіла, будувати функціонуючі моделі органічних систем і моделі психічної самоорганізації за допомогою суперкомп'ютерів. В результаті почнеться новий, довгий і важкий етап трансформації цивілізації Землі – етап іншої суспільної самоорганізації, особистісного перевтілення, співвідношення інтегрального і індивідуального умів, збереження живої природи і зв'язку людини з нею і цілий ряд інших граней зародження неолюдства – за умови допущення того, що ми як цивілізація не перестанемо існувати.

Н.С. Шиловська вважає, що «трансгуманізм у певному сенсі можна порівняти з релігією» [11, С. 146]. Його світосприйняття оперує релігійною технологією. Ядром релігії є Бог – ідеал, ідеалізована людина. Це передбачає досконалість і безмежну могутність. У трансгуманізмі теж присутній такий ідеал – надлюдина, що визволила себе від смерті, неймовірно сильна і прекрасна. Бог в релігії – буття, а світ – небуття. У трансгуманістичному поданні буття – це трансгуманна людина, а небуття – світ, який заперечується. Трансгуманізм заперечує божественний характер сущого, проте їде в одній упряжці з релігією. Таким чином створюється союз трансгуманізму і релігії.

Ю.В. Воронцова та С.Є. Постіго вважають, що «сьогодні все осмислення людського єства зав'язано на спостереженні і чуттєвому пізнанні» [2, С. 61]. Людина розглядається як машина, біомеханічна система. Доречно припустити, що трансгуманізм – нова територія для старих дискусій і полеміки, в той час як постгуманізм – це відродження у нинішньому науково-технічному контексті концепції людини-машини. Трансгуманізм не приймає класичного погляду на природу людини, а тому завжди метається між образом механічних людей і обмеженням його в рамках розуміння функціоналістських підходів до біоетики, і, крім того, усвідомлення меж самодостатності людини в розсудливості та прийнятті рішень. З цього випливає, що людина мислиться як істота, яка безперервно вибудовує сама себе, та використовує для цього науку і техніку.

Н.А. Без'язикова та І.І. Валішіна [1, С. 443] вважають, що трансгуманізм спирається на раціональне усвідомлення перспектив

науки і прагне до глибинних, технологічних трансформацій стану людини для усунення старіння, страждань і смертності, а також з метою поліпшення його психологічних, фізичних та інтелектуальних здібностей. Велика кількість прихильників цієї ідеології вже визначає себе транслюдьми, через низку актуальних на сьогоднішній день розширень розуму та тіла. Бажаним для трансгуманістів є й перехід у стан постлюдини – людського нащадка, який буде вже іншим, новою істотою. На думку Без'язикової і Валішіної, виникнення трансгуманізму продиктовано усією історією культурного і науково-технічного розвитку та веде до задоволення найважливіших, фундаментальних бажань людей.

В'ячеслав Найдиш [6] говорить, що одна з сторін, яка критично сприймає трансгуманізм називається біоконсерватизмом. Трансгуманісти з точки зору цього підходу розглядаються як «сверхооптимісти», яких абсолютно не цікавить моральна сторона питання і зона людських потреб, в якій знаходяться двигуни розвитку і чуттєво-емоційної сфери свідомості. Підкреслюється сумнівність самої можливості досягти трансгуманістичних ідеалів. Біоконсерватори вказують на стирання трансгуманістами кордонів між людьми і артефактами, що веде не до переходу від людини до надлюдини, а до перетворення людини на не(до)людину, яка не матиме визначальних людських психологічних якостей. Критикується розподіл і протиставлення в соціальній картині так званих «вищих» і «нижчих», трансгуманістична претензія на перетворення на Бога. Критиці також піддається нездійснення і невинуватене бажання позбутися природних обмежень людини – наприклад, тривалості життя. Критики зауважують, що духовний аспект не байдужий тілесному. Трансгуманізм, у зв'язку з усім цим, виступає як варіація неоевгеніки і інших подібних ідей, що робить його, на думку Фр. Фукуями, найнебезпечнішою ідеєю в світі.

* * *

Підводячи підсумок всьому вищевикладеному, можна зробити висновок про те, що аксіологічними ядром трансгуманізму виступає ціннісний, ідеалістичний орієнтир, суть якого полягає в ідеї позбавлення людського виду від фізіологічних і психічних недосконалостей, від страждань, старіння і безпосередньо від смерті як такої. Трансгуманізм можна визначити як комплексний, цілісний і систематизований феномен сучасної культури. У загальному сенсі це сукупність ідей про науково-технічне перетворення людини з метою створення нової, досконалої істоти – постлюдини. Головними засобами реалізації цього прагнення призначаються методи прикладної біології,

кібернетики, генної інженерії, інформаційно-комп'ютерних наук та нанотехнологій.

Згідно оригінального задуму, постлюдина вже не буде людиною, тому що її природа, мислення і суспільство будуть докорінним чином перероблені. Всі природні людські обмеження і залежності, що визначають чесноти людини як такої, повинні, відповідно до цього вчення, бути скасовані. Таким чином, підсумком трансгуманістичної еволюції має стати безсмертна істота, яке не знає страждань в усіх можливих аспектах. Крім того, важливим – нехай і не первинним – завданням трансгуманізму є створення надразуму, який би переважав людину інтелектуально і підтримував її в науково-технічному розвитку, а також, можливо, контролював суспільне життя.

Як етико-аксіологічні, так і практичні ідеї трансгуманізму неодноразово піддавалися і продовжують зазнавати критики з позиції різних науково-філософських шкіл і етичних ідеологій. Під сумнів, насамперед, ставляться такі аспекти, як сумісність складових елементів концепції, наявність глибокого і детального (тобто філософського) осмислення її основ, а також адекватність її adeptів та їхніх уявлень про можливості реалізації ключових ідей і про перспективи існування цього руху в суспільстві.

Проте, не можна не відмітити, що трансгуманізм має досить привабливу для мас естетику, яка десятиліттями опрацьовувалася у масовій художній культурі. Завдяки цьому, а також завдяки майже містичному ореолу науковості, трансгуманізм є дуже популярним та постійно звертає на себе увагу. Крім того, постійна затребуваність цієї естетики демонструє і актуалізує певні проблеми і потреби сучасної цивілізованої людини. Все це дає підстави стверджувати про актуальність потенціалу трансгуманізму у прикладній соціокультурній сфері та про необхідність його подальшого всебічного вивчення.

Примітки.

1. Безъязыкова Н.А., Валишина И.И. Место человека во Вселенной в концепции трансгуманизма // Актуальные проблемы авиации и космонавтики. 2012. №8. С. 443-444.
2. Воронцова Ю.В., Постиго С.Е. Природа человека, трансгуманизм и цифровая трансформация // E-Management. 2019. №3. С. 58-63.
3. Локтев С.П. У истоков трансгуманизма // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. 2015. №2. С. 104-115.

4. Луков В.А. Трансгуманизм // Знание. Понимание. Умение. 2017. №1. С. 245-252.
5. Маркова Л.А. На подступах к трансгуманизму // Epistemology & Philosophy of Science. 2016. №1 (47). С. 170-187.
6. Найдыш В. М. Трансгуманизм и «Поле возможностей» когнитивных технологий // Вестник РУДН. Серия: Философия. 2013. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/transgumanizm-i-pole-vozmozhnostey-kognitivnyh-tehnologiy> (дата звернення: 15.02.2021)
7. Оботурова Г.Н. Трансгуманизм - утопия или реальность? // Пенитенциарная наука. 2015. №1 (29). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/transgumanizm-utopiya-ili-realnost> (дата звернення: 15.02.2021).
8. Рыбаков О.Ю., Тихонова С.В. Трансгуманизм Макса Мора: автаркия и отчуждение // Философия права. 2013. №3 (58). С. 56-60.
9. Субботина Н.Д. Гуманизм и трансгуманизм // Гуманитарный вектор. Серия: Философия, культурология. 2012. №3. С. 7-8.
10. Фадеева Т.Е. Телесность в парадигме трансгуманизма и постфордизма // Артикульт. 2019. №2 (34). С. 6-17.
11. Шиловская Н.С. От общества гуманизма к обществу трансгуманизма? // Философия и общество. 2013. №3 (71). С. 141-150.
12. Эрдэнэев Э.Т. Концепция трансгуманизма Ника Бострома // Гуманитарный вектор. 2018. №3. С. 90-95.
13. Huxley J. New Bottles for New Wine // Chatto & Windus. London. 1957. 318 с.
- More M. The Overhuman in the Transhuman // Journal of Evolution and Technology. 2010. Vol. 21. Issue 1. URL: <https://jetpress.org/v21/more.htm> (дата звернення: 15.02.2021).
- Sorgner S. L. Nietzsche, the Overhuman, and Transhumanism // Journal of Evolution and Technology. 2009. Vol.20. Issue 1. URL: <https://jetpress.org/v20/sorgner.htm> (дата звернення: 15.02.2021).

Луковицька О.Г.¹

**СПОСІБ ЖИТТЯ СТУДЕНТСТВА В США –
ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ**

*Здорове тіло – продукт здорового глузду.
Джордж Бернард Шоу*

Поняття «здорового способу життя» (ЗСЖ) у сучасній дослідницькій літературі зустрічається досить часто і є усталеним компонентом більш загального поняття «спосіб життя». Як відзначають у своєму огляді досліджень ЗСЖ М. Колосніцина, М. Сітдіков [1, С. 27], воно «визначається по-різному, в залежності від галузі науки і конкретних завдань дослідження. У найзагальнішому вигляді розрізняють його вузьке і розширене (соціологічне) трактування. Згідно з першим, ЗСЖ – це «набір індивідуальних практик, норм і особистих поведінкових установок, що ведуть до поліпшення або погіршення здоров'я (ризиків для здоров'я). До них традиційно відносять споживання алкоголю і куріння, фізичну активність і тип харчування, рідше включають безпечний секс, вживання наркотиків та інші можливі індивідуальні поведінкові норми» [1, С. 27]. На відміну від вузької, розширене трактування ЗСЖ охоплює більш широкий соціальний контекст: умови життя і роботи, екологічну обстановку, психологічний клімат тощо. Аналіз факторів ЗСЖ у різних країнах показує, що спосіб життя особистості залежить не тільки від її поведінки, але і від суспільства в цілому і виражає її інтереси держави. Інші дослідники відзначають залежність поведінки молоді від соціального бекграунду, гендеру, сексуальності, культури і етнічності [6, С. 3].

У зарубіжних дослідженнях ЗСЖ виділяють економічний підхід, який лежить в основі класичної роботи Г. Беккера і К. Мерфі про раціональні пристрасті. Г. Беккер і К. Мерфі [2] вважають, що для індивідів функції корисності від споживання адиктивних благ (тютюну, алкоголю, наркотиків) можуть відрізнятися. Зіставляючи необхідні жертви (витрати) і майбутні вигоди (втррати), люди керуються індивідуальними уподобаннями, по-різному «зважаючи» ці величини.

¹ Кандидат психологічних наук, доцент кафедри філософії, культурології та соціології. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.

Освіта як фактор здорової поведінки досліджується у багатьох роботах. Д. Катлер і А. Лерас-Муні [3] на базі масштабної вибірки дорослого населення США та Великобританії виявили позитивні ефекти освіти – зниження ймовірності куріння, зловживання алкоголем і надмірної ваги з кожним додатковим роком освіти.

У числі соціальних факторів, що визначають спосіб життя людей, виділяють коло і інтенсивність спілкування, формування соціальних мереж. Наприклад, у роботі Н. Крістакіса і Дж. Фоулера [цит. за 1, С. 28] показана позитивна залежність індексу маси тіла окремого людини від середнього індексу маси тіла людей із групи спілкування. Крім того, виявлена сильна залежність споживання алкоголю і тютюну школярами старших класів від поведінки їхнього найближчого оточення.

Багато дослідників виділяють особливу роль **сімейних факторів** у формуванні здорового способу життя дітей. У роботі Л. Фаррела та М. Шилдз показана кореляція у заняттях спортом сімейних пар та їхніх дітей, що проживають спільно. У статті К. Леонарда і П. Мьодара виявлений аналогічний зв'язок при споживанні алкоголю [цит. за 1, С. 28].

На серйозні зміни у способі життя вплинули урбанізація і технологічні трансформації, що провокують зниження фізичної активності людини і появу надлишкової маси тіла, оскільки знижуються ціни на продукти харчування, алкоголь і тютюн.

Спосіб життя людей багато в чому залежить і від рівня їх доходів. Вчені відзначають надмірну вагу дітей у сім'ях із явно недостатнім рівнем харчування. А кращу якість харчування – у сім'ях із більш високим соціально-економічним статусом.

Напрямки вивчення способу життя студентів у США

Слід вказати, що студентство – є досить узагальненою категорією для аналізу. Як показує огляд англomовних джерел, дослідники уникають великих узагальнень і звертають увагу на особливості тих чи інших коледжів/університетів, із тим, щоб максимально використовувати отримані польові дані для впровадження різних програм ЗСЖ для студентів коледжів/університетів різних курсів, різних спеціальностей. Дослідження способу життя студентів мають чітку практичну орієнтацію – як допомогти тим студентам, які відчувають певні труднощі зі здоров'ям, навчанням в університеті/коледжі і як це можна інкорпорувати до програм

навчання, поліпшити соціальне життя і академічну успішність у кампусі.

При вивченні способу життя американських студентів присутня чітка диференціація вибірки за віком навчання студента в коледжі/університеті, статтю, місцем проживання (будинок/гуртожиток), зоні проживання – у національних репрезентативних опитуваннях це – південь, північний схід, захід і середній захід США, повна/часткова зайнятість студентів.

Емпіричні дослідження стосуються різних сторін здоров'я студента – психічне здоров'я, загальні медичні показники здоров'я – зріст, вага, тиск, холестерин, харчування, споживання алкоголю, наркотиків і паління. Американських дослідників цікавить соціальна і академічна залученість студентів в університетське життя в залежності від року навчання.

Багато університетів / коледжів США мають спеціальні і реально функціонуючі Центри по роботі зі студентами, Центри із запобігання зловживанню алкоголем і наркотиками, наприклад, Центр по запобіганню споживання алкоголю і інших наркотиків у Массачусетському Університеті [4]. Центр займається просуванням відповідного ставлення до споживання алкоголю і інших наркотиків у кампусі та в цілому у суспільстві. У складі Університету є Центр з консультування і психологічному здоров'ю, де студентам пропонуються безкоштовні тренінги по запобіганню суїцидів, ефективно діють розроблені дослідниками програми по залученню студентів до здорового способу життя, зменшення/припинення споживання алкоголю, наркотиків і паління. На вебсайтах більшості університетів пропонуються різні програми допомоги студентам.

Центр передового вивчення освіти в Нью-Йорку (center for Advanced Study in Education, Нью-Йорк) проводить дослідження на теми:

- Вивчення чинників успішного завершення навчання в коледжі малозабезпеченими студентами
- Вивчення відсіву студентів зі складу звільнених у запас військовослужбовців
- Питання гендерних відмінностей серед афроамериканських і латиноамериканських студентів
- Посилення якості навчання студентів через розвиток процесів саморегуляції
- Саморегулятивна система оцінювання результатів навчання для студентів інженерних спеціальностей та ін.

Емпіричні дослідження способу життя студентів

Одна з проблем, що хвилює американських дослідників студентства – психічне здоров'я. У фаховій літературі показано зростання числа студентів американських коледжів, які переживають депресію, тривогу та інші психічні проблеми зі здоров'ям. Наводяться дані, що більше 50% студентів переживають депресію в коледжі і 10% мають суїцидальні думки. Суїцид стоїть на другому місці серед причин смертності серед студентів.

Кафедра освіти Брокпорт коледжу провела дослідження знань близько 800 своїх студентів про ознаки, ризики, фактори та ресурси при переживанні депресії, неспокої/тривожності, порушеннях сну та інших психічних проблем зі здоров'ям в залежності від року навчання студента в Університеті [5]. В якості методів дослідження були обрані опитування за шкалою Лайкерта (ранжування факторів за шкалою) і проведення трьох фокус-груп зі студентами, що живуть у кампусі в різних будівлях коледжу. Система індикаторів дослідження – ознаки/симптоми депресії, занепокоєння/тривоги, порушень сну буда взята з Діагностичного і статистичного керівництва розумових розладів (DSM-IV-TR, American Psychiatric Association, 2000).

Опитування проводилося з метою забезпечити адміністративний штат коледжу необхідними освітніми програмами, запровадження яких дозволить підвищити усвідомлення ключових маркерів розумового здоров'я. Автори дослідження рекомендують проведення відкритих дискусій про психічне здоров'я студентів, формуючи, таким чином, відкритість теми. Дослідження мало на меті допомогти студентам запобігти початок і поглиблення психічних розладів, що в свою чергу має на увазі, що студенти повинні знати: як ідентифікувати ці проблеми, розуміти, як вони виникають і як вони можуть бути вирішені. Були поставлені три основних питання для вивчення:

1) Чи знають студенти як розпізнати у себе або у друзів ознаки психічних розладів?

2) Чи розуміють студенти фактори ризику, які впливають на виникнення психічних розладів?

3) Чи знають студенти, де у кампусі можна знайти допомогу у рішенні проблем, пов'язаних з психічними розладами?

Існує ряд психічних проблем зі здоров'ям у студентів, які проживають у кампусах, і ці студенти потребують допомоги. Було виявлено, що превалювання депресії і тривоги було у 15,6% студентів останніх курсів, 14,9% мали діагноз депресії за минулий рік, 24,5%

проходили психотерапію в момент опитування, 35,6% опитаних приймали антидепресанти на момент дослідження.

Дослідники розглядають різні фактори ризику, що впливають на студентів – якість дружніх і сімейних відносин, соціальний клімат або відчуження у кампусі – всі ці фактори можуть вплинути на виникнення депресії або залежної поведінки.

Фактори віку та гендеру розглядаються як потенційні фактори ризику. Було виявлено, що більший ризик суїцидальної поведінки характерний для старшокурсників чоловічої статі старше 25 років. Це пов'язано з сексуальною віктимізацією студентів у контексті гендерної ідентичності, конфліктами у взаємовідносинах, жорстоким зверненням.

Дослідники також виявили, що 30% американських студентів коледжів зловживають алкоголем. Інше опитування (вибірка з 411 старшокурсників) показало, що 67% студентів пережили смерть близької людини, 65% були у дорожно-транспортній пригоді, 40% пережили важку хворобу, 35% пережили розлучення або розставання з партнером, 24% пережили фізичне насильство, напад або іншу травматичну подію.

Як вивчають споживання алкоголю в США

Дослідження споживання алкоголю молоддю/студентами/населенням у англomовних джерелах досить розповсюджені та спираються на термінологію споживання алкоголю, розроблені Всесвітньою Організацією охорони здоров'я та Американською психіатричною Асоціацією.

Одне з панельних соціологічних досліджень було виконано Гарвардською школою громадського здоров'я [7]. Було проведено чотири дослідження вживання алкоголю студентами на національно-репрезентативній вибірці США (1993-2001). Вибірка склала понад 50000 студентів у 120 коледжах, і мала обмеження за трьома напрямками – не всі відібрані студенти відповідали на питання, кількість коледжів, які брали участь в дослідженні, зменшилася зі 140 у 1993 році до 120 у 2001 році. Крім того, від кожного коледжу бралася невелика кількість студентів, що обмежувало можливості аналізу всередині коледжу. Третє обмеження дослідження – опора тільки на самостійні звіти студентів, а студенти, швидше за все, занижували власний рівень споживання алкоголю.

Метою дослідження було виявити масштаби споживання алкоголю студентами коледжів та тип споживання алкоголю, щоб згодом проводити профілактику зловживання алкоголем у коледжах/

університетах. Крім того, важливо було зрозуміти – які наслідки має споживання алкоголю для самих студентів і для оточуючих їх людей. Фокус дослідження був зосереджений на:

- нижніх порогах споживання алкоголю;
- на небезпечних наслідках надмірного споживання алкоголю для тих, хто п'є;
- на так званих «second-hand» ефектах, пережитих іншими студентами і сусідами по проживанню;
- на триваючому розширенні даної проблеми;
- на ролі «alcohol environment» коледжів у просуванні зловживання алкоголю;
- ролі «campus culture»;
- політиці контролю за алкоголем у коледжах;
- доступності алкоголю, цінах, маркетингу та просуванні алкоголю у кампусах.

Перевага даного дослідження полягає у **комплексному поглибленому** підході до вимірювання **типів споживання алкоголю** студентами – в опитувальники було введено кілька типів вимірювань споживання алкоголю. Основне з використовуваних авторами вимірювань – це поняття **«binge drinking»** – зловживання алкоголем. Дуже важливе для дослідження порогове поняття «binge drinking» визначається як вживання п'яти і більше порцій алкоголю по 40 грамів (drinks) для чоловіків і чотирьох і більше для жінок по одному і більше випадків протягом двох тижнів до дослідження. Інші вимірювання вживання алкоголю, використані авторами дослідження:

- будь-яке вживання алкоголю протягом минулого року;
- часте зловживання алкоголю, яке визначається як зловживання алкоголем три і більше разів на останні два тижні;
- кількість випадків споживання алкоголю за останні 30 днів;
- кількість drunken (станів сильного сп'яніння) випадків за останні 30 днів;
- звичайна кількість **порцій алкоголю по 40 грамів (drinks)** у продовж одного випадку споживання алкоголю.

Дані індикатори вимірювання сп'яніння були введені в кожне з чотирьох досліджень і вони дуже сильно корелювали між собою.

Однак, автори дослідження відзначають використання чотирьох та п'яти порцій алкоголю і терміну **«binge drinking»** досить суперечливим, оскільки отримані дані перебільшують проблему зловживання алкоголю серед студентів коледжів **прийняттям низького порога**, який включає занадто багато студентів, які не відчували проблем з алкоголем. Тому автори дослідження зупинилися

на визначенні «binge drinking» як послідовному (in row) вживанні п'яти і більше порцій алкоголю по 40 грамів для чоловіків і чотирьох і більше – для жінок за один раз (on a single occasion) протягом двох тижнів.

Національний інститут вивчення Алкоголізму і зловживань алкоголю (NIAAA) рекомендує дослідникам визначати «binge» як модель споживання алкоголю, яка призводить до збільшення концентрації у крові до 0,8 грамів і більше, це рівень споживання якраз і відповідає вживання п'яти і більше порцій алкоголю по 40 грамів для чоловіків і чотирьох та більше для жінок за період близько двох годин. NIAAA рекомендує медичним експертам використовувати міру більш чотирьох та п'яти порцій алкоголю за день як ризиковане вживання алкоголю.

Огляд багатьох досліджень споживання алкоголю у США виявив погоджуванні дані про зловживання алкоголем на рівні 40%, не дивлячись на різні способи складання вибірок і методологій.

Автори дослідження також ввели концепт «secondhand effects», щоб відобразити ефекти впливу пиячущих студентів на інших. До цих ефектів дослідники віднесли зриви сну і процесу навчання, пошкодження меблів і інших речей, вербальне, фізичне, сексуальне насильство. Ці вторинні ефекти виражені сильніше у коледжах, де спостерігаються більш високі рівні споживання алкоголю.

Профілактична робота у Гарварді була спрямована на зміни умов, які підтримують високий рівень споживання алкоголю у кампусах. Ці заходи включали обов'язковий тренінг відповідального споживання алкогольних напоїв, введення моніторингу та стандартів для покупки алкоголю у торгових точках, реєстрацію кількості алкоголю, підтримку заходів без алкоголю, в тому числі спортивних, політику попередження сімей студентів. Результати впровадження програми демонструють, що запропоновані зміни були втілені у життя, не дивлячись на опір студентів і представників алкогольної індустрії. Дослідники відзначають, що ці дії все-таки вимагають значного часу та політичних ресурсів.

Вчені показали важливість варіацій на рівні коледжів і важливості врахування ролі шкіл, спільноти, держави та регіональних чинників у споживанні алкоголю.

Примітки.

1. Колосницяна М.Г., Ситдигов М.Т. Макродетерминанти здорового образу життя// Мировая экономика и международные отношения. 2012. №2. С. 27-37.

2. Becker G., Murphy K.M. A Theory of Rational Addiction // Journal of Political Economy. V. 96. August 1988. P. 675-700.
3. Cutler D., Lleras-Muney A. Understanding Differences in Health Behaviors by Education // Journal of Health Economics. V. 29. 2010. P. 1-28.
4. Center for Alcohol and other Drug Abuse Prevention. URL: <http://www.umass.edu/uhs/services/healthpromotion/>
5. Hernandez T. J., Barrell R. G., Burke D. M., C. M. Hanna, Luce D. B., Dobmeier R.A. Catlin-Rakoski S. J., Rowe J. M., Siclare M. Student Knowledge of Signs, Risk Factors, and Resources for Depression, Anxiety, Sleep Disorders, and Other Mental Disorders//CSPA-NYS Journal of Student Affairs. 2011. vol. 2. Is.1.
6. Sex, drugs and young people. International perspectives /ed. By P.Aggleton, A.Ball, P.Mane. // The Journal of Sex Research. 2007. №44(3). P. 299-300.
7. Wechsler H., Nelson T. F. What We Have Learned From the Harvard School of Public Health College Alcohol Study: Focusing Attention on College Student Alcohol Consumption and the Environmental Conditions That Promote It // Journal of Studies on Alcohol and Drugs. 2008. №69(4). P.481-490.

Семенова О.Л.¹

У ПОШУКАХ «НОВОЇ ЛЮДИНИ»

Людина майбутнього повинна бути прекрасною...

Микола Бердяєв

«Боротьба за ідеалізм»

Російська публіцистика початку ХХ століття дуже чуйно відображала ідейні шукання, які були актуальні для європейської думки цього періоду. Вплив філософії Фр. Ніцше на російську громадську думку початку століття був надзвичайно високим. Ідеї німецького філософа дуже оригінально перепліталися з марксистськими захопленнями російської інтелігенції. Яскравим прикладом цього може слугувати відома стаття А. Луначарського «Російський Фауст», яка була надрукована у журналі «Питання психології та філософії» в 1902 році. Це був публіцистичний дебют автора, в якому він опонував С. Булгакову, котрий озвучив свої сумніви у релігії прогресу, в тому вигляді, як вона відбивається в марксистському вченні, яке нівелює проблему моральності. Стаття «Іван Карамазов (у романі Ф. Достоевського «Брати Карамазови») як філософський тип» виразно демонструвала перехід автора від марксизму до ідеалізму. На захист вчення Маркса виступив Луначарський у статті «Російський Фауст». Марксизм для Луначарського – це «теорія боротьби класів за переважання та реальне щастя» [5, С. 788].

Луначарський погоджувався з С. Булгаковим, що гармонія майбутнього купується дисгармонією сьогодення. Посилаючись на Фр. Ніцше, він доводив, що людство повинно усвідомити, що тільки власними силами воно у змозі змінити своє існування. Весь текст статті пронизаний пафосом віри у силу людини та її здатність кардинально змінити себе і світ із власної волі, та згідно зі своїми прагненнями.

На переконання Луначарського, «борг для позитивіста – порожня фікція»: «Людина нічого не винна, їй «все дозволено». І звичайно треба намагатися бути людинобогом, тому що будь-який час саме себе виправдовує <...> і життя, і свободу треба завойовувати щодня. <...> Людина не задоволена, вона страждає і творить ідеали, вона йде вперед і, вмираючи, передає свої заповіді дітям і онукам, не заради

¹ Доктор філологічних наук, професор кафедри журналістики. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.

виправдання світу і не в силу мук совісті, а тому що у важкій боротьбі за існування з неї виробився творець і боєць» [5, С. 787]. У міркуваннях автора явно присутній ніцшеанський ідеал надлюдини, який трактується з точки зору соціальної творчості, що є соціально-етичної утопією.

Показово, що Луначарський, коли формулював нові етичні принципи, спирався на думку Фр. Ніцше про те, що саме мораль заперечує життя, і сперечався з героєм Достоевського: «Ось де безпросвітні егоїзм: якщо «я» є щось минуше, якщо після смерті немає ані нагороди, ані кари, – то залишається бути лиходієм! Так мислить декадент про людину. Було б непристойно доводити у ХХ столітті, що є можливим більш найблагородніший ідеалізм крім віри в безсмертя» [5, С. 789]. Обґрунтування цього ідеалізму Луначарський знову ж знаходив у Ніцше: «Особистість не може жити прекрасніше, ніж дозріваючи для смерті, для жертви собою в ім'я справедливості і любові» [5, С. 791].

Таким чином, текст статті, що аналізується, дозволяє простежити, як у свідомості російської інтелігенції того часу закріплювався тип народного рятівника, який жертвує собою заради загального благополуччя. У ролі тих, кого належало спасати, опинявся народ. Однак поза християнської парадигми «подвижництво» російської інтелігенції оберталось крахом соціально-етичних цінностей. Словами О.Блоку, «до всього готові, нічого не шкода». Якщо людина принесла себе в жертву ідеї безумовно та безповоротно, то почуття жалю виявлялося зайвим, воно редукувалося.

Коли два роки по тому М. Горький опублікував поему «Людина», критик журналу «Новий шлях» Г. Чулков уїдливо писав: «І ось Максим Горький літературний диктатор, законодавець «напрямків»... Афоризм за афоризмом промовляє він, а дурний натовп, улесливо посміхаючись, вимагає нових дотепів у тому ж роді: вилітають «буревісники», і нарешті, виходить на сцену сама людина. Але як і якою постає він перед нами? <...> Це вже не та волелюбна людина, рідний брат сонця і моря, а якась дивна лялька, у «марксистській» блузі, з кишені якої стирчить Ніцше у викладі п. Луначарського» [11, С. 218-219].

Парадоксальним чином ідеї Ніцше вплинули і на представників нової релігійної свідомості, які відштовхуючись від знаменитого твердження «Бог помер», зверталися до пошуків Бога. При цьому богошукачі повинні були стати адептами – новими людьми, які створять новий тип соціуму – релігійну громадськість. Таким чином, у російській публіцистиці початку ХХ століття активно просувався антропологічний міф – про створення «нової людини», яка стане творцем «нового світу».

Російське освічене суспільство розуміло, що подолання «смерті Бога» вимагало нового міфу, так як деміфологізоване існування сприймалося як нігілістичне, нетворче, міщанське, замкнуте у практично-буденному. Неоміфологія повинна була задовольнити цю тугу за сакральним.

Поки одні переосмислювали християнську міфологію, прагнучи подолати релігійний індиферентизм і атеїзм сучасників, інші створювали свій міф «культурного героя» – борця за звільнення пролетаріату з опорою на романтичний образ ніцшевського Заратустри. Самим парадоксальним способом у ньому перепліталось християнське уявлення про месію, язичницьке уявлення про культурного героя, і, звичайно ж, популярний образ Заратустри, надлюдини, яка визначила, на думку німецького філософа, мету людського існування.

Міф – пояснює, хто ми і звідки прийшли; сакралізує наше сьогодення, надаючи йому сенс; дає перспективу нашому існуванню. Міфологічність – є конструюючою рисою людського буття, тому людство дбайливо зберігає міфи минулого, нескінченно їх інтерпретуючи, а також породжує, за думкою М. Еліаде, нові «зразки для наслідування». Тільки в міфі людина може бути виражена у справжньої гармонії раціонального та ірраціонального [8, С. 10].

Міф про «створення» «нової людини», популярний у російському освіченому суспільстві, відкривав можливості для соціальної творчості. «Взагалі міфи показують, що світобудова, людина і життя мають надприродне походження і надприродну історію, і що ця історія значима, має велику цінність і є взірцем для наслідування» [13, С. 25], – пише М. Еліаде.

Міф як ціле відтворюється на основі міфологем. «Міфологема – це одиниця міфологічного мислення. Це наскрізні, найбільш характерні для міфологічного світогляду ідеї ... [12, С. 391], – зазначає сучасна дослідниця Н.В. Шульга. На її думку, «міфологемні константи відтворюють міфологічну картину світу в суспільній свідомості та в різних умовах можуть інтерпретуватися по-різному» [12, С. 392].

У антропологічному міфі російських публіцистів основними міфологемами стали «старий світ» – «новий світ», «колишня людина» – «нова людина», які при цьому склали бінарні опозиції, що теж характерно для міфологічного мислення.

Для марксистів «колишня людина» – це, перш за все, раб. Рабство ж розумілося у максимально широкому тлумаченні: економічному, морально-етичному, релігійному («раб Божий»), культурному. Тому важливо було звільнити людину від «кайданів» недосконалого

соціального устрою, щоб дати можливість їй вільно творити нові форми – соціальні, моральні, релігійні (богобудівництво), культурні – нового досконалого буття.

Для опонентів марксизму «колишня людина» не мала негативних конотацій, що, ймовірно, пояснювалося християнською етикою, до якої вони апелювали. Завдання «нових людей» полягало у тому, щоб досягти духовного прозріння і стати апологетами «нового світу», який надасть можливість «перетворення» і всім «колишнім людям». Цим пояснюються месіанські мотиви у публіцистиці нової релігійної свідомості.

«Новий світ» для російських публіцистів повинен був бути результатом досконалого соціуму, в якому можливо було б створити умови для досягнення повної суспільної гармонії. При чому, цінності цього досконалого соціуму опонентами визначалися по-різному: для одних – як духовно-релігійні, для інших – як соціально-економічні, але ті та інші сходилися у своїх антимещанських, антибуржуазних ціннісних орієнтаціях. До того ж, антропологічний міф у російській публіцистиці початку ХХ століття доповнювався есхатологічними мотивами: воскресіння, перетворення, «кінця історії».

Міф обумовлює ритуалізацію життя, коли людина забажає повернутися до початкового часу і простору. На думку М. Еліаде, «це передбачає існування не в хронологічному часу, а у первісній епохі, коли події відбулися вперше [курсив авт. – О.С.]» [13, С. 24].

Пізнання міфу, це пізнання, яке «переживається» ритуально, під час ритуального відтворення міфу». При цьому «міф "проживається" аудиторією, яка захоплена священною та надихаючою міццю відтворених у пам'яті та реактуалізованих подій» [13, С. 23-24].

Ритуал, який був здатний актуалізувати міф про нову людину і, отже, нове життя громади, – це революція. Точка часу і простору, де перестає існувати колишнє і виникає нове, сподіване – це, на переконання російських публіцистів початку ХХ століття – революція. Вона є умовою виникнення нової людини, а отже, нового соціуму, або ж вона – є умовою появи нового соціуму, а отже і нової людини.

На початку ХХ століття непримиренні опоненти сходилися лише у одному: у необхідності просування у масову свідомість уявлення про революцію як соціальний ритуал, як спосіб перетворення і сакралізації життя.

Ритуал – вид обряду, історично сформована форма символічного поведінки, впорядкована система дій (в тому числі мовних) для вираження певних соціальних і культурних взаємин і цінностей [1]. При цьому «ритуал не припускав <...> безпосереднього спілкування між

людьми або їх об'єднання в тісне співтовариство. Передбачається лише спільне залучення окремих людей до єдиних невідчужуваних цінностей [7, С. 133-134].

У марксистському журналі «Правда» за 1906 рік (№1, кн.2) з'явилися публіцистичні тексти, що містили панегірики російської революції, яка в цей період ще вселяла чималий соціальний оптимізм: «Ніколи ще історія людства не приводила до руху таких могутніх сил, які привела в активну дію велика російська революція, яка здійснюється на наших очах і за нашої участі. Жоден із пережитих світовою історією переворотів не створював таких, воістину, грізних соціальних конфліктів, які іменуються великою російською революцією. <...> Жодна з історичних епох не принесла з собою такого багатства громадської творчості» [3, С. 47]. На переконання російських публіцистів, «російська революція обіцяє відкрити собою еру європейських революцій, які закінчатися диктатурою пролетаріату і покладуть основу соціалістичного суспільства» [10, С. 79].

Зіставлення з Великою французькою революцією здавалося російським публіцистам цілком закономірним, при цьому акценти розставлялися досить категорично. «Перед російською революцією з її нечувано-грандіозною глибиною і широтою, з її відчайдушною геройською боротьбою, силою революційних класів і завзятістю повільно відступаючої реакції, тьмяніє блиск французької революції. Ніколи ще жодна революція не мала такого надзвичайного значення, і навряд чи можна заперечувати, що перемога російської демократії відкриває нову еру в житті усього буржуазного світу, прискорюючи рішучий «захід» цього світу, його розкладання і полегшуючи перемогу інтернаціонального пролетаріату. За ним останнє слово» [2, С. 31], – так писав М. Валентинов на сторінках згаданого марксистського журналу.

Для автора цієї статті французька революція – це той приклад, який необхідно слідувати для досягнення мети – перетворення життя. Світова історія зафіксувала вже необхідну послідовність дій, які відрізняли революційні події в європейських країнах у Новий час, саме ця послідовність і визначала бажаний результат. Карл Каутський вважав: «Політично-свідома частина російського народу твердо переконана, що без падіння самодержавства Росії не врятуватися від розорення і зубожіння» [4, С. 101-102].

Ідеї Маркса вже на початку ХХ століття канонізувалися у свідомості російської інтелігенції, захопленої ідеями економічного матеріалізму: «І після своєї смерті Маркс все ще не перестає підносити світовому пролетаріату, що бореться, нові керівні ідеї, порушувати у ньому нові думки; немов живий, із переможною посмішкою, бродить

він серед останків буржуазної громадської науки» [6, С. 197]. Це цитата зі статті Рози Люксембург.

Для проведення будь-якого ритуалу необхідні жерці – носії сакрального знання, ті, хто керує послідовністю обрядових дій. Подібну роль у російському суспільстві початку ХХ століття і зіграла російська інтелігенція, яка у масі своїй була радикально налаштована, незалежно від ідеалістичних або позитивістських світоглядних установок. Більшість російських публіцистів цього часу були соціально орієнтовані у висловлюваннях, і їх можна назвати «соціалістами» (у широкому сенсі цього слова). Важливо підкреслити, що ще німецький публіцист К. Каутський помічав своєрідність положення у російському суспільстві початку ХХ століття: «Ніде немає такого числа теоретично освічених соціалістичних агітаторів, як у цій країні безграмотних» [4, С. 107].

Роза Люксембург закликала: «Заглибитись із щирою старанністю в основні праці Маркса і незмінно знаходити все більше і більше зв'язків між його науковими теоріями і заснованою на них практикою робочої партії, для того щоб вивести таким чином самих себе і маси із загрозливого духовного запустіння і опошлення у повсякденній боротьбі, – це і є завданням соціал-демократичних редакторів, журналістів і парламентаріїв» [6, С. 207].

Публіцисти бажали обґрунтувати унікальність російської революції, і всіляко акцентували на цьому увагу читаючої публіки: «Ні за однією з революцій не було помітно того рівня інтелігентності і вождів, і маси, який характеризує наші дні, причому маса за посередництвом вождів – має у своєму розпорядженні найбагатший історичний досвід, зведений уже в наукові положення. Ніколи ще не йшов на чолі революції клас пролетаріату фізичної та розумової праці, керований ідеями найбільшої наукової доктрини – наукового соціалізму» [3, С. 48].

Революційні настрої в суспільстві активно підтримувалися міфологемами «новий світ» – «старий світ». При цьому сенсові конотації були очевидні: нове краще старого. Таким чином, перша міфологема спонукала до соціального протесту, який підтримувався другою.

Радикалізм соціальних змін, до яких закликали публіцисти, спирався на антропологічний міф. Міфологеми «старого – нового світу», «колишньої – нової людини» посилювали пафос суспільної політичної боротьби, в ім'я «соціального ідеалізму», який співвідносився з «антибуржуазністю».

Російська публіцистика початку ХХ століття активно просувала в масову свідомість ідеї радикального соціального перевлаштування. Автори розходилися у філософських та політичних поглядах, сперечалися і полемізували на сторінках журналів, проти спільність ціннісних орієнтирів зближувала їх.

Події Першої російської революції, які призвели до зміни політичного ладу в країні, до конституційної монархії і скликання державної Думи, столипінські реформи, неоднозначно сприймалися в суспільстві, реакційна політика влади по відношенню до політичних партій і рухів, діяльність яких була легітимізована, но перебувала під жорстким адміністративним контролем, – все це вимагало осмислення. Тому закономірно на перший план вийшла тема «інтелігенції та революції». Саме з таким ідейним пафосом і вийшла збірка статей під назвою «Віхи».

Збірка «Віхи» стала черговим кроком на шляху соціальної інтелігентської саморефлексії. Публіцисти дали характеристику російській інтелігенції, її суспільній діяльності та її ролі у російській революції.

Статті віхівців були свого роду закликом до російської інтелігенції осмислити свої творчі та культурні завдання, відмовитися від традиційних для неї рис.

До цього призвав сучасників С. Франк у статті «Етика нігілізму». Він переконував читачів, що «російському інтелігентові чуже і частково вороже поняття **культури** у точному та суворому сенсі цього слова ... Об'єктивний, самоцінний розвиток зовнішніх і внутрішніх умов життя, підвищення продуктивності матеріальної і духовної, вдосконалення політичних, соціальних і побутових форм спілкування, прогрес моральності, релігії, науки, мистецтва, словом, багатостороння робота з підняття колективного буття на об'єктивно-вищий щабель, – таке життєве і могутнє за своїм впливом на умови поняття культури, яким надихається європеець» [9, С. 176-177].

Таким чином, автор цінність «творення» ставив вище, пануючої у російському суспільстві цінності «боротьба».

Статті віхівців були свого роду закликом до російської інтелігенції осмислити свої творчі та культурні завдання, відмовитися від традиційних для неї рис:

- захопленості новітніми європейськими течіями;
- абстрактного сприйняття дійсності;
- поклоніння народу при одночасній чужості його інтересам;
- нездатності будувати конструктивний діалог із владою;
- заміни виробництва розподілом, а творчості – руйнуванням;

- відсутності загальних позитивних цінностей;
- відсутності віри у Бога, підміна віри, антицерковність;
- фанатизму;
- радикалізму.

Антивіхівська кампанія, яка розгорнулася в російській пресі, показала, наскільки ідеї публіцистів були неприйнятні для більшості російської інтелігенції. Критику збірник зустрів з усіх можливих боків.

Аналіз публіцистичних текстів початку ХХ століття показує, що ціннісними орієнтирами російського суспільства початку ХХ століття були:

- антимонархізм;
- антибуржуазність;
- релігійний реформізм;
- колективізм.

При цьому утопізм соціального мислення – фатальна риса російського освіченого суспільства початку минулого століття. Він був результатом розбіжності суспільно-філософської рефлексії російської інтелігенції з реаліями російської дійсності.

На тлі радикалізму російської думки і під впливом антропогонічного міфу з його установкою на кардинальне оновлення він привів до втілення **утопії радикального оновлення**, реалізованої у тих соціально-історичних катаклізмах, які пережила Росія в ХХ столітті.

Примітки.

1. Большой российский энциклопедический словарь. М.: Большая российская энциклопедия, 2003. 1888 с.:ил.
2. Валентинов Н.. Аграрный вопрос и рабочая партия // Правда. 1906. №1. кн. 2. С. 31-75.
3. Громан В. Развитие революции // Правда. 1906. №1. Кн. 1. С. 47-78.
4. Каутский К. Русский капитализм // Правда. 1906. № 2. Кн.4. С. 95-107.
5. Луначарский А. Русский Фауст // Вопросы философии и психологии. 1902. №3. Май-июнь. С.783-795.
6. Люксембург Р. Aus dem nachgelassenen Manuscript «Zur Kritik der politischen Oekonomie» von Karl Marx. Herausgegeben von Karl Kautsky. Stuttgart. 1905. Verlag von I.H.W. Dietz // Правда. 1905. № 8. с. 196-207.
7. Мартемьянов Ю.С., Шрейдер Ю.А. Ритуалы - самоценное поведение // Социология культуры. М., 1975. Вып. 2. С. 113- 139.

8. Семенова А. Л. Миф – объясняет, кто мы и откуда пришли... // Бренное и вечное: политические и социокультурные сценарии современного мифа: Материалы Всерос. науч. конф. 11-12 октября 2005 г. / НовГУ им. Ярослава Мудрого. Великий Новгород, 2005. 262 с.
9. Франк С. Этика нигилизма // Вехи. Из глубины. М., 1991. С.167-199.
10. Фриче В. Рабочая партия в Английском парламенте // Правда. 1906. № Кн.1. С. 79-86.
11. Чулков Г. Сборник товарищества «Знание» за 1903 год. Книга первая. СПб., 1904. Ц.1р. // Новый путь 1904. № 6. С. 217-222.
12. Шульга Н. В. К проблеме: мифологемы в политических технологиях // PR-технологии в информационном обществе: Материалы IV Всероссийской научно-практической конференции. Часть I. Санкт-Петербург, 30-31 марта 2007 г. СПб.: Изд-во Политехн. Ун-та, 2007. С. 390-396.
13. Элиаде М. Аспекты мифа / Пер. с франц. М.: Академический проект, 2000. 222 с.

Спорник О.П.¹

**ВІД (АНТИ) УТОПІЧНИХ СЦЕНАРІЇВ ДО РЕАЛЬНОЇ
БІОПОЛІТИЧНОЇ ПРАКТИКИ**

«... незнання - сила».

Дж. Орвелл

(Анти) утопічна традиція: «полігон тупикових (?) Ідей»

Більш ніж століття тому у 1920 році побачив світ роман Е. Замятіна «Ми», який став значною віхою в історії російської і світової літератури, водночас розділивши (анти) утопічний жанр на «до» і «після». Це була перша спроба цілісно описати всі негативні риси реалізованого утопічного проекту, тому в ньому можна зустріти все: переслідування інакомислення, тотальне стеження, «промивку мізків», та інші вкрай «привабливі» атрибути «ідеальної держави». Слід вказати, що влада завжди шукала найбільш дієві та найменш витратні інструменти і технології управління людськими масами. Але найефективнішим все ж таки виявилось безпосереднє звернення до самій природі людини, причому, не тільки до соціальної, а й до біологічної. Традиційно відносини панування-підпорядкування будувалися на більш-менш замаскованій та ідеологічно «сервірованій» експлуатації фінансово-економічних, адміністративно-правових, інформаційних та психологічних механізмів. Але з виникненням у просторі соціально-політичних досліджень біополітики до цього переліку закономірно додалися практично всі знову відкриті або ж у іншому ключі переосмислені природні (фізіологічні) аспекти індивідуальної та колективної людської поведінки: емоції, потреби, афекти, психічні стани та інше.

Слід зазначити, що біополітична революція XX-XXI століть істотно змінила традиційні форми та механізми соціального управління і контролю. Віднині вже неможливо було говорити тільки про директивне управління, владу наказу і таке інше. Безумовно, державна влада та інші офіційні інституції, які покликані здійснювати керуючий вплив, нікуди не поділися, навіть більш того, вони аніскільки не втратили своєї колишньої сили. Однак із плином часу великий вплив на

¹ *Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, культурології та соціології. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.*

поведінку індивідів і груп отримали інститути більш неформальні, часто навіть немислимі раніше в якості носіїв влади.

Утопічна (антиутопічна) традиція, що представляє собою колосальний уявний експеримент із вивчення та управлінської концептуалізації прийомів перетворення людської природи, з самого моменту своєї появи зверталася саме до таких, нетрадиційних для класичної політичної науки засобів соціального управління, чим викликала певний інтерес не лише дослідників-теоретиків, але і перетворилася, як можна побачити, якщо не на пряме «керівництво до дії» для політиків, починаючи з другої половини ХХ століття, то, крайньою мірою, невичерпним джерелом їх натхнення. Показово, що ефект від реального застосування політичних технологій, заснованих на експлуатації природних основ людини, не тільки не поступається, але часом навіть перевершує найсміливіші кордони художньої творчості. Саме тому, (анти) утопічна традиція завжди була своєрідним «інтелектуальним полігоном» апробації соціальних експериментів із еволюційної та революційної перебудови суспільства. Будучи дієвим методологічним засобом проектування майбутнього або ж «найкращого» політичного устрою, (анти) утопія активно переносить сьогоднішні тенденції соціального розвитку на віддалене майбутнє, моделюючи можливі його сценарії.

Фактично, чи не головне завдання цієї традиції в літературі, кінематографі, анімації та інших жанрах мистецтва полягає у публічній демонстрації образів «нового світу» і «нової людини», як найбільш «привабливих» (соціальний ідеал), або ж навпаки, як таких, що виступають концентратом усіх можливих недоліків, являють соціальний виворіт такого суспільства та найбільш яскраво презентують деструктивність спроб втілення цього «ідеалу» в реальність. Підтримка стабільності такого «ідеального» суспільства забезпечується принципово новими (або поки ще досить «екзотичними») для існуючої об'єктивної дійсності технологіями. Показово, що пересічний читач/глядач завжди розуміє, що демонстровані йому соціальні відносини і людська природа є штучними та безпосередньо не втілюють результати об'єктивних соціально-економічних і культурно-політичних процесів. Навіть передісторія деяких класичних сюжетів («Велика Двохсотлітня війна» у «Ми» Є. Замятіна, «Третя світова війна» у «1984» Дж. Орвелла та «Еквілібріумі» К. Уіммера, «Дев'ятирічна війна» у романі «О, чудовий, новий світ» О. Хакслі, невідома катастрофа в серії книг про «Голодні ігри» та ін.), яка жорстоко занурює зовнішніх спостерігачів у жахливі «всесвіти» цих творів, лише констатує якусь поворотну ситуацію, після

якої відбулися фундаментальні політичні та соціокультурні зміни, але ніколи не дає їх детального опису, щоб можна було зрозуміти і зробити висновок про логічність/нелогічність, природність/неприродність трансформацій, що відбулися.

Антиутопія: «ти раб страху!»

Можна констатувати, що основним екзистенційним і біополітичним мотивом (анти) утопічного жанру із самого початку стає страх. Професор МГУ О. Проніна відзначає, у зв'язку з цим: «Люди намагаються змодельювати гірший розвиток подій, щоб захиститися від цього, передбачити шляхи відступу. В антиутопії вони прагнуть розгледіти в нинішньому стані речей тенденції, які їх турбують. Щоб повністю оголити їх суть, потрібно довести їх до кінця. Це і робить утопія. Вона – спосіб дослідження і вираження тривоги» [1]. Показово, що завжди на перший план традиційно виходять страхи перед новою війною, всеосяжної міццю держави, змінами клімату, прогресом і передовими технологіями, в яких раніше бачився порятунок людства, а тепер – його поневолення. Саме про ці страхи, порівнюючи застереження, висловлені в роботах О. Хакслі і Дж. Орвелла, американський філософ Н. Постман у передмові книги «Розважаємося до смерті: публічний дискурс в епоху шоу-бізнесу» пише: «Орвелл боявся, що влада заборонить книги, а [Олдос] Хакслі боявся, що причини забороняти книги не буде, оскільки ніхто не захоче їх читати. Орвелл боявся, що нас позбавлять інформації. Хакслі боявся, що нам буде дано настільки багато, що ми спускаємося до пасивності та егоїзму. [...] Якщо коротко, Орвелл боявся, що нас погубить те, що ми ненавидимо. Хакслі боявся, що нас погубить те, що ми любимо» [8].

Тексти ж інших авторів лише так чи інакше відтворюють ті ж самі страхи, відрізняючись лише конкретно-історичним контекстом і, що важливо, особливостями особистості автора і глядача/читача, якому адресований той, чи інший текст. Спробуємо розглянути докладніше все ті біополітичні страхи, які опинилися в центрі уваги авторів антиутопічного жанру. Початок ХХ століття став воістину катастрофічним часом для всього людства. Перша світова війна та серія військових конфліктів, які передували їй, породили безліч нових способів знищення людей: автоматична зброя, бойові отруйні речовини, авіація, концентраційні табори і таке інше. Небувала досі ситуація перевернула звичний світ із ніг на голову, назавжди змінивши свідомість мільйонів людей, норми моралі, звичні цінності, ознаменувавши початок нового періоду історії – епохи очікування

нової цивілізації – «світ підійшов до кордонів нового суспільства, нової історії, нового людства – ері глобальної економіки і глобальної політики. <...>. Гуманістична ідеологія, яка пережила кризу наприкінці ХІХ століття, поступається ворожій тенденції, яка пізніше втілилася у різних формах тоталітаризму...» [15].

Саме на післявоєнний період припадає розквіт антиутопії як закономірної та цілком передбачуваної реакції на конкретні спроби втілення в життя утопічних ідеалів. З цього приводу Т. Луговська зазначає, що «розглядаючи антиутопії ХХ століття, можна прийти до цікавого висновку: вони давно вже представляють не стільки передбачення майбутнього, скільки є спробою усвідомити сьогодення. Прийдешні негаразди набагато менше хвилюють людину, ніж те, що оточує його безпосередньо. Особливо коли це оточення відчувається настільки дискомфортним, що хоч якось сприймати його виходить, лише дистанціювавшись, відсунувши його – хоча б перенісши за часом: в майбутнє» [9]. Крім того, дослідниця зазначає, що «антиутопії часто-густо не містять ніяких геніальних передбачень, а усього лише трохи більш опукло показують реальність. Єдиний футурологічний аспект – демонстрація того, до чого призведуть тенденції сьогодення. І по суті своїй сучасна антиутопія – вже не більше ніж доповідна записка "про розвиток поточного моменту"» [9]. Таким чином, головною посилкою антиутопії в контексті соціальних і екзистенціальних страхів стають не стільки роздуми на тему можливого (або неможливого) майбутнього, скільки застереження: якими наслідками може обернутися той чи інший соціальний експеримент.

Страх війни, як уже було сказано, продукує в суспільстві прагнення створити такий тип державного устрою та моделей взаємин між державами, які б дозволили не допускати подібного роду конфронтацій. Відчайдушні спроби створити нову модель суспільства в цей час пов'язані не стільки з пошуком альтернативних ідеологічних і економічних програм, як, наприклад, «соціалізм» або ж «держава загального благоденства», а й із більш пильною увагою до природи людини, адекватне розуміння якої стало б ключем до встановлення «менш травмуючого» соціального порядку. Однак Друга світова війна, яка багаторазово перевершила Першу за кількістю жертв і масштабами руйнувань, змусила в черговий раз переглянути як природу людини, так і інституційні підстави соціуму. Переживання жахів нацизму, розкол світу на два протиборчі ідеологічних табори в холодній війні, супроводжуються і філософською рефлексією з цього приводу (роботи Т. Адорно, М. Хоркхаймера і Г. Маркузе, Е. Фромма та Х. Арендт, Ж.-П.

Сартра і А. Камю та інших), і сплеском інтересу до літератури в жанрі антиутопії, представленої, в тому числі, наступною інфографікою [23].

Показово, що найбільш знаковим твором жанру в цей час стає саме роман Дж. Орвелла «1984», який взагалі перетворюється на символ антиутопії як такої. Орвелл доводить до краю показаний чверть століття раніше Замятіним лик тоталітаризму: на тлі того, що репресії і вбивства, обман і підробки стають тотальними, а вільнодумство перетворюється на найстрашніший злочин (аналог того, що називається «думкозлочин» у «1984» ми можемо побачити й у фільмі К. Уіммера «Еквілібріум» – «емоційний злочин»). Особистість пригнічується різними інструментами, забезпеченими доступним для того часу рівнем розвитку технологій: телевізори і відеокамери, що не відключаються («телекрани»), забезпечують тотальний контроль за індивідом, не даючи йому ніякої можливості фізично сховатися від Всевидючого Ока Великого Брата. Постійне переписування історії та маніпуляції масами з боку ЗМІ не дають сформуватися будь-якому цілісному світогляду, принципово унеможливлюючи факт існування особистості, оскільки людина може «бути» тільки безликим «номером», «рабом системи», бездушним гвинтиком у жорсткій структурі соціального механізму.

Критики сучасного (постіндустріального, інформаційного) суспільства неодмінно помічають, що влада, спираючись на передові досягнення прогресу, наполегливо шукає найбільш ефективні способи управління масами. Для цього, наприклад, вона «творчо» з'єднує підходи Хакслі і Орвелла, відмовляючись від примітивного тоталітаризму якраз на користь більш глибинних, біополітичних механізмів. Такою характерною ознакою сучасності, поряд із ескалацією споживання, в творах такого жанру виступає і загальна Медіалізація. Адже інформаційні технології сьогодні настільки міцно увійшли до нашого життя, що ми й уявити не можемо свого існування без сучасних засобів зв'язку, телебачення та Інтернету, соціальних мереж та інших «благ» цифровий цивілізації, які вже зараз є як «предметами першої необхідності», так і, фактично, «середовищем існування» для людини ХХІ століття.

Показово, що саме глобальне перетворення засобів інформаційно-комунікативних впливів, веде до істотної зміни видів реалізації владних відносин, стратегій і технологій соціального управління [20]. Головним способом «буття» влади в новому суспільстві, вважає Г. Шиллер, «є контроль над інформаційним апаратом і апаратом формування ідей» [21, С. 22]: досить більш-менш «жорстко» контролювати інформаційний простір за допомогою

механізмів «м'якої сили», не вдаючись до звичного і століттями апробованого тоталітарному інструментарію. Сучасна пропаганда діє вже не настільки незграбно, як це уявляв собі Дж. Орвелл: замість жорсткого обмеження доступу до інформації – безмежний вибір із незліченної кількості «альтернативних» точок зору на будь-який смак. У підсумку пересічна людина залишається абсолютно розгубленою та пригніченою перед неймовірним об'ємом інформації, яка щохвилини на неї вивалюється, та абсолютно неочевидністю критеріїв її достовірності. Багато в чому саме за допомогою цього сучасний індивід «заганяється» в ситуацію тотального незнання, відсутності цілісного світогляду, всього того, що О. Тоффлер назвав «кліповим мисленням» [19] – тобто, цілком «зручним» для влади станом індивіда, яким найбільш легко управляти.

Але і сама влада в умовах подібних трансформацій сильно змінюється. Говорячи словами О. Тоффлера, людство вступає «в еру метаморфоз влади. Ми живемо в момент, коли вся структура влади, що скріплювала світ, дезінтегрується. Зовсім інша структура знаходить форму. І це відбувається на всіх рівнях людського суспільства» [18, С. 22-23]. Теоретики суспільства «посткапіталізму» повсюдно фіксують ситуацію, коли влада поступово, але неухильно «витікає» з рук володарів матеріальних капіталів і переходить до кураторів соціально-інформаційних мереж [3]. Подібна влада диктаторськими методами концентрується в руках тих, хто здатний контролювати як матеріальне, та і (що більш важливо!) символічне виробництво і споживання та «управляти життєвим циклом моделі поведінки інших людей для усвідомленого досягнення своїх цілей, не змінюючи при цьому самої моделі поведінки» [5].

Тому жорсткі владні відносини повсюдно прописуються не тільки в діалектику виробництва і споживання, а й послідовно відтворюються через засоби масової комунікації. Новий, ще більш тотальний контроль тепер повсюдно корениться в усіх нових потребах, вироблених суспільством та невпинному провокуванні все нових і нових споживчих бажань. Можна сказати, що тепер «стовпова дорога людства» йде через лояльне влади споживання «правильних товарів», правила якого встановлюють і контролюють всюдисущі і всеохоплюючі засоби масової комунікації, що представляють собою «гнучкий, широкоохватний і далекодействием владний ресурс» [20].

Саме медіа-технології сьогодні «фактично контролюють всю нашу культуру, пропускаючи її через свої фільтри, виділяють окремі елементи із загальної маси культурних явищ і надають їм особливої ваги, підвищують цінність однієї ідеї, знецінюють іншу, поляризують

таким чином все поле культури. Те, що не потрапило до каналів масової комунікації, в наш час майже не впливає на розвиток суспільства» [11, С. 20], а те, що не залишило так званого «цифрового сліду» не існує і зовсім.

Якраз в силу такого положення справ страхи людства концентруються тепер не тільки навколо майбутньої війни або актуальних дій репресивної держави. Поява і масове поширення комп'ютера, відкриття ДНК, як носія спадкової інформації, перші космічні польоти, створення синтетичних полімерів, виникнення трансплантології та інші важливі наукові відкриття та винаходи викликали, з одного боку, побожний трепет перед можливостями науки і техніки, що виражалося, наприклад, у появі нового сценарію технологічного утопізму [10], а з іншого – призвели до незрівнянного зростання далеко не безпідставних побоювань щодо їх переважно деструктивного впливу на суспільство і людину.

«Твій новий світ»: від слова до діла

Однак незмінним для будь-якого (анти) утопічного твору залишається опис владної необхідності (як у випадку вже згаданих вище «Ми» та «Еквілібріуму») «хірургічних» втручань у смертельно уражений деструктивними процесами соціальний організм як на рівні індивідів, так і на рівні будь-яких соціальних інститутів. Це важливо як з точки зору сюжету, (на чому фактично і будується його конфлікт), так і в контексті соціально-філософського осмислення нагальної необхідності жорсткого контролю та каналізації в потрібне та безпечне для влади русло ключових суспільних процесів за допомогою передових методів соціальної інженерії, біо- і інформаційних технологій.

Уже Томазо Кампанелла у своєму славнозвісному «Місті Сонця» описує досить жорсткий контроль за процесами дітонародження, який спрямований на «поліпшення людської породи»: «начальники визначають, хто здатний і хто млявий до злягання і які чоловіки і жінки за будовою свого тіла більш підходять один одному <... > уся головна увага має бути зосереджена на народженні дітей, – підкреслює Кампанелла, – і треба цінувати природні якості виробників, а не придане та оманливу знатність роду [7]. Виходячи з доступних йому філософських, астрологічних і природничо-наукових знань Кампанелла вибудовує, по суті, першу біополітичну доктрину в історії європейської інтелектуальної традиції.

Технологія штучного відбору, яка складає основу державного контролю репродуктивної функції, без перебільшення, дозволяє назвати Кампанеллу одним із ранніх провісників соціальної еugenіки, засновники якої головною своєю метою поставили «вивчення впливів, здатних поліпшити або погіршити як фізичні, так і розумові якості прийдешніх поколінь, які підлягають громадському контролю» [22, С. 32]. Безумовно, еugenічна програма зіткнулася з цілою низкою труднощів як власне наукового (наприклад, «визначення критеріїв здоров'я», «визначення тих конкретних факторів – природного і соціального плану, які впливають на спадковість»), так і соціально-етичного («умов і механізмів усунення всього шкідливого і недосконалого (включаючи недосконалість соціальної поведінки, поведінки, який проявляється у вигляді різних вад, злочинів і відхилень від норми)», «вибракування гірших», «зазіхання на свободу вибору» та інше) плану [22, С. 33-34].

Найпотужніший еugenічний пафос цілеспрямованого виведення «ідеальної людини» із заданими наперед властивостями не міг не стати співзвучним корпусу ідей соціал-дарвінізму, які з'явилися приблизно у той самий час, та в крайній формі проголошували ідеї доцільного «виживання найсильнішої раси» і політично втіленого в практиках німецького нацизму (знищення психічно хворих і гомосексуалів, геноцид, організація «Лебенсборн» та інше). Однак расова політика Третього рейху вщерт дискредитувала еugenіку та трагічно підірвала її наукову репутацію, а подальший бурхливий розвиток генетики і зовсім позбавив її сенсу. У романі Е. Замятіна «Ми» також описаний контроль народжуваності («дітоводство») за допомогою еugenічних методів (Батьківська і Материнська Норма) та виховання з використанням робототехніки. Показово, що переробити людську природу Єдина Держава намагається за допомогою спеціальної операції – знищення «центру фантазії», який міститься у мозку. Аналогічна ситуація спостерігається і в «Еквілібріумі», де головною проблемою оголошуються неконтрольовані людські емоції, які влада саме на біологічному рівні намагається «відключити» за допомогою спеціального препарату.

Обидва ці твори з різницею у вісімдесят років описують ідентичні по суті біототалітарні технології, які здатні, з точки зору їх творців, докорінно змінити/покращити людську природу і, як наслідок, побудувати «чудовий новий світ». Але як людська, так і соціальна природа виявилася в підсумку набагато складнішою, а соціокультурна реальність – незрівнянно більш суворою, ніж її колись описували Замятін, Віммер та інші. «Репродуктивні технології, вбираючи

досягнення генодіагностики та генотерапії, клонування, антенатальної (здійснюваної до народження) діагностики та терапії, стають все більш ефективними у виробництві дітей з бажаними якостями і недопущенні їх народження з небажаними. Тим самим як би здійснюється перехід від про-креації, в якій ще зберігалася зона гри стихійних сил природи, до раціонально контрольованої репродукції (біомедичному напівпромисловому виробництві) [17, С. 5-6]. І хоча відкриті експерименти з людським геномом поки що заборонені в більшості розвинених держав, можливості науки сьогодні на цьому терені неймовірно великі, що рано чи пізно все одно зробить неминучим технологічний прорив саме у цьому напрямку. Питання лише в тому, хто і як буде керувати цими процесами, заради яких цілей і в чиїх інтересах.

*«Ось і збулися страшні сні»:
антиутопічний прогноз і його втілення*

У висновку варто перевірити передбачувану силу (анти) утопічної традиції, здійснивши рефлексію з приводу того, що з проголошеного авторами вже збулося або ж втілюється на наших очах і спробувати намітити контури можливого майбутнього, виходячи з цих тенденцій. З 1 липня 2020 по 31 грудня 2021 року на території Москви передбачається проведення експерименту по застосуванню додатка «Мобільний ідентифікатор» замість паспорта. Відповідний Проект Постанови Уряду РФ говорить: «"Мобільний ідентифікатор" є спеціальне програмне забезпечення, яке встановлюється на індивідуальні мобільні пристрої <...> з використанням якого формується інформація в електронному вигляді, що є електронним документом і застосовується в рамках експерименту в якості документа, що його замінює паспорт. Учасниками експерименту є зацікавлені федеральні органи виконавчої влади, Уряд Москви, МФЦ, «Ростелеком», інші юридичні особи, індивідуальні підприємці, а також громадяни, які погодилися на участь в експерименті на добровільній основі. Функціонування мобільного додатку забезпечується з використанням підтвердженого облікового запису громадянина РФ в єдиній системі ідентифікації і аутентифікації» [14].

З 2014 року в КНР розгортається глобальна система ранжирування громадян, яка покликає відслідковувати поведінку величезного китайського населення і виставляти оцінки жителям на основі їх «соціального кредиту». Як пише портал Хабр.com, «система <...> створена з метою зміцнення ідеї про те, що "зберігати довіру

прекрасно, а руйнувати його – огидно", як написано в урядовому поясненні до проекту» [6]. Участь у програмі є обов'язковою. Система веде облік особових справ громадян, збираючи фізичні дані, фото, послужний список, характеристики від начальників і товаришів, звіти про успішність і правопорушення, членство в клубах і громадських організаціях і т.ін. [4]. Як пише Газета.ру, «деякі експерти назвали цю ініціативу "оруеллівським кошмаром", а також порівняли її з сатиричним британським серіалом «Чорне дзеркало» (сезон 3, епізод 1 «Спад»), в якому розповідається про вплив інформаційних технологій на людські відносини [2].

Цілком логічним продовженням подібних експериментів може стати практика імплантації людині, можливо, з самого народження, електронного пристрою (чіпу), що забезпечує збір, обробку, зберігання та передачу всіх можливих даних про його носія, який не можна буде самостійно відключити. Практика застосування таких пристроїв неминуче позбавить людину права на приватність. Навіть одне це припущення, недвозначно натякає на створення так званого «біополітичного цифрового концтабору», де неможливо сховатися від Всевидючого Ока Великого Брата, може навести жаху на «середньостатистичного» обивателя, не кажучи вже про численних прихильників самих різних теорій змови [12; 13; 16].

Однак вже сьогодні можна констатувати якщо не повсюдне, то, меншою мірою, точкове застосування як примусового, так і добровільного використання технології імплантації чіпів під шкіру: «Найчастіше це робиться для стеження за звільненими злочинцями, але іноді вже практикується і добровільне вживлення чіпів "з документами" – паспортними даними, картами та ін.» – повідомляє психолог Наталя Ярасова [16]. Таким чином, реальність виявляється набагато страшнішою, ніж численні, навіть найсміливіші фантастичні (анти) утопічні прогнози. Звичайно, на вулицях поки що не зустрінеш генномодифікованих людей або ж андроїдів, які таємно мріють про електричних вівець, але вектор соціального розвитку, що називається, очевидний. Отже, «Біль тим, хто чує, горе тим, хто спить».

Примітки.

1. Витива М. Страх или спасение: почему антиутопии так популярны в литературе и кино // TJ. URL: <https://tjournal.ru/analysis/124503-strah-ili-spasenie-pochemu-antiutopii-tak-populyarny-v-literature-i-kino> (дата звернення: 02.12.2020 р.)

2. Герасюкова М. Большой брат следит за тобой, китаец // Газета.Ru (6 декабря 2017). URL: https://www.gazeta.ru/tech/2017/12/05/11033858/chinese_brother.shtml (дата звернення: 16.12.2020 р.)
3. Гильбо Е. Цикл «Нетократия». Часть I «Форма склоки». 13 января 2006. [http://www/stringer.ru/publication/mhtml?Part=46&PublD=5132](http://www.stringer.ru/publication/mhtml?Part=46&PublD=5132) (дата звернення: 01.02.2021 р.)
4. Гордеев А. Цифровая диктатура: как в Китае вводят систему социального рейтинга // РБК (11 декабря 2016). URL: <https://www.rbc.ru/business/11/12/2016/584953bb9a79477c8a7c08a7> (дата звернення: 15.03.2020 р.)
5. Денисов А. А. Нетократия как стратегический субъект 21 века. // Проблема субъектов российского развития. Материалы Международного форума «Проекты будущего: междисциплинарный подход» 16-19 октября 2006, г. Звенигород / Под ред. В.Е. Лепского. М.: «Когито-Центр», 2006. 232 с.
6. Как работает китайская система рейтинга граждан: преступления и наказания // Хабр.com. URL: <https://habr.com/ru/post/412263/> (дата звернення: 22.03.2021 р.)
7. Кампанелла Т. Город Солнца. URL: <http://lib.ru/INOOLD/KAMPANELLA/suntown.txt> (дата звернення: 12.01.2021 р.)
8. Латье Д. Кто был прав: Оруэлл или Хаксли? // Журнал Хроники Института Карла Великого. URL: <https://www.intellectualltakeout.org/blog/who-was-right-orwell-or-huxley/> (дата звернення: 06.04.2021 р.)
9. Луговская Т. Большой враг. Антиутопии: человеческое, слишком человеческое // Мир фантастики. 2013. Июнь (№ 118). URL: <http://old.mirf.ru/Articles/art5726.htm> (дата звернення: 16.03.2020 р.)
10. Медведева Т. Б. Технологическая утопия и формы ее репрезентации в современной культуре: техно-прогрессивизм, трансгуманизм и цифровая утопия // НОМОТНЕТІКА: Філософія. Соціологія. Право. 2011. №20 (115). С. 45-61
11. Моль А. Социодинамика культуры. М.: Прогресс. 1973. 406 с.
12. Немцева М. «Выкинула паспорт, телефон и ушла в лес». Как страх чипизации сводит с ума россиян // Dily Storm. URL: <https://dailystorm.ru/obschestvo/vykinula-pasport-telefon-i-ushla-v-les-kak-strah-chipizacii-svodit-s-uma-rossiyan> (дата звернення: 27.03.2020 р.)

13. Почему люди боятся чипирования и передается ли коронавирус через 5G // Рамблер. Новости. URL: https://news.rambler.ru/other/44139193/?utm_content=news_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink (дата звернення: 29.03.2020 р.)
14. Проект Постановления Правительства РФ «О проведении на территории города Москвы эксперимента по созданию, активации и применению мобильного приложения “Мобильный идентификатор” взамен основного документа, удостоверяющего личность гражданина Российской Федерации на территории Российской Федерации, при предоставлении отдельных государственных, муниципальных и иных услуг» // КонсультантПлюс. URL: <http://www.consultant.ru/law/hotdocs/62648.html/> (дата звернення: 29.03.2020 р.)
15. Сидорина Т. Ю. Философия кризиса: Учебное пособие. М.: Флинта: Наука, 2003. 456 с.
16. Страх чипирования // Суеверие.нет. URL: <https://sueverie.net/strah-chipirovaniya.html> (дата звернення: 05.04.2020 р.)
17. Тищенко П. Д. Био-власть в эпоху биотехнологий. М., 2001. 177 с.
18. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века /Пер. с англ. М.: АСТ. 2003. 669 с.
19. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 1999. 784 с.
20. Фёдоров В. А. Глобализация: тенденции и перспективы. // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. 2001. № 3. С. 10-19.
21. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием /Пер. с англ.; науч. ред. Я. Н. Засурский. М.: Мысль, 1980. 326 с.
22. Шульга Е. Н. Философия евгеники: обретения и потери // История медицины. 2014. № 1. С. 27-35.
23. The Dystopian Timeline to The Hunger Games [INFOGRAPHIC] // GOODSREAD. URL: <https://www.goodreads.com/blog/show/351-the-dystopian-timeline-to-the-hunger-games-infographic> (дата звернення: 10.04.2021 р.)

Шипулін В. О.¹

**ФУТУРОЛОГІЯ ПРО ТРАНСФОРМАЦІЮ СЦЕНАРІЇВ
КОМУНІКАЦІЇ ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ**

*Коли технології замінюють живе спілкування,
ми отримуємо покоління ідіотів.*

А. Ейнштейн

Чергова стадія інформаційної революції, часто іменована цифровою, істотно змінила вигляд сучасного суспільства, трансформувала багато його сфер та інститутів. Логіка масштабних технологічних і соціокультурних трансформацій останніх десятиліть породжує нові форми взаємодії держави і суспільства, змінює загальноприйняті уявлення щодо сутності людини, особливостей її взаємодії із зовнішнім світом, механізмів соціалізації та соціальної інтеграції. У ряду явищ, що піддаються переосмисленню у контексті трендів цифрової ери, виявляється і феномен соціальної комунікації, деформація звичних і виникнення нових сценаріїв її здійснення.

Зміни в інформаційно-комунікаційній сфері суспільства були детально проаналізовані соціологами і футурологами попередніх десятиліть, та у багатьох випадках передбачили саме ті результати, які ми сьогодні маємо можливість спостерігати. Далі будуть розглянуті деякі ідеї Е.Тоффлера і М. Кастельса щодо становлення інноваційних моделей комунікації, та їх впливу на людину і суспільство.

М. Кастельс виділяє у своїх роботах такі три форми комунікації, як міжособистісна, масова (соцієтальна) і масова самокомунікація, що виникає в умовах поширення Інтернету, та на новому витку технологічного розвитку дозволяє об'єднати функціонал перших двох. Міжособистісна комунікація являє собою елементарний процес обміну інформацією між окремими індивідами, що не передбачає виходу на більш широкий рівень спілкування. Масова комунікація, у тому вигляді як вона виникла в індустріальну епоху, будучи вже здатною впливати на суспільство в цілому, не володіла, на відміну від міжособистісної, властивістю інтерактивності, тобто була односпрямованою. Найважливішим інструментом масової комунікації донедавна були ЗМІ, що контролювалися політичними і бізнес-елітами. Як зазначав Е.

¹ *Кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, культурології та соціології. Новгородський державний університет імені Ярослава Мудрого.*

Тоффлер, «протягом усієї епохи Другої (тобто, індустріальної – В.Ш.) хвилі співробітники засобів масової інформації виробляли послання для аудиторії, яка не могла відповісти прямо або взаємодіяти з тими, хто посилає повідомлення» [11, С. 615].

Процес демасифікації традиційних ЗМІ, що почався в останні десятиліття минулого століття, зумовлений появою безлічі альтернативних джерел інформації, в тому числі приватних кабельних ТВ каналів і радіостанцій, посприяв і поступової демасифікації, індивідуалізації соціуму. А подальше виникнення і поширення Інтернету призвело до домінування нових засобів комунікації, що поєднують одночасно і масовість, і інтерактивність, тобто, дозволяють кожному користувачеві створювати або посылати повідомлення і образи, які можуть прийматися всяким іншим користувачем в рамках глобального інформаційного простору. Це й є те, що Кастельс позначив словом самокомунікація – «та, що самостійно створюється (за контентом), самостійно спрямовується (за поширенням) і самостійно обирається (при отриманні) комунікація багатьох із багатьма» [1, С. 90].

Значною мірою саме нові властивості соціальної комунікації надають суспільству характер мережевого у повному розумінні цього слова. Розгляд сучасного типу соціальності у мережевий парадигмі, який став популярним багато в чому завдяки дослідженням Кастельсу, акцентує увагу на тому, що на зміну ієрархічної моделі соціальної організації, в якій владні еліти міцно утримують у своїх руках, ресурси управління суспільством, здійснюється переважно зверху вниз, приходить горизонтально-мережева форма соціального структурування, що заснована на вільній інтеракції та комунікації політичних, економічних, медійних акторів, які знаходяться переважно поза простором регулювання з боку вертикально збудованих урядових і бізнес-структур епохи модерну. У тих чи інших формах мережевий спосіб соціальної організації мав місце завжди, однак, як правило, був лише доповненням до традиційних лінійних способів управління, бо в умовах доелектронної комунікаційної технології він виявляв себе менш ефективним у порівнянні з бюрократично-адміністративними інститутами [1, С. 39]. І тільки революція в галузі засобів комунікації, та особливо розвиток Інтернету, призвели до створення технологічного базису для можливості повноцінної реалізації мережевого принципу організації соціуму. Саме в останні десятиліття склався єдине інформаційний простір, що дозволяє включити до нерозривної мережі комунікацій, що охоплює весь світ, кожного жителя планети.

Концепція мережевого суспільства передбачає, що не індивід сам по собі, але комунікативний акт (повідомлення, «massage») стає тим

соціальним атомом, із потоків та комбінацій яких формуються більш складні суспільні утворення та інститути, при цьому «яка б соціальна форма не виникала у результаті комунікації, вона є одним із видів мереж» [8, С. 70]. Кастельс піддає аналізу різні сфери людської діяльності з точки зору відповідності їх пристрою та функціонування комунікативно-мережевій логіці. Так, саме він одним з перших звернув увагу на феномен електронного бізнесу, що зароджується, та яким він вважав «будь-яку ділову активність, основні прояви якої у сфері менеджменту, фінансування, впровадження інновацій, виробництва, дистрибуції, продажів, відносин з найманими працівниками і споживачами реалізуються за допомогою Інтернету» [2, С. 85]; можна припустити, що в майбутньому (а в значній мірі вже й у сьогоденні) комунікація у просторі віртуальної мережі стане для бізнесу основним способом існування виникає нова модель організації виробництва – мережеве підприємство, що утворюється на основі «бізнес-проектів, що з'являються в результаті співпраці між різними компонентами різних фірм, які об'єднуються в одну мережеву структуру на період роботи над даним проектом і реконфігурують свої мережі для реалізації кожного з них». [2, С. 86]. У фінансовій сфері наслідком повсюдного поширення комп'ютерних мереж виявляється інтеграція національних фінансових ринків в якусь єдину мережу, що функціонує в реальному часі та охоплює всю земну кулю [2, С. 100]. Відбуваються зміни в області взаємодії влади і суспільства – її сучасний стан все очевидніше характеризується зростанням кількості і значення громадських ініціатив і активностей, які йдуть знизу. Цей процес знаходить своє інституційне оформлення у розвитку децентралізованих мережевих структур громадянського суспільства, що мають різний масштаб і охоплення – від локального до глобального.

Величезний інтерес представляє також і те, яким чином прогрес у галузі інформаційно-комунікативних технологій і мережева логіка розвитку суспільства змінюють повсякденне життя людей: як трансформується їх світосприйняття і способи самоідентифікації, які інноваційні сценарії міжособистісного і групового спілкування виникають, та в якому напрямку змінюється система цінностей.

Перш за все, слід зазначити, що сам факт постійного збільшення числа каналів і способів комунікації у сучасному суспільстві, а також кількості трансльованої за їх допомогою різноманітної інформації серйозним чином впливає на світосприйняття і поведінку індивідів, породжує чимало когнітивних, психологічних і соціальних наслідків. Інформаційний профіцит, що складається з огляду на зростаючу легкість відправки та отримання повідомлень будь-якого змісту і

різного ступеня емоційної насиченості куди завгодно і звідки завгодно, сприяє втраті гнучкості мислення. Значно утруднюється, а часом і зовсім зникає можливість верифікації одержуваних повідомлень, вирізнення тих із них, що об'єктивно відображають істину, від тих, що перекручують її в маніпулятивних цілях. Актуальною стає небезпека деградації ресурсів пам'яті унаслідок уявної втрати необхідності щонебудь запам'ятовувати, тому що передбачається, що отримання будь-якої необхідної інформації у потрібний момент часу автоматично гарантовано.

Результатом інформаційної та комунікативної надмірності стає й те, що самоідентифікація суб'єкту (якщо мати на увазі прагнення встановити відповідність свого «Я» деякому зовнішньому зразку) значно ускладнюється. Е.Тоффлер зазначав, що в умовах масового суспільства епохи модерну, що характеризувався консерватизмом медіасфери, проблема ідентичності не стояла перед людиною настільки гостро саме через те, що в умовах відносної обмеженості джерел отримання інформації «індивіди постійно співвідносили себе з незначним набором рольових моделей і оцінювали свій спосіб життя, порівнюючи його з декількома бажаними можливостями» [11, С. 614]. Сьогодні ж, в епоху мультимедійності і самокомунікації, людина опиняється віч-на-віч із безліччю конкуруючих за її увагу дискурсів, що презентують/пропагують різні системи поглядів і цінностей і пропонують індивіду незліченну кількість зразків для самоототожнення. За цих умов персональна ідентичність стає набагато менш стійкою і детермінованою ззовні величиною, та все очевидніше формується в залежності від довільного вибору її власника.

Тоффлер задовго до епохи Інтернету висував гіпотезу, що прогрес у галузі засобів комунікації повинен у майбутньому надати індивідууму можливість проектувати і конструювати інтегральний і гнучкий образ себе самого, особливо коли писав про появу конфігуративного або модульного «Я», що поєднує у собі безліч компонентів ідентичності. Він прогнозував – і сьогодні ці прогнози збуваються – що люди у суспільстві Третьої (тобто інформаційної) хвилі будуть набагато сильніше відрізнятися один від одного, ніж раніше. З одного боку, можна розцінити як безумовно позитивну ту обставину, що людина не обмежується у можливості свого особистісного і соціального самовизначення. Система ліберальних цінностей, яка властива більшості населення сучасних розвинених країн, також сприяє утвердженню значущості індивідуального вибору у галузі стилю життя, способів самопрезентації і комунікативної поведінки. З іншого боку, безмежна свобода самовираження за умов відсутності звичних

зовнішніх орієнтирів може привести до хаотизації уявлення про власну самість, а людині стає все важче відповісти на питання: «Хто я». Внаслідок цього, як вважає той же Тоффлер, і вибудовування міжособистісних комунікацій стає, незважаючи на технологічну легкість, певною мірою проблематичним: адже чим більш індивідуалізованими і багатогранними стають наші контрагенти процесу спілкування, чим складніше вони справляються з погодженням протиріч між різними компонентами своєї довільно скомбінованої сутності, тим важче «передбачити, хоча б у загальних рисах, як вони збираються поводитися по відношенню до нас» [11, С. 280], а без подібної передбачуваності значна більшість апробованих комунікативних сценаріїв взагалі втрачає сенс.

Деформація звичних сценаріїв комунікативної поведінки стає ще більш очевидною за умов прогресуючої зануреності індивіду в Інтернет-середовище, і, особливо, у простір соціальних мереж. Прогрес технологій у цій галузі призвів до виникнення ситуації, коли «будь-який учасник мережевих комунікацій здатний інтегрувати у собі одночасно безліч варіантів онлайн- і оффлайн-самоідентифікацій, ... набір яких при цьому постійно варіюється» [12]. Часто-густо причиною створення декількох віртуальних «Я», прихованих за аватарами, є незадоволеність індивіду своїм становищем у реальному світі, проблеми у спілкуванні з оточуючими, бажання знайти нові, недоступні у звичайному житті способи самовідчуття і презентації себе іншим. Комунікація з іншими віртуальними суб'єктами у онлайн-просторі, особливо якщо вона відбувається анонімно, дозволяє не відчувати перешкод із боку вроджених або придбаних комплексів, представляти себе оточуючим як носія якостей, що в реальності відсутні, допускає експресивність у вираженні почуттів, яка у повсякденному житті здається недоречною. Можна припустити, що деякі люди воліли б, будь така можливість, і взагалі не повертатися назад до оффлайн-реальності, остаточно злившись зі своїм вигаданим віртуальним образом.

Втім, сучасні дослідники відзначають і іншу тенденцію розвитку інтернет-комунікацій, пов'язану з рухом у бік відмови від їх анонімності. Все частіше використання Інтернету у професійних, освітніх, медичних та інших цілях, актуальних для життєдіяльності і поза мережею, вимагає від користувача надання вже не вигаданих, а справжніх персональних даних. Залученість до комунікативного мережевого простору означає, в даному випадку, вже не прагнення втекти від повсякденної дійсності (феномен Інтернет-ескапізму), а реалізацію можливості наростити обсяг соціального і людського

капіталу всередині неї [9, С. 147]. Відзначається «що має місце умовна «соціалізація» Інтернету, тобто «процес, зворотний процесу віртуалізації суспільства. ... Якщо у ході віртуалізації взаємодія з реальними соціальними інстанціями заміщується анонімним оперуванням віртуальними образами, то в ході соціалізації віртуальні образи пообрастають реальними, «живими», персоналізованими соціальними зв'язками» [10, С. 148]. На наш погляд, обидва ці процеси йдуть паралельно, і не можна однозначно углядіти тут один домінуючий тренд. Комунікація людей в просторі Інтернету буде, по всій видимості, відбуватися із застосуванням різних способів самопрезентації, іноді – анонімно, в інших випадках – за допомогою вказівки вигаданих або справжніх даних, багато чого буде залежати від контексту комунікативного сценарію.

Комунікація індивідів у кіберпросторі, взаємоперетинання їх цілей і устремлінь сприяє виникненню віртуальних або мережевих спільнот, які іноді розглядаються як нові форми соціальності. Характерною рисою цих спільнот є відсутність зв'язку із фізичним простором, територією, що раніше, протягом усієї попередньої історії людства, була найважливішою умовою соціальної взаємодії. Однак, як зазначав Кастельс, ще на самому початку нинішнього століття, хоча «така форма прив'язаної до території соціальності ще не зникла у світі, ... вона, зрозуміло, відіграє другорядну роль у структуризації суспільних відносин для більшості населення у розвинених суспільствах» [2, С. 152]. Взаємний інтерес, особливо якщо він виявляється відносно стійким, стає достатньою умовою для вибудовування нових транслокальних моделей взаємодії і, ширше, соціальності. Відсутність жорстких зовнішніх норм соціального структурування сприяє наданню ще й інших специфічних властивостей, які утворюються у мережі спільнот: вони не мають фіксованої тривалості існування, там допускається невідповідність заявленого персонального статусу учасників реальному, можливе синхронне перебування індивіда у декількох таких спільнотах у різних образах. Кастельс вказував, що в умовах мережевої свободи індивідуум може «формувати своє «портфоліо соціальних зв'язків» шляхом диференційованих інвестицій, що здійснюються в різні моменти часу в різні мережі» [2, С. 159]. Не дивно, що характер і специфіка комунікування у рамках мережевих спільнот, як і в Інтернеті в цілому, відрізняються від звичних стандартів спілкування. На зміну стабільності, повторюваності певних сценаріїв обміну повідомленнями приходить їх хаотичність і спорадичність, а ламінарність руху інформації по комунікаційних каналах поступається місцем турбулентності, все більшого поширення

набувають такі форми мережевого комунікування, як тролінг, флуд, булінг.

Перебування у мережевому просторі звільняє комуніканта від дотримання ряду етичних норм, які довгий час вважалися природними для життєдіяльності за межами мережі; неприв'язаність до фіксованої персональної або групової ідентифікації, відсутність реального фізичного контакту з партнерами по спілкуванню, можливість у будь-який час припинити процес комунікації значною мірою девальвують значення таких цінностей, як відповідальність за свої вчинки і слова, увага до психологічного самопочуття іншого, прихильність певному стилю поведінки і спілкування. Розмиванню загальноприйнятих норм сприяє і той факт, що правові аспекти взаємодії людей у кіберпросторі ще до кінця не відрегульовані, причому постійне удосконалення технологій у даній сфері, ймовірно, зробить подібну невідрегульованість перманентним станом. Втім, технологічний прогрес у цій галузі має наслідки й іншого характеру, а саме – допускає несанкціоновану користувачами мережі можливість вторгнення до їх приватного листування та іншої віртуальної активності, що, по суті, означає неможливість застосування поняття приватності до простору Інтернет-комунікацій.

Питання, яким слід далі задатися стосується й того, в якій мірі нові норми і правила комунікативної поведінки трансюються у реальність міжособистісного і групового спілкування оффлайн. Кастельс, до речі, раніше вважав що «соціальна взаємодія в Інтернеті, взагалі кажучи, не робить безпосереднього впливу на спосіб повсякденного життя, за винятком привнесення в існуючі суспільні відносини онлайнової взаємодії» [2, С. 145]. Видається, однак, що сьогодні це вже не так. Людина проводить в Інтернеті все більше часу, і придбані ним у віртуальному середовищі норми, цінності, правила поведінки і спілкування (те, що в сукупності може бути названо електронною або мережевою культурою) в тій чи іншій мірі сприяють трансформації офлайнових культурних і поведінкових стандартів і практик – в тому числі і комунікативних. Зрозуміло, що в сучасному динамічному світі переосмислення значення багатьох усталених регуляторів поведінки і спілкування є давно очевидним трендом, але поступове розмивання кордону між віртуальним і реальним служить додатковим каталізатором цього процесу.

Той же Кастельс не випадково писав, що сучасна система комунікацій створює поряд із віртуальною реальністю ще й реальну віртуальність – стан, коли «сама реальність (тобто матеріальне/символічне існування людей) повністю схоплена,

повністю занурена у віртуальні образи, у вигаданий світ, світ, в якому зовнішні відображення знаходяться не просто на екрані, через який передається досвід, але самі стають досвідом» [3]. Оскільки у віртуальному світі все більше місце займає гра, розваги, зростає значення візуалізації та інфографіки, людське мислення стає більш динамічним і гнучким, а сприйняття реальності – калейдоскопічним і кліповим, таким, що складається із образів-картинок, які швидко змінюють одна одну, та з емоцій, які викликаються ними [6, С. 40]. Змінюється й манера розмовляти: вона стає менш формальною і разом з тим – прискореною і примітивізованою, а характерне для спілкування у кіберпросторі використання метаязыка, мемів усе помітніше входить у повсякденну мову. Яскравою ілюстрацією зростаючого впливу Інтернет-практик на повсякденне життя може вважатися активне впровадження методик візуалізації та гейміфікації в освітній процес: для більшості сучасних школярів і студентів, чия соціалізація припала на епоху, коли віртуальні формати і контенти все більш виразно стають частиною їх повсякденного буття, саме такі інноваційні способи подачі навчального матеріалу виявляються найбільш адекватними.

Все більша зануреність людства у мережевий віртуальний світ накладає свій відбиток і на ті процеси, які мають місце у сфері взаємодії суспільства і влади – про них вже було сказано вище. Отримують розвиток інноваційні формати громадянської та політичної самореалізації. В якості найбільш простих і яскравих прикладів громадської активності в епоху масової самокомунікації можуть бути названі мережеві флешмоби, а також вираження колективної думки за допомогою подачі онлайн-петицій. Дещо більш «просунутим» її способом виглядає механізм мережевого публічного краудсорсингу, що передбачає використання ресурсів громадян, організованих у громадські мережі в онлайн-середовищі, для колективного створення ідеї або проекту, здійснення інновацій у політичній чи іншій сфері [7, С. 126]. Представляється, що під впливом низової мережевої (як онлайн-ової, так і офлайн-ової) активності громадян буде серйозно скоригована і діяльність багатьох політичних інститутів, що склалися в епоху модерну.

На думку Кастельса, висловленому в інтерв'ю «Радіо Свобода» на початку минулого десятиліття, прообразом оновлених форм політичної участі можуть вважатися масові рухи, що не мають централізованої організації, на зразок» «Occupy Wall Street», гасла якого, за даними соціологічних опитувань, поділяли тоді до 50 відсотків американців. «Приходить кінець уявленню про демократію, яка полягає в тому, що кожен чотири роки ви голосуєте на виборах,

результат яких визначається ЗМІ, контролем влади і великих бізнес-корпорацій» [4]. З часу інтерв'ю відбулося чимало нових подій, що підтверджують зростаючу роль децентралізованої громадянської активності: «Революція Гідності» в Україні, недавні політичні протести в Білорусії, рух BLM в США та інших країнах.

Цілком можливо, що вже в не настільки віддаленому майбутньому розвиток мережевої інтерактивної комунікації посприє становленню феномену прямої електронної демократії, яка дозволить кожному громадянину безпосередньо брати участь у прийнятті рішень з найважливіших проблем і, разом з тим, надасть можливість відповідальним інстанціям діяти з урахуванням достовірної думки різних груп населення. Ймовірно, з'являться нові сценарії висунення політичних лідерів, відбудеться трансформація інституту політичних партій у їх класичному вигляді. Вже зараз можна навести чимало прикладів того, як у рамках автономного від системи публічної влади мережевого простору виникають нетрадиційні способи актуалізації політичних організацій і фігур.

Так, заснований політичним сатириком Б. Грілло популістський італійський «Рух п'яти зірок», заручився підтримкою 32,7% виборців на парламентських виборах 2018 року, з метою залучення виборців активно використовував механізм інтерактивного обговорення в Інтернеті майбутньої програми партії: кожен зацікавлений міг вносити туди свої пропозиції. Перемога Д. Трампу на виборах президента США в 2016 році, що сталася багато в чому всупереч бажанню американського політичного і медійного істеблішменту, трапилася багато в чому завдяки його можливості в щоденному режимі спілкуватися з аудиторією через Twitter. Кейс В. Зеленського також показовий: хоча нинішній президент України і здобув популярність завдяки більш традиційному ЗМІ – телебаченню, тим не менш, його успіх на президентських виборах продемонстрував очевидну вразливість в змінених суспільних реаліях «системних» політиків і політичних технологій, актуальних для попередніх десятиліть.

Підсумовуючи, відзначимо, що трансформація звичних стратегій, форматів і сценаріїв комунікаційної взаємодії, яка активно здійснюється в сучасному мережевому суспільстві на технологічній базі Інтернету, представляє людству безліч нових опцій і, разом з тим, породжує чимало очікуваних і непередбачених ризиків. З одного боку, простір спілкування розширюється до глобальних масштабів, і будь-який його учасник з легкістю може налагодити контакт з кожним окремо і з багатьма одночасно, з іншого – можливість самотійного вибору джерел отримання інформації та партнерів по комунікації

здатна привести до небезпечного стиснення горизонту сприйняття навколишнього світу, яке не дозволить об'єктивно орієнтуватися у ньому. Варто також зауважити, що масова односпрямована (зверху вниз) комунікація епохи модерну, що завжди проводиться за допомогою загальнонаціональних ЗМІ, так чи інакше була орієнтована на консолідацію соціуму (як би ми не ставилися до цілей і наслідків такої консолідації), сегментизація ж громадян за поглядами і уподобаннями, що виникає як результат довільного вибору каналів отримання інформації і спілкування, може сприяти й соціальному розколу.

Разом з тим, знайдене, начебто, право кожного індивіду висловлювати свою думку публічно і нести його оточуючим, не будучи при цьому пов'язаним з будь-якими зовнішніми обмежувачами, парадоксально стикається з прикметами нового інформаційного монополізму і цензури в сфері соціальних мереж і глобальних медіа. «Facebook», «Twitter» та «Instagram» аж ніяк не соромляться обмежувати в спілкуванні того ж Д. Трампа. Якщо ж вважати це явище минулим і виходити з того, що простір мережевої комунікації у перспективі не буде ніким контролювано зверху і ззовні, то може мати місце ще одна небезпека – формування феномену віртуального або цифрового натовпу (термін австрійського філософа Г.Кехлера) [5, С. 79], потенційно здатного знищити будь-яку незалежну точку зору, якщо вона вийде за рамки загальносхвалюваного. В умовах подібної Інтернет-охлократії виникнуть інноваційні за формою (меншою мірою за змістом) способи маніпулятивного впливу на колективну свідомість із боку новоявлених мережових авторитетів, які без проблем актуалізуються в кіберпросторі. Футурологами були спрогнозовані й інші можливі соціальні наслідки трансформації інформаційно-комунікативної сфери, які почасти були розглянуті вище.

Як би там не було, у найближчому майбутньому людству доведеться існувати у новій технологічній і соціальній реальності, де звичні формати взаємодії і спілкування виявляться серйозно деформованими. Швидкість, масовість, інтерактивність, простір особистої свободи, що постійно розширюється – саме ці цінності визначатимуть характер і сценарії комунікації в інформаційному мережевому суспільстві. Хотілося б висловити надію на те, що переваги, які відкриваються у зв'язку з прогресом комунікативних технологій у різних сферах, все ж таки переважають небезпеку ризиків, ним же і породжуваних, що нові способи комунікації дозволять нам і нашим нащадкам краще розуміти один одного, не втративши при цьому

довіри і безпосередності, властивих спілкуванню між людьми в доцифрову еру.

Примітки.

1. Кастельс М. Власть коммуникации. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. 564 с.
2. Кастельс М. Галактика Интернет. Екатеринбург. У-Фактория, 2004. 328с.
3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/05.php (дата звернення 08.01.2021 р.).
4. Кастельс. М. О неизбежности новой демократии / Интервью Радио Свобода 20.06.2020. URL: <http://www.svobodanews.ru/content/article/24620450.html?page=2> (дата звернення 09.01.2021 р.).
5. Кёхлер Г. Новые социальные медиа: шанс или препятствие для диалога? // Полис. Политические исследования. 2013. №4. С.75-87.
6. Козлова О.Д., Киндеркнехт А.С. Феномен клипового мышления: между стереотипом и ризомой // Вопросы философии. 2018. № 2. С. 39–45.
7. Мирошниченко И.В. Формирование идентичности в онлайн-пространстве сетевого общества // Сборник научных статей XIX Объединенной конференции «Интернет и современное общество» IMS-2016, Санкт-Петербург, 22–24 июня 2016 г. С.119-129.
8. Назарчук А.В. Сетевое общество и его философское осмысление // Вопросы философии. 2008. №7. С.61-75.
9. Реутов Е. В., Тришина Т. В. Интернет-практики и информационные предпочтения населения // Социологические исследования. 2015. № 4. С. 140-148.
10. Тихонова С.В. Социальные сети: проблемы социализации Интернета // Полис. Политические исследования. 2016. №3. С.138-152. URL: <https://doi.org/10.17976/jpps/2016.03.11>
11. Тоффлер Э. Третья волна. М.: АСТ, 2004. 781 с.
12. Шипулин В.О. Динамика российской коллективной идентичности: информационно-коммуникативный контекст // Ученые записки НовГУ. 2020. №2(27). URL: [https://doi.org/10.34680/2411-7951.2020.2\(27\).25](https://doi.org/10.34680/2411-7951.2020.2(27).25)

Наукове видання

Базикян Ст. О., Доніна І. О.,
Корешков П. В., Лосєв Д. В.,
Луковицька О.Г., Лук'янова Н.О.,
Рвалов П. М., Маленко С.А.,
Некита А.Г., Семенова О.Л.,
Смирнов В.А., Спорник О.П.,
Федіна О. В., Хачатурова К. Р.,
Шипулін В. О., Широкова О.В.

**Візуальні та ментальні горизонти майбутнього:
від мистецтва до біополітики**

Колективна монографія

*Оригінал-макет підготовлений учбово-методичною
лабораторією «Берестяна грамота»*

Підписано до друку 19.05.2021. Папір офсетний.
Формат 60×84 1/16. Гарнітура Cambria. Друк офсетний.
Усл. Печл. 11,3 уч. - Вид.л. 12,5. Тираж 500 прим. замовлення №
Новгородський державний університет ім. Ярослава Мудрого. 173003,
Великий Новгород, вул. Б. Санкт-Петербурзька, 41.
Видруковано: ІП Копильцов П. І., 394052, Воронежська область, м Воронеж,
вул.Маршала Неделіна, Д. 27, кв. 56.Тел.: 89507656959. Е-
mail: Kopyltsow_Pavel@mail.ru

